

5:30k

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NEW SERIES, NOS. 895, 898, 903, 926, 930, 1145, 1146 & 1147.

THE AITAREYA BRAHMANA

OF THE RIG-VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANA ACHARYA.

EDITED BY

ACARYA SATYAVRATA SAMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal ; Editor ,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator ,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. IV.

CALCUTTA :

Printed by H. V. Chatterji, SAIYA PRESS,

1906.

S
294.59212
B813a.16

~~BH~~ 134
~~HA~~

Sl. no. 074134

5881

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(ऋग्वेदस्य)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘विदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

वङ्गदेशीयास्वायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमिन्नीसत्यव्रतशर्म्भणा

यथामति संग्रोध्य सण्ठीक्य च सम्पादितम् ।

॥ चतुर्थभागः ॥

(सप्तमाष्टमपञ्चिकात्मकः)

कलिकाता-राजन्वयाम्

१८६२-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्रतो सुद्रितम् ॥

॥ अथेतरैयालोचनविषयमूची ॥

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ किमिदमैतरेयनाम ? ...	१	प्रथम आर्यावासः	२१
ब्राह्मणग्रन्थनिरुक्तिः ...	१	द्वितीय आर्यावासः	२४
ब्राह्मणग्रन्थानां वेदभाष्यत्वम्	२	तृतीय आर्यावासः	२५
देवताविधानदृष्टान्तः ...	३	प्राचीनार्यावर्तनिरूपणम् ...	२६
मन्त्रविधानदृष्टान्तः ...	४	तत्र पूर्वमत्तनदृष्टेः ...	२७
ब्राह्मणकृतं मन्त्रआख्यानम् ...	५	—पश्चिममत्तनदृष्टेः ...	२८
आख्याधिकृतो विज्ञानलाभः	७	—उत्तरमत्तनदृष्टेः ...	२९
कृतविधानदृष्टान्तः	८	हिन्दुस्तानुग्रन्थार्थनिर्णयः ...	३०
अर्थवाददृष्टान्त स्यान्नतत्त्वम् ...	१०	प्राचीनार्यावर्तपरिसीमा ...	३१
		प्राचीनार्यावर्तपश्चिमसीमा	३२
अथ कोऽस्य प्रवक्ता ? ...	११	आर्यानार्थभूमिनिर्णयः	३३-३७
भक्षिदासस्य दामोपुत्रत्वम् ?	१२	संज्ञिताकालिकार्यावर्तः ...	३८
असवर्णाविवाहव्यवस्था ...	१३	आर्यसाम्राज्यपरिचयः ...	३८
दामोपुत्रस्य मन्त्रद्रष्टृत्वमपि	१४	उत्तरमत्तोत्तरकुलप्रदेशानां	
आर्यानार्थपरिचयः ...	१५	मार्थसम्बाडमित्रराज्यत्वम् ...	३९
जातिभिवर्तनस्वीकारः ...	१५	ऐतरेयकालिकमध्यदेशः ...	४१
वेदाधिकारिनिरूपणम् ...	१६	ऐतरेयकालिकार्यावर्तः ...	४३
यूरोपीयानामार्यानार्थत्वाभावः	१७	शतपथकालिकार्यावर्तः ...	४३
मनुष्याणामायुःकालनिरूपणम्	१८	पाणिनिकालिकार्यावर्तः ...	४३
ऐतरेयारण्यकविचारः ...	१९	यास्ककालिकार्यावर्तः ...	४४
		पतञ्जलिकालिकार्यावर्तः ...	४५
अथ कुत्रत्यः सः ? ...	२०	मनुकालिकार्यावर्तः ...	४६
आर्यग्रन्थार्थनिर्णयः ...	२१	कलिङ्गराज्यस्य परिचयः,	
आर्यावर्तग्रन्थनिरुक्तिः ...	२२	निन्दा, श्रीचीनव्यापिकश्च	४७

विषयः	पृ०
अमरसिंहकालिकार्यावर्तः ...	४८
यूरोपीयमतानुगतार्यावाम- स्वीकारे दीपत्रयाद्यास्तुक्तेखः ...	४८
यूरोपीयमतप्रोषकान्यदृष्टप्रमा- णानि, तत्खण्डनानि च	४८-५५
बालगङ्गाधरमतखण्डनम्	५५-७०
आर्यप्रज्ञाकोनिर्यामः ...	७०
येतरेयवासस्थाननिरूपणम् ...	७१
अथ कः कालोऽस्येतरस्य ?	७२
येतरेयस्य पाणिनिपूर्वजत्वम्	७३
— आर्यलायनपूर्वजत्वम्	७३
— जनमेजयपूर्वजत्वम्	७४
— प्राकल्पप्रार्थानां प्रवक्तुः	
— प्राकल्याञ्च पूर्वजत्वम् ...	७५
पदसंज्ञिताप्रवक्तुः प्राकल्याञ्च तस्येतरस्य परजत्वम् ...	७६
अथैतरेयकालिकाचाराः ...	७६
जातिपदार्थनिरूपणम् ...	७७
ब्राह्मणादिखभावादिवर्चनम्	७८
ब्राह्मणादीनां भण्डनिर्यामः ...	८०
ब्राह्मण्यन्त्रिययोरायुधानि ...	८०
ब्राह्मणार्थयोः सात्यभावः ...	८१
बालविषयकोपदेशाः ...	८३
निवाहस्य कर्तव्यतीपदेशः ...	८३
जातिप्रमाणान्यजातिभावनिका	८४

विषयः	पृ०
पुंसां बहुविधाश्च दीषाभावः	८३
वृत्तपतिकामाश्च पुनर्विवाहे दीषाभावस्यपणम् ...	८४
स्त्रीणां मपि पाण्डित्यम् ...	८४
कुलवधूनां लज्जाशीलता ...	८४
पत्नीमित्रिणोः पत्न्याः प्राधान्यम्	८४
अस्मिन्हीनस्यातिकर्तव्यता ...	८५
स्नातस्यैव दैवकार्यविधिः ...	८६
भुक्तस्यापि दैवकार्यविधिः ...	८६
पर्याशरीरदाहविधानम् ...	८६
देवपिठमनुष्यपूजाविधिः ...	८६
देवनिरूपणम् ...	८७
पिठनिरूपणम् ...	८७
जीवानां जन्मत्रयवर्चनम् ...	८८
मनुष्यनिरूपणम् ...	८९
अतिथिसत्कारे विशेषोपदेशः	९२
पशुन्निंसा विहिता न वा ।	९३
पिपासते पाणीयदानादिविधिः	९४
व्यात्स्वित्यकर्मणः प्राशस्त्यम्	९४
अयाज्यायाजनविधिः ...	९५
अथैतरेयकालिकव्यवहाराः ...	९६
पुरोहितस्यावश्यकता ...	९६
दक्षिणादानस्यातिकर्तव्यता ...	९७
वदान्यतायाः प्रशंसा ...	९८
पुंसोऽपि क्रयविक्रयातिसर्गाः	९९
पुत्री पितृव्येच्छक्यवहारः ...	९९

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
पञ्चशाखाः नामावगमः ...	१२७	असोमपदेवपरिचयः ...	१२८
चरुगव्युहोक्तपञ्चशाखाः ...	१२६	अग्निनिष्पन्नम् ...	१३१
देवीपुराणीयग्रन्थान्वयम्	१३०	इन्द्रनिष्पन्नम् ...	१३१
अग्निपुराणीयग्रन्थावयवम्	१३१	सूर्यनिष्पन्नम् ...	१३३
महानामोच्य स्यात् ग्राह्यायनी	१३२	विद्युत्पातः कल्पविद्युत्पातः	१३३
वाङ्मना-ग्राह्यायनी विभिन्ने	१३२	पौनःपुन्यनिष्पन्नम् ...	१३३
दृष्टदेवतायाश्चाकलीयत्वम्	१३२	प्रौरभिः कल्पनिष्पन्नम्	१३३
वाङ्मलशास्त्रान्योर्भेदः ...	१३३	इन्द्रशास्त्रो निष्पन्नम्	१३१, १३२
अथ प्रैश्विरीयापरिचयः ...	१३४	अमरसिंहस्य दोषोदाहरणम्	१३४
वालखिलकृत्तानां परिचयः	१३५	आख्यायिकाणां गतिः ...	१३७
अथ वाङ्मलापरिचयः ...	१३६	चत्वारो देवगुणाः ...	१३७
संज्ञानकृत्तयश्चः पञ्चदश	१३७	अधियशास्त्राणां परिचयः	१३७
साङ्गा (मोहलो) वास्या च	१३८	सायणशास्त्राणां प्रसङ्गानाम्	१३७-१३९
अथान्धलायनीपरिचयः ...	१३६	यज्ञानां परिचयः ...	१३८
आम्बलः शम्भा अष्टतथीलम्	१३०	अथ किमु प्रयोचनमेतस्य ?	१३०
शाकलपरिच्छेदमङ्गादि ...	१३१	दुर्लभतनिरासः ...	१३०
आम्बलायन्यन्तङ्गादि ...	१३२	खगलीकनिर्णयारम्भः ...	१३१
ब्राह्मणेभ्यः मन्त्रविधानशैली	१३२	पिठलोकादिनिर्णयः ...	१३४
येतरे भावजनितशाखा ...	१३५	भूलोकस्य चित्तं वदत्वच्च	१३०
अथ कोऽस्य विषयः ? ...	१३६	सूर्यलोका एव सूर्याः खगाः	१३६
प्रकृतिविज्ञतियगनिर्णयः	१३८	यमयमीनिर्णयः ...	१३८
अगदेवतानिष्पन्नम् ...	१३८	नाकनरकनिवृत्तिः ...	१३०
असोमपदेवपरिचयः ...	१५१	त्रिविधसूर्योच्छीकारः	१३१
सुसुप्तदिव्यः जः प्रविशवदकार-		सूर्यस्य दुरारोहत्वम् ...	१३१
संज्ञानिर्णयः ...	१५३-१५७	उपसंहारः ...	१३१-१३४

॥ एतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ सप्तमपञ्चिका ॥

(३५)

॥ इन्द्रोक्तिस्यः प्रथमाध्यायः ॥

॥ ॐ ॥ अथतः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं वक्ष्यामो
 इन्द्रोक्तिस्य प्रसोतुः श्येनं वक्ष उद्गातुः कच्छः
 काशुः प्रतिवर्तु इक्षिणा श्रोणिर्हीतुः सव्या ब्रह्मणी
 दक्षिणं संकर्मि मेषावतणस्य सव्यं ब्राह्मणाच्छसिनी
 दक्षिणं पार्श्वं सांस मध्वर्योः सव्यं मुपगातृणां सव्योसः
 प्रतिप्रसूतु इक्षिणं दीर्नेष्टुः सव्यं पोतुर्दक्षिणं • जह-
 रणावाकस्य सव्यं आग्नीधस्य दक्षिणो वाचुरपथस्य
 सव्यः सदस्यस्य सदञ्चानूकञ्च गृहपतेर्दक्षिणो पादौ
 गृहपतेर्व्रतप्रदस्य सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रद-
 क्षीष्ट एनयोः साधारणो भवति तं गृहपतिरेव प्रशि-
 ष्याज्याघनीं पत्नीभ्यो हरन्ति तां ब्राह्मणाय दद्युः
 स्त्रभ्यांश्च मणिकास्तिसस्य वीकसा यात्रस्तुतस्तिसस्यैव

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

कीकसा अर्हञ्च वैकर्त्तस्वीन्नतु रर्हञ्चैव वैकर्त्तस्य
क्रोमा च शमितुस्तद् ब्राह्मणाय दद्याद्यद्ब्राह्मणः ॥
स्वाच्छिरः सुब्रह्मण्यायै यः श्वस्सुत्यां प्राह तस्याजिन
मिळा सर्वेषां होतुर्वा ता वा एताः षट्त्रिंशत् मेक-
पदा यज्ञं वहन्ति षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बार्हताः
स्वर्गा लोकाः प्राणांश्चैव तत् स्वर्गाश्च लोकानामु-
वन्ति प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो
यन्ति स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एन मेवं विभजन्त्यथ ये ऽतो
ऽन्यथा तद्यथा सिळगा † वा पापकृतो वा पशुं विम-
थीरंस्तादृक्ततां वा एतां पशोर्विभक्तिं श्रौत ऋषिर्देव-
भागो विदाञ्चकार ता मु हाप्रोच्यैवास्मांल्लोकादुच्चक्रा-
मत्ता मु ह गिरिजाय बाम्भव्यायामनुष्यः प्रोवाच
ततो हैना मेतदर्वाङ् मनुष्या अधीयते ऽधीयते ॥ १ ॥
॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वर्धितं शस्त्रजातं तु ह्योढहोत्रकगोचरम् ।

पशोरुपव्रतीयस्य विभागस्त्वथ कथ्यते ॥

आश्वलायनः सत्रिणां धर्मेष्वेव साह— “सुत्यास्तु हवित्छिष्ट-
भक्ता एव स्यः, धानाः करभः पदिवापः पुरोळाशः पयस्येति ।

† ख-क-क-प-पुसकेतु एपमादिपु विरगो सुतः ।

† “श्रीधारा” क, ख, घ, ङ ।

तेषां यद्यत् कामधेयं तत्तुप वि शुक्ययेतुः”-इति (श्री० १२, ८, ३२, ३३.) । प्राणधारणाय यथा पर्याप्यते, तथा हविःशेषस्याधिक्येन सम्प्राप्तयेत् ‘उपविशुक्लनम्’ । एवं बहुविधान् हविःशेष-भक्षानुक्ता पुनरप्यान्-एव सुवाच— “अपि वाग्यत्र सिद्धं गार्हपत्ये पुनरधिक्येनोपपन्नैरनन्यान् वा पथ्यान्, भक्षाना मूलफलैश्च एतेन वर्त्तयेतुः यशुना च”-इति (श्री० १२, ८, ३८-४१. #) ‘अग्न्यात्र सिद्धं’ इति पक्ष मत्रं पुनरपि गार्हपत्ये संकटदवस्थाप्य ‘उपपन्नैरनन्यैश्च’ उपपुञ्जीरन् । ‘अग्न्यान् वा’ लड्डुक-मण्डकादीन् ‘भक्षान्’ ‘पथ्यान्’ अजीर्णादिदोषरहितान्, मूलफलपर्यन्त मिच्छया स्वी-कुर्युः । ‘एतेन’ सुत्यादिनेषु सन्निहितेन सवनीयपशुना च ‘वर्त्तयेतुः’ जीवनरूपां इति सम्प्रादयेतुः । इत्येवं सवनीयपशुरूपस्य हविषः शेषमक्षयेन सन्निष्ठां जीवन मप्यभिहितम् । तस्मिन् पशौ कस्य को विभाग इति जिज्ञासायां तद्विभागकथनं प्रति-जानीते—“अघ्नतः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं वक्ष्यामः”-इति । ‘अघ्न’ हीढ-हीतक-शस्त्रनिर्णयानन्तरम् १, यतः शस्त्रायनुष्ठा-यिनां सन्निष्ठां जीवनोपायो ऽपेक्षितः, ‘अतः’ कारणात् सवनीयस्य ‘पशोः’ विभक्तिः कथ्यते । विभक्तिशब्दस्यैव व्याख्यानं तस्येत्यादि ॥

* “तेषां प्रत्यानि,— पशो दीक्षासु, व्यतिनीय काल सुपसदां चतुर्थं मीकस्या दुग्धेन, तावदेव विभिः क्षन्नेनावह द्वाभ्या मीकेन तावदेव । सुत्यासु—० गुल्फयेतुः । आशिरदुषो दध्यर्थं, सौम्यं वा विगुल्फं निवर्त्तयेतुरिति श्रौतको यावच्छ्रावं मन्थेरन् । वैश्वदेव मीकं, कार्त्त-स्य मीके, सर्वान् वातुसवनम् । अपि वा—० पशुना च”-इति तदाद्यन्तपाठः (१-४१.) ।

† २भा० १८४५० षाडश शस्त्राणि— ‘आव्यप्रसंगे, निष्पेक्ष्य सकलतीर्थे, वैश्वदेवादि-माहते इति ऋगुः शस्त्राणि षट् ; तथा हीषकाया साप षट्-इति । ‘प्रशाखा प्राञ्जवा-च्छस्त्रावाक इति शस्त्रिणी हीषकाः’-इति आच० श्री० ५, १०, १० । विशेषतस्तु २भा० २४८५० ० टीप्पन्वां द्रष्टव्यम् ।

। ऐतरेयब्राह्मणम् ।

वक्ष्याम इति प्रतिज्ञातो यो विभागस्तं दर्शयति—“हनु
सक्तिरे प्रस्योतुः, श्येनं वक्ष उद्गातुः, कण्ठः काकुद्दः प्रतिहर्तुर्द,
दक्षिणां श्रोत्रिर्होतुः, सव्यां ब्राह्मणो, दक्षिणं सक्थिः मैत्रावत-
स्य, सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनो, दक्षिणं पार्श्वं सप्त मश्रयीः, सव्यं
सुपंगानुर्णा, सव्योऽसः प्रतिप्रस्थातुर्, दक्षिणं दोर्नेष्टुः, सव्यं
पीतुर्, दक्षिणं जहरच्छावाकस्य, सव्यं पानीभ्रष्ट, दक्षिणां बाहु-
श्रोत्रेयस्य, सव्यः सदस्यस्य, सदं चानुक्त्वं च गृहपतेर्, दक्षिणी
पादौ गृहपतेर्ब्रतप्रदस्य, सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्यायै ब्रतप्रदस्त्रीष्ठ
द्वययोः साधारणो भवति, तं गृहपतिरेव प्रशिष्याज्जाघनीं पत्नीभ्यो
हरन्ति, तां ब्राह्मणाय दद्युः ; स्वन्व्याश्च मणिकास्तिस्रश्च
कीकसा भावसुतम्, तिस्रश्चैव कीकसा पर्श्वं वैकर्त्तुश्चोत्रेतरहं
वैव वैकर्त्तुस्य, क्लोमा च शमितुस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यद्ब्राह्मणः
स्त्रोच्छिरः सुब्रह्मण्यायै, यः स्वसुत्यां प्राह तस्यामजिन मिठा
सर्वेषां होतुर्वी”-इति । जिह्वया सहितं हनुहयं प्रस्योतुर्भागः ।
श्येनाकारं वक्ष उद्गातुर्भागः * । यः कण्ठः, यश्च ‘काकुद्दः’
काकुद्दं, तदुभयं प्रतिहर्तुर्भागः । श्रोत्रिणः जहरमूर्त्तं, तदुभयं
दक्षिण-सव्यरूपं क्रमेण होतुर्ब्रह्मणोर्भागः । अर्धधोभागः
‘सक्थिः’, तद्योभयं क्रमेण मैत्रावतस्य-ब्राह्मणाच्छंसिनोर्विभागः ।
दक्षिणांशेन युक्तं दक्षिणं पार्श्वं मश्रयीर्भागः । सव्यं पार्श्वमात्र
सुपंगानुर्णां भागः । सशः शंसः प्रतिप्रस्थातुर्भागः । ‘दोः’ बाहुः,
तद्योभयं क्रमेण पीतु-पात्रोर्भागः । जहरदयं क्रमेण श्छावाका-
श्रीभयोर्भागः । सक्थिगर्भेन अर्धधोभागस्याभिहितत्वात् अर्ध-
भागं जहरगर्भेन विवक्षितः । बाहुहयं क्रमेण श्रोत्रेय-सदस्ययो-

श्रीमन्मन्त्रोपाध्यायोरथेवेष्यधीभागोर्भूतगाम्ना मेदी प्रदद्याः ।
 च दानं चोपदी पूर्वाचार्यव्याख्याती—

“अनुष्ठीयन्मन्त्रिः स्यात्, साधेत्येके वदन्ति च ।

अनुष्ठीयन्मन्त्रिः स्यादेतद् अहपरिर्हयम्”-इति ।

यः पुमान् अहपरिव्रतप्रदो भोजनदायी, तस्य दक्षिणी पादो
 भागः अहपरिर्हय भाग्य, तस्यै च व्रतप्रदो यः पुमान्, तस्यै
 सर्वा वादी भागः । अत्र पुरोवर्तिनोः पादयोर्बाहुत्वनासिद्धि-
 तत्वात्, पादात्पादविव पादशब्देन विवक्षितौ । तत्रैकस्मिन्पि
 दक्षिणे पादे द्विवचन मवयवापेक्षम् । एव मुत्तरत्रापि । योऽय
 मोष्ठः, सोऽयम् ‘एनयोः’ व्रतप्रदयोः ‘साधारणः’ भागो भवति ।
 ‘तं’ भागं अहपरिर्हयव ‘प्रतिंथात्’ तव अयं तव अयं मिति विभक्त्य
 प्रदद्यात् । ‘जाघनीं’ पुच्छं पत्नीभ्यो ‘हरन्ति’ दद्युः ; ताच पत्नीः
 ‘तां’ जाघनीं ब्राह्मणाय कस्मै चित् दद्युः । स्वन्वे भवाः ‘स्वन्व्याः’,
 मणिसङ्घा मांसखण्डा ‘मणिकाः’, एकस्मिन् पाश्र्वे स्थिता
 मांसखण्डाकास्त्रिस्तः ‘कीकसाः’ ; मणिकाः कीकसाद्येत्युभयं
 पाश्र्वस्तौ भागः । इतरपाश्र्वे स्थिताः तिस्रः कीकसाः ; ‘वैकर्षः’
 प्रीठो मांसखण्डः, तस्याहं पूर्वोक्तकीकसात्रयं चोत्तेतुर्भागः । यत्तु
 वैकर्षस्येतरदधं, यच्च हृदयपाश्र्ववर्ती क्लोमशब्दाभिधो मांस-
 खण्डः, तदुभयं शमितुर्भागः । अयं शमिता यदि अ-ब्राह्मणः
 स्यात्, तदा स्वेन स्वीकृतं तदुभयं मन्वस्मै ब्राह्मणाय दद्यात् ।
 यच्छिरोऽस्ति, तत् सुब्रह्मण्याभिधानत्विजे दद्यात् । अस्त्वुत्थेति
 निगदनाम * , तां चाग्नीत्रो ब्रूते । तथा चासन्नायान पाद—

* “आग्नेयी निगदस्य गोतर्कसि मय चागच्छ रोहितान्मां इहवानी पुनकेती चांतेरीही
 निचर्षत् अस्त्रिरस ब्राह्मणास्त्रिरसुववायेति प्राक् सुवादीमात्”-इति शाब्दा- श्री १. ४ ।

“अग्नीध्रः श्वरसुख्यं प्राह”-इति (श्री० १२.८.१४.) । ‘अग्निं’ चर्म, तस्मान्नीध्रस्व भागः । ‘इळा’ सवनीयपशोः सम्बन्धी योऽय मिळाभागः, स सर्वेषां साधारणः ; यदा होतुरसाधारणः ॥

उक्तानां पशुविभक्तीनां सङ्गां प्रशंसति— “ता वा एताः षट्त्रिंशत् मेकपदा यज्ञं वहन्ति ; षट्त्रिंशदक्षरा वै ब्रह्मती, बार्हताः स्वर्गा लोकाः ; प्राणांश्चैव तत् स्वर्गाश्च लोकानामुवन्ति ; प्राणिषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्ती यन्ति”-इति । ‘ता वै’ इत्यादय इळान्ताः श्रुत्या उक्ताः, अस्माभिरपि दृश्यमानाः ‘षट्त्रिंशत्’ षट्त्रिंशत्-सङ्ख्याकाः ‘एकपदाः’ हनुः जिह्वेत्येव मेकमेकं पदेन अभिधीयमानाः पशुविभक्तयो ‘यज्ञं वहन्ति’ यज्ञस्य निर्वाहं कुर्वन्ति । सङ्गा चेयं पृवीचर्यैर्व्याख्याता—

“तत्र पादौ द्वौ तौ हावन्तौ हात्रिंशदेव हि ।

इत्यादि इळान्तं मुक्तं षट्त्रिंशद्भक्तयः पशोः”-इति ।

अतः सङ्गासाम्यादियं विभक्तिः ब्रह्मतीरूपा ; स्वर्गलोकान् ब्रह्मत्या सम्पादयितुं शक्यत्वात् ‘बार्हताः’ । ‘तत्’ तेन पशु-विभागेन सत्रिणः प्राणान् स्वर्गलोकानपि प्राप्नुवन्ति । पशव-यथानां प्राणाधारत्वात् तेन विभागेन सत्रिणो ऽस्मिन् जन्मनि प्राणेषु प्रतिष्ठिता वर्त्तन्ते, जन्मान्तरेषु ब्रह्मतीद्वारा स्वर्गेषु लोकेषु प्रतिष्ठिता वर्त्तन्ते ॥

पशुं प्रशंसति— “स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एन मेवं विभजन्ति”-इति । ‘ये’ सत्रिणः ‘एन’ पशुं ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण विभक्तं

‘परसन्धीधनार्थमसा निगदाः’-इति निगदमन्त्रसप्तमम् । तद्विधायन्तु नीमासायां द्रष्टव्यः ।

श्री० ६० १. १. २८-३५. सू० १२ अधि० ।

अग्निजां परित्रयः प्राय० श्री० ४. १. २-८, १५० २१५. ३ । दृष्टव्यः ।

सुवीरिणी, तेषां सत्रिणां च एषः पशुः 'स्वर्ग्यः' स्वर्गाय दितो भवति ॥

प्रकारान्तरेण विभागं निन्दति— “अथ ये ऽतोन्वया तद्यथा सेठ्ठा वा पापकृती वा पशुं विमथीरं स्नादकृत्”—इति । ‘अथ’ उक्तविभागप्रशंसानन्तरम्, इतरनिन्दोच्यत इति शेषः । ‘ये’ सत्रिणः ‘अतः’ पूर्वोक्तविभागात् ‘अन्यथा’ प्रकारान्तरेण, विभजन्त इत्यनुवर्त्तते ; ‘तत्’ तेषां निदर्शनं सुच्यते । इत्याशब्देन अत्र सुच्यते, तेन सह वर्त्तत इति ‘सेठ्ठाः’ अन्नवहुसो देयुः, तं गच्छन्तीति ‘सेठ्ठागाः’, विहितकर्मानुष्ठायिनः केवलोदरपोषण-परायणा इत्यर्थः ; ‘पापकृतः’ प्रतिषिद्धकर्मकारिणः ; ते च द्विविधाः यथा पशुं ‘विमथीरन्’ केवलं मांसभक्षणार्थं नैव हन्त्युः ; तादृगेव ‘तत्’ अन्यथा विभजनं द्रष्टव्यम् ॥

उक्तं पशुविभागं तद्द्रष्टुमहर्षिद्वारा प्रशंसति— “तां वा एतां पशोर्विभक्तिं श्रौत ऋषिदेवभागो विदाञ्चकार ; तां तु ह्यप्रोच्ये-वाक्काङ्क्षीकादुञ्चक्रामत्”—इति । ‘तां मेतां’ पूर्वोक्तां पशुविभक्तिं श्रुतनामकञ्च न मुनेः पुत्रो देवभागाख्यो महर्षिः ‘विदाञ्चकार’ ज्ञातवान् । ‘तां तु ह’ तां नैव खेन ज्ञातां विभक्तिम्, ‘अप्रोच्ये’ रहस्यविवेति मत्वा कलौ विदप्यकथयित्वैव अस्मात् लोकात् ‘उञ्चक्रामत्’ उक्त्रान्तवान्, श्रुत इत्यर्थः ॥

कथं तर्हि तत्त्वम्प्रदायः ? इत्याशङ्क्याह— “तां तु ह निरिजाय बाभ्रव्यायामनुष्यः प्रोवाच, ततो हैनान् नेतदर्शकं मनुष्या अधीयते ऽधीयते”—इति । ‘तां तु ह’ तां नैव पशु-

* ‘अःशुत्यायां पशुं—० चरितव्यं चैव लीखितव्यं च’—इति १भा० २५२३० ।

† ‘अतर्हि’—इति ऋ० मं० १०, ४०, १; तै० प्रा० २, ५, ६, १ ।

विभक्तिम् 'मनुष्यः' मनुष्यव्यतिरिक्तः, कश्चिद् गन्धर्वादिः 'वाञ्छ-
व्याय' बभ्रोरपत्याय गिरिजनामकाय * महर्षये प्रोवाच ।
'एतदर्थाङ् मनुष्याः' एतस्माद् गिरिजाख्यात् महर्षेरर्वाचीनाः सर्वे
मनुष्याः 'ततः' तस्य गिरिजाख्यस्य सकाशात् 'एनां' पशुविभक्ति
मधीयते । पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीर्षे वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।
पुमायाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेष्ट्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरभुक्तभूपालसाम्नायधुरश्वरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदाथप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* "गिरिजा एवयानवत्"—इति ऋ० सं० ५. ८७. १ ।

† एष खण्डस्तुषुषी यथावशात्तन्नायनीयतीतत्वे (१२. ९. १-१८) ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथं मस्य
यज्ञः स्वादिति जैनं याजयेदित्याहुरनभिप्राप्तो हि
यज्ञं भवतीति तदाहुर्य आहिताग्निरधिष्ठिते
ऽग्निहोत्रे साम्नाय्ये वा हविष्यु वा म्रियेत का तत्र
प्रायश्चित्तिरित्येवैनान्यनुपर्यादध्याद् यथा सर्वाणि
सन्देहोरगत्वा तत्र प्रायश्चित्तिसदाहुर्य आहिताग्नि-
रासन्नेषु हविष्यु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवीषि गृहीतानि भवन्ति
ताभ्यः स्वाह्वैवैनान्याहवनीये सर्वहुन्ति जुहुयात्सा
तत्र प्रायश्चित्तिसदाहुर्य आहिताग्निः प्रवसन्म्रियेत
कथं मस्याग्निहोत्रं स्वादित्यभिवान्यवत्सायाः पयसा
जुहुयादन्यद्विवैतत्पयो यदभिवान्यवत्साया अन्यद्विवै-
तदग्निहोत्रं यत्येतस्यापि वा यत एव कुतश्च पयसा
जुहुयुरथाप्याहुरेव सेवैनानजज्ञानजुह्वत इन्धीरज्ञा
शरीराणा माहतीरिति यदि शरीराणि न विद्येरन्
पर्यगदः पृष्टिशीषि च म्रतान्याह्वयं तेषां पुरुषरूपक

मिव कृत्वा तस्मिन्मा मावृतं कुर्युरथैनाञ्जरीरै * -
 राहतेः संस्पृश्यादासयेयुरध्वर्हणतं कार्यं सक्थिनी
 द्विपञ्चाशे च विंशे चोह्व द्विपञ्चविंशे शेषं तु शिरस्यु-
 परि दध्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तः ॥ १ (२) ॥

सत्रिणां वर्धितं कार्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीत्यथ ।

चोद्योत्तरप्रकारेण सुख्यष्टमिति गृह्यताम् ॥

तत्र प्रथमे चोद्योत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निरप-
 वस्ये म्रियेत, कथं मस्य यज्ञः स्यादिति ; नैनं याजयेदित्याहुरन-
 भिप्राप्तो हि यज्ञं भवतीति”—इति । तत्र यज्ञवैकल्यविषये केचिद्
 ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति— ‘यः’ पुमान् आहिताग्निः सन् उपवस-
 यास्ये सुत्यादिनात् पूर्वदिने म्रियेत, अस्य यज्ञः कथं प्रवर्त्तते ?
 इति प्रश्नः । तस्येदं मुत्तरम्— ‘एनं’ कृतं न याजयेदित्यभिप्रा
 आहुः । तत्रेयं मुपपत्तिः— सुत्याया अनुपक्रान्तत्वाद्यं यज्ञ
 भग्नमिप्राप्त एव भवति ; तस्माद् यागो न युक्तः ॥

द्वितीये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निरधिश्चिते
 अग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा हविष्यु वा म्रियेत, का तत्र प्रायश्चित्ति-
 रित्यत्रैवैनाम्यनुपर्यादध्याद् यथा सर्वाणि सन्दृष्टेरगत्सा तत्र प्राय-
 श्चित्तः”—इति । ‘अग्निहोत्रे’ तस्माधनभूते पयसि कार्यार्थं वज्रा-
 धश्चित्ते सति, तथा ‘सान्नाय्ये’ दर्शपूर्णमासार्थं क्षीरे अधिश्चिते
 सति, तथा ‘हविष्यु’ पुरोडाशादिषु अधिश्चितेषु, यजमानस्य मरणे
 किं प्रायश्चित्तम् ? इति प्रश्नः । प्रायो नाशस्तस्य चित्तं समाधा-
 नम् । ‘अत्रैव’ यजमानदहनदेशे एव ‘एतानि’ क्षीरादीनि ‘अनु-

पर्यादध्वात् यजमान मनु परितः प्रक्षिपेत् । येन प्रक्षिप्य
सर्वाणि तानि यजमानेन सश्रूय दध्नेरन् , तत्रा प्रक्षिपेत् । 'सा'
तादृशी क्रिया 'तत्र' दोषे प्रायश्चित्तः भवति ॥

दृतीये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुयं आहिताग्निरासन्नेषु
हविष्यु स्त्रियेत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; याभ्य एव तानि देव-
ताभ्यो हवीषि गृहीतानि भवन्ति, ताभ्यः स्वाहेत्येवैवान्याहवनीये
सर्वहुन्ति जुहुयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तः"—इति । 'हविष्यु'
पुरोडाशादिषु वेद्या मासन्नेषु यजमानमरणे, याभ्यो देवताभ्यः
पूर्वं तानि हवीषि उपक्रान्तानि, 'ताभ्यः' तद्देवतानामानि चतुर्थ्य-
न्तानि सप्तम्यं स्वाहेत्यनेनैव मन्त्रेण 'एमानि' हवीषि 'सर्वहुन्ति'
निःशेषेण यथा सर्वाणि हुतानि भवन्ति तथा आहवनीये
जुहुयात् ॥

चतुर्थे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुयं आहिताग्निः प्रवसन्
स्त्रियेत, कथं मस्याग्निहोत्रं स्यादित्यभिवान्यवत्सायाः पयसा जुहु-
यादन्यद्वैतस्ययो यदभिवान्यवत्साया अन्यद्वैतदग्निहोत्रं यत्प्र-
तस्य"—इति । अग्निहोत्रं भार्यासमीपे स्थाप्य ग्रामान्तरे 'प्रव-
सन्' ततः स यदि स्त्रियेत, तदानीं स्वष्टहे पुत्रादिः 'अभिवा-
न्यवत्सायाः पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात्' । 'वा गतिगन्धनयोः'
इतिघातोर्भिपूर्वस्य 'अभिवा'-इति रूपम् ; अन्यथासौ वत्सं
'अन्यवत्सः'; अभिप्राप्तोऽन्यवत्सो यस्या गोः, सेयम् 'अभिवान्यवत्सा';
पोषणादिप्रकारेण उपस्थितेत्यर्थः । एतादृश्या अभिवान्यवत्सायाः
यत्प्रयोक्ति, एतद् 'अन्यदिव' दैनन्दिनाग्निहोत्रीयपयसः सकाशात्
अन्यदेवैतद्भव्यम् ; प्रेतस्यापि यदग्निहोत्रम्, 'एतत् अन्यदिव' एतत्
नित्याग्निहोत्रादन्यदेव कर्मान्तरम् ; तत्समानधर्मकं पुत्रादि-

कर्तृत्वम् ; अतः प्रेतस्वाधिकाराभावेऽपि पुत्रादेरधिकारसम्भावात्
‘अनुष्ठानं सुपपद्यते’ इत्यर्थः ॥

तत्रैव पदान्तरमाह— “अपि वा यत एव कुतश्च पयसा
कुङ्कुमुः”-इति । अभिवाच्यवक्ष्याया इति नियमो नास्ति, किन्तु
‘यतः कुतः’ यस्याः कस्याश्चिन्नोः पयसा पुत्रादयो कुङ्कुमुरिति * ॥

पुनरपि पदान्तरमाह— “अथाय्याहुरेव मेवैमानजज्ञान-
कुङ्कुत इन्धोरवा शरीराणां माहतीः”-इति । अपि च अन्धे
याश्चिन्नाः पदान्तरमाहुः । देशान्तरे कृतस्य प्रेतस्य ‘शरीराणाम्’
‘अस्त्रादिप्रेतावयवानाम्’ ‘आ आहतीः’ ‘आहरणपर्यन्तम्’ ‘एनान्’
‘आहवनीयादीन्’ त्रीनग्नीन् ‘अजज्ञान्’ उपशमरहितान् ‘अजु-
ह्वतः’ होमरहितान् ‘एव मेव’ असमाप्तेनैव प्रकारेण ‘इन्धोरन्’
प्रञ्चालयेद्युरिति । होमाभावेऽपि अयोऽप्यनयो यथा नोपशाम्यन्ति,
तत्रा प्रेतास्त्रिसमानयनपर्यन्तं प्रञ्चालयेदित्यर्थः ॥

प्रेतास्त्रिविनाये किं कर्तव्यं मित्याशङ्क्याह— “यदि शरीराणि
न विद्येरन्, पर्णशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां मुक्क-
रूपकं मिव कृत्वा तस्मिंस्ता माहृतं कुर्धैरथैनाच्छरीरैराहृतैः
संस्मर्यहीदासयेयुः”-इति । यदि कश्चित् ‘शरीराणि’ अस्त्रा-
दीनि ‘न विद्येरन्’ विनश्येयुः, तदा ‘पर्णशरः’ पलाशहस्तस्य द्विकान्
हन्तान् षष्टरत्तरशतत्रयसङ्ख्याकानाहृत्य, ‘तेषां’ हन्तानां सस्वन्धि
‘मुक्करूपकं मिव कृत्वा’ मनुष्यसदृशं किञ्चिद्रूपं निर्माय, ‘तस्मिन्’
रूपे ‘ता माहृतं’ प्रेतशरीरीक्षितप्रकारं दहनपिण्डदानादिरूपं

* अन्धे प्रतीतस्वाभिवाच्यवक्ष्यायाः पयसापिहोत्रं तृणैः सर्वैर्दत्तं कुङ्कुमुरा समवा-
कीर्तम्”-इत्यादि भाष० त्री० २. १०. १० ।

† “श्रीपितृभ्यो मंदात्”-इत्यादि भाषा० त्री० २५. ८. ६ ।

कुर्युः । 'अत्र' तदानीं कृत्रिमरूपदहनकाष्ठे 'पलाश' आशुवनी-
याशुवनीन् प्रमाने नीत्वा समाहृतैस्तेः पलाशहन्तनिर्मितैः
शरीरावयवैः 'संश्लेष्य' संस्पृष्टं कृत्वा उदासयेयुः * ॥

पुरुषरूपनिर्माणप्रकारं दर्शयति— "अध्वर्षशतं काये, सक्-
थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चौरु द्विपञ्चविंशे, शेषन्तु शिरस्युपरि
दध्यात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । आनीतानां पलाशहन्तानाम्
'अध्वर्षशतम्' अधिकेनाहंन पञ्चाशद्रूपेण युक्तं शतं काये' मध्य-
शरीरस्थाने 'दध्यात्' परितः प्रक्षिपेत् । पञ्चाशत्सङ्ख्याकानां
हन्तानां समूहरूपं 'पञ्चाशं', द्विसङ्ख्याके पञ्चाशे 'द्विपञ्चाशे' ;
विंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं विंशं ; 'द्विपञ्चाशे च विंशे च सक्-
थिनी दध्यात्' चत्वारिंशदधिकेन शतेन सक्थिद्वयं निष्पादये-
दित्यर्थः । पञ्चविंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं पञ्चविंशं, द्विसङ्ख्याके
पञ्चविंशे, ते 'अरु दध्यात्' पञ्चाशत्सङ्ख्याकेहन्तैरुदहयं निष्पादये-
दित्यर्थः । एवं नवत्यधिकशतहये गते सति 'शेषं' समतिसङ्ख्याकं
शिरस्युपरि प्रक्षिपेत् । प्रवसतो मृतस्याग्निहोत्रवेकल्पप्रायश्चित्तं
निगमयति— "सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । 'सा' प्रोक्तप्राया
'तत्र' वैकल्पे 'प्रायश्चित्तिः' समाधानकरणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२) ॥

* "शरीरनाशे पीथि षट्शतानि पलाशहन्तानां कृत्वाहने पूर्ववत्"—इति शाखा-
यी० १५, ८, १५ ।

॥ पञ्च द्वितीयः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्निहोत्रापावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ता मभिमन्त्रयेत् यस्या-
 द्वीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि पशुनः सर्वान्
 गोपायं नमो रुद्राय मीळ्हुष इति ता मुत्यापयेद्दु-
 स्याद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपताकधात् इन्द्राय कृण्वती
 भागं मित्राय वरुणाय चेत्यथास्या उदपात्रं मूधसि च
 मुखे चोपगृह्णीयादथैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्रापावसृष्टा दुह्यमाना
 वाश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा. एषा
 यजमानश्च प्रतिध्याय वाश्यते ता मन्न मप्यादयेच्छा-
 न्त्यै शान्तिर्वा अन्नं मूयवसाङ्गवती हि भूया इति सा
 तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्रापावसृष्टा दुह्य-
 माना स्पन्देत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा यत्तत्र
 स्कन्द्येत्तदभिमृश्य जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवी मसृष्टं
 यदोषधीरत्नसृपद्यदापः पयो गृहेषु पयो अग्न्यायां
 पयो वरसेषु पयो अस्तु तन्मयीति तत्र यत्परिशिष्टं
 स्यात्तेन जुहुयाद्यदालं होमाय स्याद् यद्यु वै सर्वं
 सिक्तं स्यादथान्या म्महूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा
 त्वेव श्रद्धायै होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः * ॥ २ (३) ॥

* इति पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायीद्वितीयखण्डे इत्यन्तम् (३भा० १(७४)।

पञ्चमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा, दुह्नमानोपविशेत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; ता मभिसन्धयेत्”-इति । अग्निहोत्रहविरथं दोग्धया धेनुः ‘अग्निहोत्री’ । ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणः सख्यन्धिनी सा धेनुः ‘उपावसृष्टा’ वक्षेन संयोजिता दुह्नमाना सती दोहनस्य विघ्नं कृत्वा यद्युपविशेत्, तदानीं वक्ष्य-माणिन मन्त्रेण ता मभिसन्धयेत् । यद्यप्येतत् पञ्चविंशाध्यायस्य द्वितीयखण्डे * वर्णितं, तथापि तत्र बुद्धिस्थसङ्कतिः, अत्र तु प्रायश्चित्तप्राधान्येनोपक्रममात् साक्षादेव सङ्गत मित्यभिप्रेत्य पुन-रप्याख्यातम् ॥

तत्रोत्तरशेषं दर्शयति— “यस्माञ्जीषा निषीदसि, ततो गो अभयं कृधि, पशून्ः सर्वान् गोपाय, नमो रुद्राय मीळहुष इति, ता सुत्यापयेदुदस्त्रादेव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात्, इन्द्राय कृत्वती भागं, मित्राय वरुणाय चेत्यद्यास्यां उदपात्र मूधसि च मुखे चोप-सृञ्जीयादधैनां ब्राह्मणाय दद्यात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । एतत् सर्वं पूर्वत्रैव † व्याख्यातम् ॥

षष्ठे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा, दुह्नमाना वाश्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वृ एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते, ता मम मप्यादयेच्छान्धैः शान्तिर्वा अन्नं ; स्रयवसाङ्गवती हि भूया इति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । एतदपि पूर्वत्र ‡ व्याख्यातम् ॥

सप्तमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा,

* इमां १६०४० इ० । आच० श्रौ० २. ११ । आप० श्रौ० ८. ५ ।

† इमां १६०४० १२४०-१६६४० ८४० । आच० श्रौ० २. ११. १-२ ।

‡ इमां १६६४० १०-२२४० । आच० श्रौ० २. ११. ४ ।

दुग्धमाणा सन्देत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सा यत्तत्र सन्देहितद-
 भिन्ना जपेत्सदस्य दुग्धं पृथिवी मरुत यदीवधीरत्नस्यपञ्चदापः,
 पयो गृहेषु पयो अन्नरायां, पयो वस्त्रेषु पयो असु तन्मयीति; तत्र
 यत् परिशिष्टं स्थानेन जुहुयात्सत्तलं होमाय स्याद्; यद्यु द्वे
 सर्वं सिक्तं स्यादथान्या माह्वय तां दुग्धा तेन जुहुयादा त्वेव
 श्राव्यै होतव्यं; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । एतदपि पूर्वत्र *
 व्याख्यातम् ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (द्वात्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येदापहरेदा
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्या-
 न्यतरां भक्तिं मातच्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्ति
 तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येदापहरेदा का
 तत्र प्रायश्चित्तिरित्वैन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोडाशं
 तस्य स्थाने निरुप्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्ति-
 तदाहुर्यस्य सर्वं मेव सान्नाय्यं दुष्येदापहरेदा का
 तत्र प्रायश्चित्तिरित्वैन्द्रं वा माहेन्द्रं वेत्ति समानं सा

तत्र प्रायश्चित्तस्तदाहुर्यस्य सर्वाण्येव इतीति दुष्ये-
युर्वापहरेयुर्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरित्याज्यसौनाति
यथादेवतं परिकल्पा तयाज्यहविषिष्टा यजेतातो
ऽन्या मिष्टि मनुषवणां तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३ (४) ॥

अथने प्रश्नीसरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं साम्राय्यं
दुष्येहापहरेहा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; प्रातर्दुग्धं चैवं कृत्वा
तस्मान्यतरां भक्ति मातस्य तेन यजेत, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।
दर्शपूर्वमासयोर्दध्यर्थं सायंकाले दुग्धं पयः सान्नाय्यरूपं *, केश्यकी-
टादिभिर्दुष्येत्, यः कश्चिदपहरेहा, तदानीं परेषुः प्रातर्दुग्धं पयो
भाभदयं कृत्वा तत्रैकभाग मातस्य, तेन संकृत्य दधिस्थानीयेन
तेन यजेत ॥

अथने प्रश्नीसरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं साम्राय्यं
दुष्येहापहरेहा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्येन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरो-
ळामं तस्य स्थाने निरुप्य तेन यजेत, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।

* “स प्रजापतिः पशुनब्रवीदितदधी सक्रयतेति, सत् प्रब्रव ऋषयोः इष्वाकारस्य-
जनयन् ; तत् प्रत्यदुष्यन् ; यत् समनयन्, तत् साम्राय्यस्य साम्राय्यत्वम्”—इति तै० सं० २,
५. ३. १ । तद्वैतव्यान् पशुपयसां साम्राय्यत्व मवगत्यते । गौरस्य इति, एतदहमात्रचवचन-
व्याख्यायां सायणः । “स्त्रीनः क्लृप्तु वै साम्राय्यम्”—इति तै० ब्रा० १. २. १. ११ । वीर्य-
मासं इतिः साम्राय्यम्”—इति ब्रत० ब्रा० १. १. १. १ । ‘साम्राय्यं’ दधिपयोसचवचनं—
इति ब्रत० ब्रा० ११. २. १. १ भाष्ये सायणः । ‘सम्बद्धं नीयते स्त्रीमासं मयि’ इति इति
साम्राय्यं इतिविधिः—इति पा० १. १. १२८—सूचवती दीक्षितः । ‘साम्राय्यं’ दुग्धदधिचयं
इतिः—इति क्राव्या० त्रौ० ५. १. १७ सू० उषी वाग्निप्रदीपव ।

प्रातर्दुग्धरूपस्य साक्षात्स्य दोषापहारार्थां वैकल्ये सति, तस्य दुग्धस्य स्थाने इन्द्रदेवताकां महिन्द्रदेवताकां वा पुरोडाशं कृत्वा, तेन यजेत । इन्द्रयाजि-महिन्द्रयाजि-भेदाद्देवताव्यवस्था ।

दशमै प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्य सर्वं भव सान्नाय्यं दुग्धेहापहरेदा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं वा माहिन्द्रं वेतिसमानं, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । सायं दुग्धं प्रातर्दुग्धं चेत्युभयं ‘सर्वम्’ ॥

एकादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्य सर्वाण्येव हवीषि दुग्धेयुवांपहरेयुवा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्याज्यस्यैनानि यथादेवतं परिकल्प्य तयाज्यहविषेष्टया यजेतातो ऽन्या मिष्टि मनुस्ववणां तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः”—इति । पुरोडाशदधिपयो-रूपाणि हवीषि ‘सर्वाणि’ इत्युच्यन्ते । आज्यस्य सम्बन्धीनि ‘एनानि’ त्रीणि हवीषि, तत्तद्देवता अनतिक्रम्य तत्तदनुसारेण परिकल्प्य आज्यहविर्युक्तया तया इष्ट्या यजेत । इष्ट्या च तत्तद्दूहं मन्या मिष्टिम् ‘अनुस्ववणाम्’ अन्यूनानधिकं यथाशास्त्रं ‘तन्वीत’ विस्तारयेत् । यथाशास्त्रं मनुष्ठितो ‘यज्ञः’ पूर्वस्य विकल्पस्य ‘यज्ञस्य’ प्रार्थार्थात्तः * ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हात्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (४) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्निहोत्र मधिश्रितं मतेष्व्य मापद्यते
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सर्वं मेवैनरक्षुच्यभिपर्यासिच्यं
 प्राङ्मुदेत्याहवनीये हैतां समिधं मथ्यादधात्यधोत्तरत
 आहवनीयलोष्णां मन्त्रं निरुह्य जुहुयाम्नसा वा
 प्राजापत्यया वर्चां तद्भुतं चाहुतं च स यद्येकस्मिन्नु-
 न्नीते यदि द्वयोरेष एव कल्पस्तच्चेद् व्यपनयितुं शक्नु-
 यान्निष्पिच्यैतद्दुष्टं मदुष्टं मभिपर्यासिच्यं तस्य यथो-
 न्नीती स्यात्तथा जुहुयात्सां तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्य-
 स्याग्निहोत्र मधिश्रितं स्तन्दति वा विष्यन्दते वा का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति तदङ्गिरुपनिनयेच्छान्त्यै शान्ति-
 र्वा आपो ऽथैनद्दक्षिणेन पाणिना ऽभिमृश्य जपति
 दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो ऽगात् ततो मा द्रविण मा-
 ष्टान्तरिक्षं तृतीयं पितॄन् यज्ञो ऽगात् ततो मा द्रविण
 माष्ट पृथिवीं तृतीयं मनुष्यान् यज्ञो ऽगात् ततो मा
 द्रविण माष्ट यथो रोजसा स्तमिता रजांसोति वैष्णु
 वारुणी मृचं जपति विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति
 वरुण * स्त्रिष्टं तयोर्दभयोरेव शान्त्यै सा तत्र प्राय-
 श्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्र मधिश्रितं प्राङ्मुदायस्त्व-
 लते वापि वा भंशते का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यद्युप-

* "वरुणः" (सविस्वर्गः) क ।

निवर्तयेत्स्वर्गाह्नोकाद्यजमान मावर्त्तयेद्देवैवास्मा उप-
विष्टायैत मग्निहोत्रपरीशेष * माहुरेयुस्तस्य यथोन्नी-
ती स्यात् तथा जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहु-
रथ यदि सुग्भिद्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां
सुच माहृत्य जुहुयादथैतां सुचं भिन्ना माहवनीये
ऽभ्यादध्यात् प्राग्दण्डां प्रत्यक्पुष्करां सा तत्र प्राय-
श्चित्तिस्तदाहुर्यस्याहवनीये हाग्निर्विद्येताथ गार्हपत्य
उपशाम्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यदि प्राञ्च
मुहुरेत्प्रायतनाच्चावेत् यत्पत्यञ्च मसुरवद्यज्ञं तन्वीत्
यग्मन्धेद् भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेद् यदनुगमये-
त्प्राणो यजमानं जह्यात् सर्वे वेदैर्न सह भक्षानं
समोष्य गार्हपत्यायतने निधायथ प्राञ्च माहवनीय
महुरेत् सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ४ (५) ॥

दादये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्निहोत्र मधिस्रित
मग्निं मापद्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सर्वं मेवेतत् सुचभि-
पर्यासिथ प्राहुर्देव्याहवनीये हेतां समिध मभ्यादधात्यथोत्तरत
आहवनीयस्योष्णं भक्ष निरुक्त जुहुयान्, मनसा वा प्राजापत्यया
वर्षां तदुत्तं चाहुतश्च ; स यद्येकस्मिन्नुक्तीति यदि द्वयोरेष एव
कल्पस्तद्देद व्यपनयितुं शक्नुयात्सिन्धिश्चेत्तद् दुष्ट मदुष्ट मभिपर्या-
सिथ तस्य यथोन्नीती स्यात्तथा जुहुयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”

—इति । अग्निहोत्रार्थं पयो गार्हपत्ये पाकार्थं यदधिश्चितम्, तद्यदि
 किञ्चिद् ‘अग्नेध्वं’ यज्ञानर्हं केशकीटादिकम् ‘आपुष्येत’ प्राप्नुयात्,
 तदानीम् ‘एतत्’ इति: सर्वं मप्यग्निहोत्रहवण्यां ‘सुचि’ साक्षाद्वेन
 सिद्धा, प्राङ्मुख ‘उदेत्य’ उत्थाय आहवनीयं प्रति गत्वा, तस्मिन्
 ‘एतां’ नित्यां समिधं मादध्यात् । ‘अथ’ अनन्तर माहवनीयस्यो-
 त्तरभागं किञ्चिद्दुर्घं भस्म ततो निस्सार्यं तस्मिन् ‘मनसा’ नित्या-
 न्निहोत्रमन्त्रं मनुश्रुत्य ‘वाचा वा’ “प्रजापते न त्वदेतानि”—इति
 (ऋ० सं० १०. १२१. १०.) मन्त्रं मुञ्च्यार्यं जुहुयात् । ‘तत्’
 एतद्भस्म उष्णत्वाद्भुतं मपि भवति, अग्निराहित्याद्भुतं मपि
 भवति । न केवलं मधिश्चित एवामिध्यतया एतत् प्रायश्चित्तम्; किं
 तर्हि ? चतुर्दशयन्नावस्थायां यद्येकस्मिन् उचीते, यदि वा द्वयो-
 रुचीतयोरभिध्यपातः, तदानीं नैष एव ‘कल्पः’ प्रकारः । उन्नयनं
 नामाग्निहोत्रहवण्यां वेचनम् । ततः केशकीटादिद्रुषितं मन्त्र-
 होत्रहवण्यां मुञ्जीतं यद्यपनेतुं शक्नुयात्, तदानीं मेतत् दुष्टं
 ‘निष्कृष्य’ निस्सार्य, स्थाव्या मवस्थितम् ‘अदुष्टं’ शीरं मग्निहोत्र-
 हवण्यां मभिपर्यासिष्य ‘यथोञ्जीती स्यात्’ उञ्जीती येन प्रकारेण
 भवति, तेन प्रकारेण जुहुयात् ; ‘अदुष्टं’ द्रव्यान्तरं मधिन्मयुषा-
 दिना संरक्षत्वं जुहुयादित्यर्थः ॥

द्वयोदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयंस्वाग्निहोत्रं मधि-
 श्चितं स्तन्दति वा विष्यन्दते वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; तद-
 न्निहोत्रपनिगयेच्छान्त्वे ; शान्तिर्वा आपो ऽथेनद्द्विषेन पाणिना
 ऽभिसृज्य जपति”—इति । ‘अग्निहोत्रद्रव्यं गार्हपत्ये पाकार्थं

* “आपमानि इतीति केशकीटादिकं रन्ध्रं वीभक्तौ”—० प्रजापते न त्वदे-
 तानि इति—०. जुहुयात्—इति आशु० शी १. १०. २०-२१ ।

मधिश्रितं सत्, कदाचित् 'स्मन्दति' स्मलति, शीरविन्दुरधः पततीत्यर्थः । 'विथन्दति' विशेषेण स्मन्दनं दाहाधिक्येन स्माली-सुखस्योपरि उहमनं; तत् स्नानं विथन्दितं वा द्रव्यं दक्षिणेन पाणिना स्पृष्ट्वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत् ॥

तं दर्शयति—“दिवं द्वतीयं देवान् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्टान्तरिक्षं द्वतीयं पितॄन् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्ट; पृथिवीं द्वतीयं मनुष्यान् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्ट”—इति * । अस्य स्मन्दनस्य विथन्दितस्य वा पयसः 'द्वतीयम्' अंशस्वरूपं 'दिवं' स्वर्गलोकम् 'अगात्' प्राप्नोतु । तेन यज्ञोऽपि देवान् प्राप्नोतु । प्रापणाद् वैकल्पपरिहारे सति 'मा' मा मन्त्र-हीत्रिणम् 'द्रविण माष्ट' धनं प्राप्नोतु । तथैवापरं 'द्वतीयं' द्रव्यांशस्वरूप मन्तरिक्ष मगात् । तेन यज्ञोऽपि पितॄन् प्राप्नोतु । ततः प्रापणात् मां धनं प्राप्नोतु । पुनरप्यपरं 'द्वतीयं' द्रव्यांशस्वरूपं पृथिवी मगात् । तेन यज्ञोऽपि मनुष्यानगात् । ततस्तदुभय-प्रापणात् मां 'द्रविणं' धनम् 'माष्ट' प्राप्नोतु ॥

मन्त्रान्तरजपं विधत्ते—“ययो रोजसा स्मभिता रजांसीति वैष्णुवारुणी सृषं जपति; विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति, वरुण स्त्रिष्टं, तयोर्वभयोरेव शान्त्यै”—इति । “ययोरोजसा”—इत्याद्युक् सृष्टे पठिता † । तस्यासतुर्धपादे “विष्णू अगन् वरुणा पूर्वहूतौ”—इतिश्रुतत्वादियं विष्णुवरुणदेवताका । यज्ञस्य यद्

* संज्ञितायां भाषात इति ब्राह्मणे श्रुतीऽयं मन्त्रः ।

† “ययोरोजसा स्मभिता रजांसि वीर्यैर्भिर्यैरतमा मविष्टा ।

या पश्येते ऽप्रतीकः सङ्गीभिर्विष्णू अगन् वरुणा पूर्वहूतौ ॥”

-इति ब्रह्म० ब्रा० ४, ५, ७, ७ । “यज्ञो वै विष्णुः”— इत्यादि च तत्र उक्तम् ।

‘दुरिष्टम्’ अङ्गवैकल्यं, तच्छमयित्वा विष्णुः पाति ; यत्रस्य यत्
‘स्विष्टं’ यथाशास्त्रं मनुष्ठितं मङ्गं, तदरुणः पाति । फलप्रति-
वेधनिवारणं तद्यतिपालनम् । तस्मादयं जपः ‘तयोत्तमयोः’
दुरिष्टस्विष्टयोर्यथोक्तप्रकारेण शास्त्रार्थं सम्यच्यते । उत्तरवाक्यं सुप-
संहरति— “सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ॥

चतुर्दशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्मान्निहोत्रं मधिञ्चितं
प्राङ्मुखायस्त्वल्लते वा ऽपि वा भ्रंशते, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; स
यद्युपनिवर्त्तयेत्स्वर्गाज्ञोक्ताद्यजमानं मावर्त्तयेत् दत्तैवास्मा उपवि-
ष्टायैतं मग्निहोत्रपरीशेषं माहुरेयुस्तस्य यथोक्तीतीत्यात्, तथा
जुहुयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । अग्निहोत्रद्रव्यं गार्ह-
पत्ये ऽधिञ्चितं, पाकादुर्द्धं मादाय प्राङ्मुखं आहवनीयं प्रति
‘उदायन्’ उद्वृष्टं अर्ध्वर्युदा भवति, तदानीं तद्रव्यं ‘स्त्वल्लते’
यद्वा ‘भ्रंशते’ । विन्दुपतनं स्त्वलनम्, साकल्येन द्रव्यपतनं
भ्रंशः । पुनरप्यग्निहोत्रस्याख्या द्रव्यं गृहीतुं सोऽर्ध्वर्युदि
पश्चिमाभिसुखो निवृत्तो भवेत्, तदानीं स्वर्गप्राप्तं यजमानं तस्मा-
ज्ञोक्तादावर्त्तयेत् । अतो निवृत्तिं मकत्वा स्त्वलन-भ्रंशदेशे एवोप-
विष्टाय ‘अस्मै’ अर्ध्वर्यवे स्थालीगतं मग्निहोत्रद्रव्येषु मन्वे पुरुषाः
पाहुरेयुः । ‘तस्य’ द्रव्यस्य स्वीकारेण अर्ध्वर्युथोक्तीतीत्यात्,
तथा जुहुयात् । ‘उक्तीतम्’ उन्नयनं स्थालीगतस्य द्रव्यस्याग्नि-
होत्रहवस्थां चतुर्वारं प्रक्षेपः ; “चतुर्वारयति”—इति श्रुतत्वात् ।
उन्नयनादिसंस्कारपूर्वकं जुहुयादित्यर्थः * ॥

पञ्चदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुरथ यदि सुग्निद्येत, का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां सुचं माहृत्य जुहुयादथैतां सुचं भिक्षा

माहवनीये ऽभ्यादधात् प्राग्दण्डां प्रत्यक्षपुष्कराः; सा तत्र प्राग्-
 चित्तिः”-इति । ‘स्रुग्’ अग्निहोत्रहवणी, तत्रेदे स्रुगन्तरेषु
 हुत्वा भिक्षां स्रुच माहवनीये प्रक्षिपेत् । तदानीं तदीयो दण्डः
 प्राच्या भवस्त्रितः, तदीयं ‘पुष्कर’ विलं प्रतीच्या भवस्त्रितम्,
 यथा भवति तथा प्रक्षिपेत् ॥ *

षोडशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्ध्र्याहवनीये ज्वान्निर्वि-
 द्योताथ गार्हपत्य उपशाम्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; स यदि
 प्राञ्च मुहुरेत्यायतनाश्चवेत्, यत्कृत्यञ्च मसुरवद्यज्ञं तन्वीत, यत्कृत्येद्
 आत्थं यजमानस्य जनयेद्, यदनुगमयेत्याणो यजमानं जघ्नात्;
 सर्वं भेषेन सह भस्मानं समोष्य, गार्हपत्यायतने निधायथ प्राञ्च
 माहवनीय मुहुरेत्; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । प्रतिदिन
 माहवनीयानिहोमाद्दूर्हं मुपशाम्यति; गार्हपत्याग्निस्तु सर्वदा
 धार्यते; तस्मान्गार्हपत्यात् तत्तद्योमकाले आहवनीयार्थं मग्निं
 विहरेदित्येषो ऽनुष्ठानक्रमः । एवं सति यदि कदाचिदाहव-
 नीयस्य स्थाने अग्निरनुपशान्तो विद्येत, तदानीं गार्हपत्यद्योप-
 शाम्येत्; तत्रत्यवैकल्यस्य परिहाराय पक्षाः पक्षविधाः सम्भवन्ति ।
 विद्यमानं माहवनीयं गार्हपत्यतया सम्भाष्य, ततोऽपि पूर्वदेशे
 आहवनीयं कर्तुं तस्मात् पूर्वसिद्धाहवनीयात् प्राञ्च मग्निं मुहुरे-
 दिति प्रथमः पक्षः । तस्मिन् पक्षे यजमानः ‘आयतनात्’ स्वकीय-
 स्थानात् प्रणवेत्; आहवनीयस्थानात् प्रण्युतत्वात् । अथ गार्ह-
 पत्यार्थं पूर्वसिद्धाहवनीयात् प्रत्यक्ष मग्निं मुहुरेदिति द्वितीयः
 पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षे यज्ञ एषो ऽसुरयज्ञसमानः स्यात् ।
 असुरयज्ञश्च शास्त्रान्तरे तानसुरान्, प्रकृत्यैव भाष्ययते— “त

* भाष्यपुष्करैरिति चतुर्थं च समाहितः ।

आहवनीयं मंत्रं वा दधत, अथ गार्हपत्यम्, अथात्वाहार्यपचनम्”-इति (तै० ब्रा० १. १. ४. ४.) । तदीयदोषोऽपि तत्रैवा-
 ज्ञातः— “भद्रा भूत्वा परा भविष्यन्ति”-इति । गार्हपत्यार्थं
 मन्त्रिमन्थनं कर्तव्यमिति तृतीयः पक्षः । तदानीं विद्यमान
 आहवनीये तद्विरोधिनोऽन्यन्तरस्य मन्थनाद्यजमानस्य यत्तु मुत्पा-
 दयेत् । पुनराधानं कर्तुं विद्यमानं गार्हपतीयम् ‘अनुब्रमयेत्’
 उपश्रमयेदिति चतुर्थः पक्षः । तस्मिन्पक्षे विद्यमानस्य विनाशनात्
 प्राणो यजमानं परित्यजेत् । आहवनीयगतं भस्मसहितं सर्वं
 मध्यन्तिं कस्मिंश्चित् पत्रे प्रक्षिप्य, नीत्वा, गार्हपत्यस्थाने प्रक्षिप्य,
 अनन्तरं ततो गार्हपत्यात् प्राञ्च माहवनीयं मुञ्चरेदिति पञ्चमः
 पक्षः । अस्मिन् पक्षे दोषाभावात् सैव प्रायश्चित्तिर्भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकार्या द्वितीयाध्याये
 (हात्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तदाहुर्यथाग्नावग्निं मुञ्चरेयुः का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स बह्वनुपश्येदुद्दृष्ट्या पूर्वं मपरं निदध्याद्यनानुपश्येत्सो ऽग्नये ऽग्निवते ऽष्टाकपालं पुरोक्षांशं

निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं
 ह्यग्ने अग्निनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये ऽग्नि
 वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्य गार्ह-
 पत्याहवनीयौ मिथः संसृज्येयातां का तत्र प्राय-
 श्चित्तिरिति सो ऽग्नये वीतये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्न आयाहि वीतये यो
 अग्निं देववीतय इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
 वीतये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्य सर्व
 एवाग्नयो मिथः संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्ति-
 रिति सो ऽग्नये विविचये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये स्वर्णं वस्तोरुषसा मरोचि
 त्वा मग्ने मानुषीरोळते विश्व इत्याहुतिं वाहवनीये
 जुहुयादग्नये विविचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चि-
 त्तिस्तदाहुयस्य आग्नयो ऽन्वैरग्निभिः संसृज्येरन् का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये क्षामवते ऽष्टाकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अक्रन्ददग्निं *
 स्तनयग्निव द्यौरधा यथा नः पितरः परास इत्या-
 हुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये क्षामवते स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ पू (६) ॥

सप्तदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्यान्नावन्नि मुहुरेयुः,
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; स यद्यनुपश्येदुदूह्य पूर्व मपरं निदध्याद्
यद्यनानुपश्येत्; सो ऽग्नये ऽग्निवते ऽष्टाकपालं पुरोऽर्घ्यं निर्व-
पेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अग्निनाग्निः समिधते’—‘त्वं’ ह्यग्ने
अग्निर्नैत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्ने ऽग्निवते स्वाहेति; सा
तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । सायम्नातराहवनीयेऽग्नी स्थित एवं
सति पुनरपि गार्हपत्याग्निं य उहुरेयुः, तदानीं मुहृतस्यान्नेः
प्रक्षेपात् पूर्वमेव विद्यमानस्यान्नेः दर्शनम् । तं ‘पूर्वं’ विद्यमान
मग्निम् ‘उदूह्य’ तस्मादाहवनीयस्थानादुहृत्य, तस्मिन् स्थाने पुनः
‘अपरम्’ इदानीं मानीत मग्निं निदध्यात् । यदि विद्यमानं
(‘अनानुपश्येत्’) नानुपश्येत्, तदानीं मानीत मग्निं तत्र प्रक्षिप्य,
प्रयादग्निहय मवगत्य ‘अग्निवते ऽग्नये’ देवतायै पुरोऽर्घ्यं निरूप्य,
तस्यैते याज्यानुवाक्ये कुर्यात् । “अग्निनाग्निः”—इति (ऋ० सं०
१. १२. ६.) पुरोनुवाक्या, “त्वं ह्यग्ने अग्निना”—इति (ऋ० सं०
८. ४३. १४.) याज्या । सोऽयं नैकः पक्षः । दर्विहोमवद्याज्यानु-
वाक्ये परित्यज्य “अग्नये ऽग्निवते स्वाहा”—इतिमन्त्रेण आहवनीये
आर्घ्यं जुहुयादिति * द्वितीयः पक्षः ॥

अष्टादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुयस्य गार्हपत्याहवनीयौ
मिथः संभ्रज्येयातां, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो ऽग्नये वीतये
ऽष्टाकपालं पुरोऽर्घ्यं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अग्ने आ याहि
वीतये’—‘यो अग्निं देववीतय इत्याहुतिं’ वाहवनीये जुहुयादग्ने

* आग्नेयैश्चित्तु एषा अन्वतमाग्निवतीति । तथाहि “अथाग्नेय्य इत्ययः”—इत्यधिकारि
“साप्रावप्रिप्रथयेऽग्निवते”—इति आश० श्रौ० ३. १२. ३, १२ । *

† ऋ० सं० ६. १६. १०, १, १२. ९ ।

वीतये स्वाहेति; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । अन्वुहरसादृहं
 व्यवस्थितयोरआहवनीयगार्हपत्ययोः सतीर्यदि गार्हपत्यगतोऽङ्गार
 आहवनीये प्रमादात् पतेत्, आहवनीयगतो वा गार्हपत्ये पतेत्,
 सोऽयं ‘मिथः संसर्गः’; तत्र प्रायश्चित्तार्थस्य पुरोडाशस्य ‘वीति’-
 गुणयुक्तोऽग्निदेवता * । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

एकोनविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्गस्य सर्वं एवाग्नेयो
 मिथः संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सोऽग्नेये विविचये
 ऽष्टाकपालं पुरोळाग्रं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘स्वर्णं वस्ती-
 कषसा मरोचि’-‘त्वा मने मानुषीरौळते विम इत्याहुतिं †
 आहवनीये शुश्रुयादग्नेये विविचये स्वाहेति; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”
 -इति । आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाम्नीनां सर्वेषां परस्पर-
 संसर्गं सति ‘विविचि’-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता ‡ । अन्यत्
 पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्गस्याग्नेयोऽग्नैरग्निभिः
 संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सोऽग्नेये सामवते ऽष्टाक-
 पालं पुरोळाग्रं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अक्रन्ददग्नि स्तन-
 यन्निव द्यौर’-‘अथा यथा नः पितरः परास इत्याहुतिं §
 आहवनीये शुश्रुयादग्नेये सामवते स्वाहेति; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”
 -इति । ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणः सम्बन्धिन आहवनीयाद्यग्नेयोऽग्ने-
 दीयैराहवनीयादिभिर्लौकिकान्निभिर्वा संसृज्येरन्, तस्य प्राय-

* “गार्हपत्याहवनीययोर्वीतये”-इति आश्व० श्रौ० २. १२. ५ ।

† अ० सं० ७. १०. २, ५. ८. १ ।

‡ “मिथश्चेद विविचये”-इति आश्व० श्रौ० २. १९. ५ ।

§ अ० सं० १०. ४५. ४, ५. २. १६ ।

धित्तार्थे पुरोडाशे चामनवद्-गुणबुद्धौ ऽग्निदेवता * । चामनम्
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हात्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (६) ॥

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

तदाहुर्ध्र्याग्निनो याम्येणाग्निना सन्दृष्टेरन् का
तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये संवर्गायांष्टाकपालं
पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये कुविरसु नो गवि-
ष्टये मा नो अस्मिन्महाधन इत्याहुतिं वाहवनीये
जुहुयादग्नेये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्ति-
स्तदाहुर्ध्र्याग्निनो दिव्येनाग्निना संसृष्टेरन् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अस्तमने सधिष्टव

* चाच० श्री० ४, १३, ४ । तै० ब्रा० ३, ७, ४, ५ । तै० सं० २, २, १, ४, ५ ।
मी० २० जै० २० ६, ४, १७-११ ; अथि ५ । "चामनवत्त्वादिना यद्यत् कर्मणा प्रतनापते ।
देवदीपादकारणे जाते दीपकदम्बके । होमिनेकेन दीपाणां सर्वेषां चय मादिशेत्"—इति
अ०पु० । 'पञ्च एकप्रायश्चित्तोद्देशानेकदीपचयाय चामनवतीष्टिः सर्वत्र दृष्टान्ताः'—इति प्रा०त० ।

मयो दधे मेधिरः पूतदक्ष इत्याहुतिं वाह्वनीये जुहुयादग्नये ऽप्सुमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्याग्नयः शवाग्निना सन्दह्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये शुचये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निः शुचिव्रततम उदग्ने शुचयस्तवेत्याहुतिं वाह्वनीये जुहुयादग्नये शुचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्याग्नय आरण्येनाग्निना सन्दह्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति समे वारोपयेदरणी वीरुमुकं वा मोक्षयेद्यद्याह्वनीयाद्यादि गार्हपत्याद्यादि न शक्नुयात्सो ऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये आहुतिं वाह्वनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ (७) ॥

एकत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्याग्नयो ग्राम्येषाग्निना सन्दह्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘कुवित्कु नो शविष्टये’—‘मा नो अस्मिन् महाधन इत्याहुतिं * वाह्वनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । ‘ग्राम्योऽग्निः’ महानसादिगतः । स कदाचित् प्रमादेन प्रवृत्तो ग्रामगतानि गृहाणि दहन्नग्निहोत्रशालागतानाह्वनीयादीन-

स्त्रीन् संसर्गं दहति, तदानीं प्रायश्चित्तस्य पुरोडाशस्य 'संसर्गं'-
गुणयुक्तो ऽग्निदेवता * । अन्यत् पूर्ववत् ॥

हाविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहूर्यस्याग्नेयो दिव्येनाग्निना
संस्वयेरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नेये ऽप्सुमते ऽष्टा-
कपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'अपस्वने सधि-
ष्टव'-मयो दधे मेधिरः पूतदक्ष इत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुया-
दग्नेये ऽप्सुमते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति ।
'दिव्याग्निः' वैद्युतः । अमनिपाते सति तदीयेनाग्निना आहवनी-
यादीनां संसर्गं प्रायश्चित्तस्य पुरोडाशस्य 'अप्सुमान्' अग्निदे-
वता ‡ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अयोविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहूर्यस्याग्नेयः शवाग्निना
संस्वयेरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नेये शुचये ऽष्टा-
कपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'अग्निः शुचि-
व्रततम'-'उदने शुचयस्तवेत्याहुतिं § वाहवनीये जुहुयादग्नेये
शुचये स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । प्रेतदहनान्य
प्रवृत्तोऽग्निः 'शवाग्निः' । तत्संसर्गं पुरोडाशस्य 'शुचि'-गुणयुक्तो
ऽग्निदेवता । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहूर्यस्याग्नेय आरण्येना-
ग्निना संस्वयेरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; समे वारोपयेदरणी
वोष्मकं वा भोक्षयेद् ; यद्याहवनीयाद्यदि गार्हपत्याद् ; यदि न

* "शाम्भेण संवर्गाय"-इति भाष० त्री० ३. १३. ७ ।

† ऋ० सं० ८. ४३. ९, १. १. ३ ।

‡ "वेद्युतेऽप्सुमते"-इति भाष० त्री० ३. १३. ८ ।

§ ऋ० सं० ८. ४४. २१, १७ ।

॥ "शुचये संसर्गमेऽग्निमास्वीन" इति भाष० त्री० ३. १३. ४

शङ्कुयात्, सो ऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ;
 तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये * आहुतिं वाह्वनीये क्षुड्यादग्नेये संवर्गाय
 स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । दावान्निरस्त्रादागत्य
 अग्निहोत्रमालां दक्षबाह्वनीयादीन् यदा सम्यग् दहति, तदानीं
 तद्दहनात् पूर्वं भैवान्नीन् 'अरणी' हयोररण्योः सह समारोपये-
 देव । तदशक्ती गार्हपत्याह्वनोयात् 'उक्षुक्ं मोक्षयेत्' सह-
 क्षोक्षुक्ं भादाय परितो गच्छेत् । समारोपणं वोक्षुक्मोक्षं
 वेति पञ्चदशस्य अग्निदाहपुरया यदा न शक्तिः, तदा 'संदर्भं'—गुण-
 युक्तो ऽग्निः पुरोडाशदेवता * । तदीययाज्यानुवाक्ये च पूर्वं
 भैवाभिहिते (३१४० १३पं०) ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (हात्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (७) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

तदाहृत्य आहिताग्निरुपवसथे ऽशु कुर्वीत का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये व्रतभृते ऽष्टाकपालं
 पुरोडाशं निर्वपेत्स्य याज्यानुवाक्ये त्व मग्ने व्रत-
 भृक्षुचिर् व्रतानि विभ्रद् व्रतपा अदस्य इत्याहुतिं

* ऋ० सं० ८, ४४, २१, १० ।

† "अग्नये संवर्गाय प्रहत्याधीत्"—इति साय० श्री० १५, पृ. ३१ ।

प्रायश्चित्तसंदाहृत्य वाहिताग्निरूपवसुधेऽत्र तत्र
 पद्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये व्रतपतये
 ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्सख याज्यानुवाक्ये स्व
 मग्ने व्रतपा असि यदो वयं प्र मिनाम व्रतानीत्या-
 हृतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये व्रतपतये स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तसंदाहृत्य वाहिताग्निरुमावासां
 पीर्णमार्गी वातीयात् * का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 सोऽग्नये पथिकृते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्सख
 याज्यानुवाक्ये वेत्या हि वेधो अध्वन या देवाना
 मपि पत्या मगग्नेत्याहृतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
 पथिकृते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तसंदाहृत्य
 सर्व एवाग्नय उपशाम्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 सोऽग्नये तपस्वते जनइते प्रावकवते ऽष्टाकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत्सख याज्यानुवाक्ये वा यद्वाहि
 तपसा जनेध्वा नी वाहि तपसा जनेध्वित्याहृतिं
 वाहवनीये जुहुयादग्नये तपस्वते जनइते प्रावकवते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तः ॥ ७ (८) ॥

पञ्चविंशे प्रश्नोत्तरे द्रव्ययति— “तदाहृत्य वाहितानिहमव-
 सधे ऽह्नु कुर्वीत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सोऽग्नये व्रतपतये

* “ना वातीयात्” क ।

ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'त्व मन्मे व्रत-
श्चक्षुषिर्'-व्रतानि विभद् व्रतपा अदस्य इत्याहुतिं वाचकनीये
शुभ्रयादन्वये व्रतश्चते स्नाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"-इति ।
'उपवसथे' यजनीयदिनात् पूर्वदिने शिरोव्यथादिना चतवन्मु-
क्षरणादिना वा नेत्रयोरन्मुक्षने पुरोडाशस्य 'व्रतश्चद्'-गुणको
ऽग्निर्देवता । त्व मन्मे व्रतश्चदित्यादिके सूत्रकारेण पठिते याज्या-
नुवाक्ये * ॥

अष्टविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुर्यं आश्रितान्निरुपव-
सथे ऽब्रत्य मापद्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये व्रत-
पतये ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'त्व
मन्मे व्रतपा अक्षि'-'यद्दी वयं प्र मिनाम व्रतानीत्याहुतिं † वा-
चकनीये शुभ्रयादन्वये व्रतपतये स्नाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"-
इति । व्रतविरुधं निषिद्धाचरणम् 'अब्रत्य' दिवास्त्रापादिकम् 'आ
पद्येत' प्राप्तयात्, तत्र 'व्रतपति'-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवताः ॥

सप्तविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "तदाहुर्यं आश्रितान्निरमा-
वास्यां पौर्णमासीं वातीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये
प्रथिक्तते ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये
'नेत्या हि वेधो अघ्नन्'-'आ देवाना मपि पत्या मगन्मेत्याहुतिं ‡
वाचकनीये शुभ्रयादन्वये पथिक्तते स्नाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"

* "अपिर्व्रतश्चद् । त्व मन्मे व्रतश्चक्षुषिर्धे—•व्रतानि विभद् व्रतपा—•यस्ये-
वाज्यानुवाक्ये"-इति आच० श्री० १. १९. १२-१५ ।

† आ० सं० ८. ११. १, १०. २. ४ ।

‡ "व्रतानिपत्नी व्रतपतये"-इति आच० श्री० १. १. २ ।

§ आ० सं० १. १६. ३, १०. २. २ ।

इति । आहिताग्निर्मावास्त्रेष्टि' पीषमासेष्टि' वा यदि कदाचि-
दतिक्रामित् , तदा 'पश्चिक्रद्'-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता ॥

अष्टाविंशे प्रश्नीक्षरे दर्शयति - "तदाहुर्यस्य सर्व एवाव्यथ
उपग्राम्येरन् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये तपस्वते जनहते
पावकवते ऽष्टाक्षपाल' पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'आ
याहि तपसा जनेषु'-'आ नो याहि तपसा जनेष्वित्वाहुति' +
वाहवनीये जुहुयादग्नये तपस्वते जनहते पावकवते स्वाहेति ;
सा तत्र प्रायश्चित्तिः"--इति । आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणा-
ग्नीनां सर्वेषां सुप्रमात्सी 'तपस्वज्जनहत्यावकवद्'-गुणयुक्तोऽग्निः
पुरोडाशदेवता ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सममपश्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) सममः खण्डः ॥ ७ (८) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तदाहुर्य आहिताग्निर्मावास्त्रेष्टि' नवान्नं
प्राप्नीयात्' का तत्र प्रायश्चित्तिरिति' सो ऽग्नये वैश्वान-
नराय' द्वादशकपाल' पुरोडाशं निर्वपेत्' स याज्यानु-

* "यदि त्वतीवायथमावासां पीषमासौ वा"-इति आच० श्री० ३. १०. १०-१२ ।

† आच० श्री० ३. १२. २७. ३० ।

‡ "तत. इष्टिरभिसपसान् जनवान् पावकवान्"-इति आच० श्री० ३. १३. २६ ।

नाग्ने वेष्टानरो अजीवन्तं पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः
 पृथिव्या मिथ्याहृतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये वैश्वान-
 नराय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहृत्य आहि-
 ताग्निर्यदि कपालं नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 सो ऽग्निभ्यां द्विकपालं पुरोऽङ्गाशं निर्वपेत्तस्य याज्या-
 नुवाक्ये अग्निना वर्तिरश्नद् आ गोमता नासत्या
 रथेनेत्याहृतिं वाहवनीये जुहुयादग्निभ्यां स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहृत्य आहिताग्निर्यदि पवित्रं
 नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये पवित्र-
 वते ऽष्टाकपालं पुरोऽङ्गाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
 पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते तपोऽपवित्रं विततं दिव-
 स्पद इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये पवित्रवते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहृत्य आहिताग्नि-
 र्यदि हिरण्यं नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो
 ऽग्नेये हिरण्यवते ऽष्टाकपालं पुरोऽङ्गाशं निर्वपेत्तस्य
 याज्यानुवाक्ये हिरण्यकेशो रथसो विसार आ ते
 सुपर्णा अभिनक्तं एवेरित्याहृतिं वाहवनीये जुहुया-
 दग्नेये हिरण्यवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदा-
 हृत्य आहिताग्निर्यदि प्रातरह्नातो ऽग्निहोत्रं जुहु-
 यात् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये वरुणा-

षाष्टकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य विदाग्रस त्वं नो अग्ने ऽवसो
 भवोतीत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये वरुणाय
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहि-
 ताम्निर्यदि सूतकान्नं प्राश्नीयात् का तत्र प्राय-
 श्चित्तिरिति सो ऽग्नये तन्मुमते ऽष्टकपालं पुरो-
 ळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये तन्तुं तन्वनृजसो
 भानु मन्विष्ट्रान्नो नश्चत नोत सोम्या इत्याहुतिं
 वाहवनीये जुहुयादग्नये तन्मुमते स्वाहेति सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये सुरभिमते ऽष्टा-
 कपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्नि-
 र्हीता न्यसीदद्यजीयान्नसाध्वी मकर्देववीतिं नो
 अद्येत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये सुरभिमते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहितग्नि-
 र्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् का तत्र प्रायश्चित्ति-
 रिति सो ऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षये ऽरा
 इवेदपर मा अहेवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
 मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुरपत्नीको

ऽप्यग्निहोत्र माहरेइत् नाहरेइत् इति माहरेदित्या-
 हुर्यदि नाहरेदनद्यापुत्सपः कोऽनद्यापुत्सप इति
 न देवान्न पितृन्न मनुष्या इति तस्मादपत्नौको
 ऽप्यग्निहोत्र माहरेत्तदेवाभियज्ञगाथा गीयते यजेत्
 सौत्रामण्या मपत्नौको ऽप्यसौमपः मातापितृभ्या
 मन्वृणार्थाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिरिति तस्मात् सौम्यं
 याजयेत् ॥ ८ (६) ॥

एकोनत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निरा-
 धयथेनानिष्ठा नवानं प्राञ्चीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो
 ऽनये वैश्वानराय हादशकपालं पुरोक्षाघं निर्वपेत्; तस्य याज्यानु-
 वाक्चे ‘वैश्वानरो अजीजनत्’—‘पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृष्टिव्या
 मित्याहुतिं * वाहवनीये जुहुयादनये वैश्वानराय स्वाहेति; सा
 तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । ऋद्धेषु नवधाक्ये समागते सति, आध-
 यथेष्टिं कृत्वा पश्चात् नवान्नं भोक्तव्यम्; तस्या इष्टेरकारणे
 ‘वैश्वानर’—गुणयुक्तो ऽग्निः † पुरोडाशदेवता ।

त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निर्धदि
 कपालं नश्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो ऽग्निभ्यां द्विकपालं
 पुरोक्षाघं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्चे ‘अग्निना वर्तिरकृद्’—
 ‘आ गीमता नासत्या रथेनेत्याहुतिं ‡ वाहवनीये जुहुयादग्निभ्यां

* भाष० श्री० २, १५, २, ६० ।

† भाष० श्री० २, १५, ८ । २०, २, ६, ८ ।

‡ भा० सं० १, ८२, १६, ७, ७२, १ ।

स्नाहेति, साग्नेयं प्रायश्चित्तिः”-इति । ‘य आहिताग्निः यस्य आहिताग्नेः पुरोडाशं निर्वपेत्’ कपालं यदि नश्येत्, तदाग्नी मग्निं पुरोडाशदेवते ॥

एकत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्यदि पवित्रं नश्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये पवित्रवते ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यते’-‘तपोष्पवित्रं विततं दिवस्यद् इत्याहुतिं ॥ वाहवनीये जुहुयादग्नये पवित्रवते स्नाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेः पवित्रनाशे ‘पवित्रवद्’-गुणयुक्तोऽग्निः ॥ पुरोडाशदेवता ॥

द्वात्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्यदि हिरण्यं नश्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये हिरण्यवते ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘हिरण्यकेभ्यो रजसो विसार’-‘आ ते सुपर्णा अभिनन्तं एवैरित्याहुतिं ॥ वाहवनीये जुहुयादग्नये हिरण्यवते स्नाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेर्हिरण्यनाशे ‘हिरण्यवद्’-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता ॥

त्रयस्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्यदि प्रातरजातो ऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये वरुणायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये

• भाष० शी० ३. १२. ८. १० ।

+ अ० सं० ८. ८२. १. २ ।

‡ भाष० अ० ३. ९ ।

§ अ० सं० १. ७८. १. २ ।

‘सो नो भवेत्पुत्रश्चैव विद्वान्नास्य तं नो भवेत्पुत्रो भवतीत्याहुतिः * वाङ्मयीये जुहुयादन्नये पशुकोप स्यादिति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः’—इति । आहिताग्नेः क्षान् प्रदरिणास्त्रिद्वीपहीनि ‘वदन्’-गुणको ऽग्निः पुरोडाशदेवता * ॥

चतुर्विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्देहि स्रतकाशं प्राञ्चीवाक्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्ने तन्मुमते ऽष्टाक्षप्राक् पुरोडाशं निर्बपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘तन्मु तन्वजुजसोऽस्तु सन्दिहि’-‘अथानहो नक्षत्र जोष सोम्या इत्याहुतिः * वाङ्मयीये जुहुयादन्नये तन्मुमते स्यादिति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः’—इति । आहिताग्नेः स्रतकाशप्राग्ने ‘तन्मुमद्’-गुणको ऽग्निदेवता * ॥

पञ्चविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्जीवे मृतमग्दं सुत्वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सोऽग्ने चुरभिमते ऽष्टाक्षप्राक् पुरोडाशं निर्बपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निर्हीतः पशुदन्तमीशान्वाधी मकहेववौतिं नो भवेत्साहुतिः ; वाङ्मयीये जुहुयादन्नये चुरभिमते स्यादिति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः’—इति । आहिताग्निः सखिन् जीवत्येव सकीयमरुणमग्दं घदा द्वेषितुसाहृद्ययात्, तदानीं ‘चुरभि’-मद्गुणयुक्तो ऽग्निदेवता ॥

षट्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्धस्य

* ऋ. १०. ४. १. ४, ५ ।

† ऋ. १०. ४२. ८, ९ ।

‡ ऋ. १०. २. ५. ५, ६ । साह्या. १०. ५, ६ ।

§ ऋ. १०. ५. १२८, १०. ५२. २ ।

॥ “चुरभि” इति पश्चिमीये मृतमग्दः—इति ऋ. १०. २. ५२, ५३ ।

भार्यां गीर्वां यमी जनयेत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; यी ऽन्वये
मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोऽन्वायं निर्वयेत् ; तस्य यान्वागुवाचो
'मरुतो यस्य हि जये'—ऽरा इवेदपर मा अहेवेत्वाहुतिं * वाह-
वनीये जुहुयादन्वये मरुत्वते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—
इति । आहिताग्नीर्योऽस्ति, तस्मैत्वन्निवधे यस्वेति ऋषः प्रभुतः ;
'तस्य' आहिताग्नेर्भार्या वा तदगृह्णावस्थिता गीर्वा 'यमी' अपत्य-
द्वयं सह जनयेत्, तदानीं 'मरुत्वद्'-गुणयुक्तो ऽग्निदेवतात् ॥

सप्तद्विधे पयांये कश्चिद्विचार मुद्रायति— "तदाहुरपत्नीको
ऽप्यग्निहोत्र माहरेत्, माहरेत् ?"—इति । पुरुषे जीवति सति
तदा भार्या च्छियते, तदानीं माहितैरग्निभिर्भार्याया दाह प्रत्येकः
पचः । तथा च मनुः (३. ११७.)—

“भार्यायै पूर्वमारिष्ये इत्थान्मीनव्यकर्मणि ।

पुनर्द्वारक्रियां कुर्यात् पुनराधानं मेव च ॥”—इति ।

आहितेभ्यो ऽग्निभ्योऽग्न्येनाग्निना भार्यां दहेदिति द्वितीयः ।
तदा चाग्नेलायनः— “आहार्येणाग्निनाग्निं पत्नीं च”—इति
(श्री० ३. १०. ८, १०.) । भारद्वाजोऽप्याह— “निर्मग्न्येन
पत्नीम्”—इति । अस्मिन् पक्षे पुनरपि विवाहेऽप्यारहितत्वाद्द्वय
मपत्नीक एव वर्तते, सोऽग्निहोत्रम् 'माहरेत्' अतुतिष्टेभ र्वाति
भुतिद्वयं विचारार्थम् * ॥

तत्र निर्धयं दर्शयति— “आहरेदित्वाहुः”—इति ।

अननुष्ठाने बाधं दर्शयति— “यदि नाहरेदनद्यापुरुषः”—इति ।

* अ० सं० १. ८६. १, १. ३८, ३ ।

† “यस्य भार्या गीर्वा यमी जनयेदितिर्देवः”—इति आश० श्री० ३. १३. १२ ।

‡ “विचार्येणाग्निना”—इति पा० ८. ३. २० सू० ।

भवेति सत्यमात्रं * ; तद्वैपरीत्यादहंतः पुत्रवः 'अनन्नापुत्रवः',
अननुष्ठानेनामृतो भवेदित्यर्थः ॥

प्रञ्जीतराभ्यां षष्ठाद्यं निश्चिनोति— "कोऽनन्नापुत्रव इति;
न देवात् पितृन् मनुष्यामिति †"—इति । अनन्नापुत्रवशब्देन
को विवक्षितः ? इति प्रश्नः । यः पुमान् 'देवात्' पूजयेदिति शेषः,
पितृन्पि न पूजयेत्, 'मनुष्यान्' अतिशौनपि न पूजयेत्,
तादृशः पुमान् 'अनन्नापुत्रवः' इत्युत्तरम् । अग्निहोत्रस्याननुष्ठाने
सत्यमन्नापुत्रवो भवेदिति ‡ ॥

त्रिपदेऽपि सुज्ञा स्वपच सुपसंहरति— "तस्मादप्यग्नीको
ऽप्यग्निहोत्रं माहरेत्"—इति ॥

उक्तार्थदार्ढ्याय यावदान्तरगतां गाथां मुदाहरति - "तदे-
षामभयन्नगाथा गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन् अवस्थानुष्ठानरूपे
ऽर्थे 'एषा' वक्ष्यमाणा 'यन्नम्' अभिलक्ष्य सर्वैर्गीयमाना 'यन्नगाथा'
याज्ञिकैः 'गीयते' पठ्यते ॥

तां गार्थां इर्मयति— "यजेत् सूत्रामस्या मपञ्जीको ऽप्यसो-
मस्रः । मातापित्रभ्या मनुष्याधीत्यजेति वचनाच्छ्रुतिः"—इति ।
सूत्राम्नीयाग मपि कुर्यात्, किं सुतामिहोत्रादिकम् ? इति-
र्द्धेऽप्यस्वाधिकारोऽस्तीत्यर्थः § । तद्वत् सोमयागेऽप्यधिकारमहायां

* निघ० ३. १०. ४ ।

† आतिरिक्तवर्षमूलकशेषे 'मनुष्या इति'—इति पाठः ।

‡ "अनन्नापुत्रव" पुत्रवर्षेण वा अनन्नापुत्रवो यो न देवानवति, न पितृन् न मनुष्यान्
—इति ब्रह्म० ब्रा० १. १. २४ । "अनन्नापुत्रव कोचते देवपितृमनुष्यामप्यसम्"—इति
आत्मा० श्री० १६. १. १३ ।

§ "सावस्मात्तर्हीमतेऽस्वाहोपाकी मवच यः । वसिष्ठ पितृयज्ञात्पिता सप्तमः पथ
पितृवै पाकवज्राः ॥ अघ्राधीव मपिहोत्रं पीर्यमास्वतामासः । नवेदिधातुर्मासाम्पि पथ-

तस्मात् सृतभार्योऽपि अकीयानम्नीमवस्थाप्याग्निहोत्रमाहरेत् ॥
 तदेतदभिप्रेक्ष्योपसंहरति — “तस्मात् सीम्बं याजयेत्” —
 इति । ऋचापकरषार्थी दोषराहित्यात् ‘सीम्बः’ ; तद्वयं मवश्यं
 मग्निहोत्राद्यनुष्ठापयेत् ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्नायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तितरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (हात्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (८) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रं कथं मेव जुहोति'
 निविष्टे सृता पत्नी नष्टा वाग्निहोत्रं कथं मग्नि-
 होत्रं जुहोति पुत्रान् पौत्रान्नभृणित्याहुरस्त्रिंशच्च
 लोके ऽमुष्मिञ्चास्मिन्नलोके * ऽयं स्वर्गो ऽस्वर्गेण
 स्वर्गं लोकं साहरोदित्यमुष्यैव लोकस्य सन्ततिं धार-
 यति यस्मैषां पत्नी नैच्छेत् तस्मात्पत्नीकस्त्राधानं
 कुर्वन्त्यपत्नीको ऽग्निहोत्रं कथं मग्निहोत्रं जुहोति'

* “वाचिन् लोकं” च ; “वाचिन्लोकं” ग, घ, ङ, च ।

अथा पत्नी सख्यं यजमानः अथा सख्यं तदित्युत्तमं
मिथुनं अथवा सख्येन मिथुनेन स्वर्गाश्रीका * सूचय-
तीति ॥ ६ + (१०) ॥

अत एव अङ्गं शृण्वहयं देशविशेषेण केचिदात्मनन्ति, केचिन्नात्म-
नन्ति । अत एव पूर्वनिबन्धकाराः पाठरहितदेशानुसारेण तद्-
व्याख्यानं मुपेक्षितवन्तः ; अस्माभिसु पाठोपेतदेशानुसारेण तद्
व्याख्यायते ॥

पूर्वं सपत्नीकस्य वाचिकं मानसं च द्विविधं मग्निहोत्रं प्रति-
पादनीयम्, तत्र वाचिकविषयं प्रश्नं मुद्गावयति— “तदाशुर्वाचा-
पत्नीको ऽग्निहोत्रं कथं मेव जुहोति ?”—इति । यो ऽपत्नीकः
पुरुषः, तस्य वाचा निष्पत्त्यां यद्यग्निहोत्रं, तत् केन प्रकारेण
अनुष्ठायत्यम् ? इति प्रश्नः ॥

त मेव प्रश्नं पुनर्विस्मृत्ययति— “निविष्टे वृता पत्नी नष्टा
वाग्निहोत्रं, कथं मग्निहोत्रं जुहोति ?”—इति । नैष्ठिकमन्त्र-
चर्यादावप्यपत्नीकस्य मस्ति, तत्राग्निहोत्रप्रसङ्ग एव नास्ति,
विश्वभावात् ; अतो ऽपत्नीकस्य विशेष्यते । विवाहादूर्ध्वं मग्नि-
होत्रे ‘निविष्टे’ अनुष्ठानं सुपक्रान्ते सति, पश्चात् पत्नी वृता
भवति ; तादृशोऽत्रापत्नीकः । तस्याग्निहोत्रं ‘नष्टा वा’ नष्ट मेव
भवति ; पूर्वसिद्धेरग्निभिः पत्नीदाहपक्षे पुनरग्निहोत्रहेतूना
मग्नीना मभावात् । अतो ऽपत्नीकः कथं मग्निहोत्रं जुहोति ?
इति प्रश्नः ॥

*. “सर्वोः श्रीका” क, ग, घ ; “सर्वोः श्रीका” छ ; “सर्वोः श्रीका” घ ।

† अ-नामस्यपुत्रस्ये माचपुत्रकधीयेव शस्त्री दत्तमी दत्तमस्य नवमः ।

तस्योत्तर माह— “पुत्रान् पीत्रान्नमृनित्याहुरस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंश्चास्मिन्नोके ऽयं स्वर्गो ऽस्वर्गेण स्वर्गे लोक मारुरोहेत्य-
 मुथैव लोकस्य सन्ततिं धारयति, यस्मैषां पत्नीं नैच्छेत् ; तस्मा-
 दपत्नीकस्याधानं कुर्वन्ति”—इति । यो ऽपत्नीको ऽग्निरहितः
 स्वविरत्वेनानुष्ठातु मशक्तश्च, तादृशः पुमान्, पुत्रादीन् प्रत्येवं
 ब्रूयात् । आहुरिति बहुवचनं छान्दसम् । हे पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राः !
 मृणुत । अस्मिन् लोके, ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गलोके च श्रेयः सम्पाद-
 नीयम् । अस्मिन् लोके तु स्थितैः पुरुषैर्योऽयं स्वर्गः, शास्त्रेण
 युत इति शेषः । तं स्वर्गलोकम् ‘अस्वर्गेण’ स्वर्गविलक्षणेन
 कामकर्माकामानुष्ठानेन ‘मारुरोह’ आरोहेत् । इत्येवं पुत्रादीन्
 प्रति वाचांपदिशति । एतदेव वाजसनेयिभिविस्मष्ट मन्त्रायतं—
 “तस्मात् पुत्र मनुशिष्टं लोक्य माहुः, तस्मादेन मनु शासति”—
 इति (शत० ब्रा० १४. ४. ३. २६.) । अनेन पुत्राद्यनुशासनेन
 अमुथैव लोकस्य ‘सन्ततिम्’ अविच्छेदं ‘धारयति’ सम्पादयति ;
 कुलपरम्परयाग्निहोतानुष्ठानेन सर्वेषां स्वर्गप्राप्ती तद्विच्छेदा-
 भावात् । ‘यस्य’ यः पुमान् ‘एषां पत्नीं नैच्छेत्’ स्वस्यानुष्ठातु
 मशक्तत्वेन पुनर्विवाहसाध्याः सेतां पत्नीं नापेक्षेत, तस्मात् तस्य
 अपत्नीकस्य वाचा प्रेरिताः पुत्रपौत्रादय आधानं कुर्वन्ते । तदा-
 धानपूर्वकं मग्निहोत्र मपत्नीकस्य वाचिकं मित्युच्यते ॥

अथ मानस मग्निहोत्रं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “अपत्नीको
 ऽग्निहोत्रं कथं मग्निहोत्रं जुहोति ? अद्या पत्नी, सत्यं यजमानः ;
 अद्या सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनं ; अइया सत्येन मिथुनेन स्वर्गाहोका-
 श्रयतीति”—इति । पूर्वोक्तः स्वविरो ऽपत्नीको वा अग्निहोत्रं स्वयं
 नैव मनसा जुहोतीति, यदीच्छेदिति शेषः ; तदानीं केन प्रकारेण

तस्य मानसो होमः ? इति प्रश्नः । अहेत्यादिकां तदुत्तरम् । वेद्यं कर्मश्रद्धा, सैव पत्नी ; यत् तु 'सत्यं' सत्यवाक्यं वैदिकमन्त्रोच्चारणं, स एव यजमानः । श्रद्धा सत्यं चेति यदुभय मस्ति, तदुक्तोक्त प्रकारेण भावितं सदुत्तमं मिथुनं भवति ; तादृशेन श्रद्धासत्यरूपेण 'मिथुनेन' मानस मनुष्ठानं, निष्पाद्य स्वर्गान् लोकान् जयतीत्येव मुत्तरं सम्पन्नम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (१०) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदाहुर्यद्दृश्यं पूर्णमासयोर्पवसति न ह वा अत्र-
तस्य देवा हविरश्नन्ति तस्मादुपवसत्युत मे देवा हवि-
रशनीयुरिति पूर्वा पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्ग
मुत्तरा मिति कौषीतकं या पूर्वा पौर्णमासी सानु-
मतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वामावास्या सा सिनी-
वाली योत्तरा साकुहूर्या पर्यस्त मियादभ्युदियादिति
सा तिथिः पूर्वा पौर्णमासी मुपवसेदनिर्द्धार्य पुर-
स्तादमावास्यायां चन्द्रमसं यदुपैति यद्यजते तेन

सोमं व्रीहन्ति तेनोत्तरा मुत्तरा मुपवसेदुत्तराणि च
 वै सोमो यजते सोम मनु देवत मेतद्वै देवसोमं यच्च-
 न्द्रमास्तस्मादुत्तरा मुपवसेत् ॥ १० (११) ॥

तद्गतनिमित्तं मुपवासं विधत्ते - “तदाहुर्यद्दृग्पूर्णाभासयो-
 रूपवसति, न ह वा अन्नतस्य देवा हविरश्नन्ति ; तस्मादुपवसत्युत्त-
 मे देवा हविरश्नीयुरिति”-इति । ‘तत्’ तस्मिन् नित्यानुष्ठान-
 विषये ब्रह्मवादिन एव माहुः । यः क्रोऽप्यनुष्ठानात् दर्शपूर्णमासयो-
 रूपवासं कुर्यात् । यागरूपं व्रतं निश्चित्य गार्हपत्याश्रितिसमीपे
 यो वासः, स उपवासः । यदि वा अस्यापि यजेः समीपे वसन्तीति
 एतदीयो ऽनुष्ठानसङ्कल्प उपवासः । अन्युपस्तरणादिना तदीयो
 ऽनुष्ठाननिश्चयो ऽवगन्तव्यः । अत एव शाखान्तरे श्रूयते—
 “उपास्मिच्छ्वो यक्ष्माणि देवता वसन्ति, य एवं विद्वानग्नि
 मुपस्तृणाति”-इति (तै० सं० १. ६. ७. ३.) । ‘अन्नतस्य’ नियम-
 विशेषस्त्रीकाररूपव्रतरहितस्य पुरुषस्य हविः देवा नैवाश्नन्ति ।
 तस्मात् कारणादुत्त ‘मे’ ममापि हविर्देवा अश्नीयुरित्यभिप्रेत्य
 नियमं स्त्रीकृत्यानि समीपे उपवसेत् । एतदेवाभिप्रेत्य आपस्तम्ब
 आह— “आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा येते”-इति (श्रौ०
 ४. ३. १७. *) । यद्वा ग्राम्याशनपरित्याग उपवासः । तत्
 परित्यज्य आरण्याशनरूपं नियमं स्त्रीकुर्यात् । अत एव शाखा-
 न्तरीया आहुः— “यद् ग्राम्यानुपवसति, तेन ग्राम्यान्वृत्तस्ये ;
 यदारण्यास्नाति, तेनारण्यान् ; यदनाश्रानुपवसेत् पितृदेवत्यः
 स्वादारण्यास्नाति”-इति (तै० सं० १. ६. ७. ३) ॥

* “अहं ग्राम्यानुपवसामि”-इत्यादीनि एतदादिशेषाणि च द्रष्टव्यानि ।

अत्रोपवासतिथिविषये ग्राह्याभेदवर्षणं मान्त्रिक विधानं दर्शयति—“पूर्वां पौर्णमासीं सुपवसेदिति पैङ्गु मुत्तरा मिति कौवीतकं; या पूर्वां पौर्णमासीं सानुमतिर्योत्तरा सा राका”-इति । स्वच्छतिथिवशाद् यदा दिनद्वये पौर्णमासी तिथिः सम्पद्यते, तदानीं पूर्वां ‘पौर्णमासी सुपवसेत्’ पूर्वदिने उपवासं कृत्वा परेद्युः यजेतेति सामशाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्गेर्महर्षेर्मतम् * । ‘उत्तरां पौर्णमासीं सुपवसेत्’ उत्तरस्मिन् दिने उपवासं कृत्वा ततोऽपि परेद्युः यजेतेत्यृक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौवीतकमहर्षेर्मतम् । एतदेव मतद्वयं सुपञ्जीव्य स्मार्त्ता एव वर्णयन्ति—

“पूर्वप्रतिपदोः सन्धिर्ध्याक्ते पूर्वतोऽपि वा ।

अन्वाधानं पूर्वदिने तद्दिने याग इष्यते ॥

परतश्चेत् परेऽङ्गीष्टिस्तद्दिने ऽन्वाहितिर्भवेत् ॥”-इति ।

एतच्च पौर्णमासीद्वयसङ्गावे वेदितव्यम् ; अनुमतिराकाशव्याभ्यां पौर्णमासीभेदस्य सर्वत्र व्यवहृतत्वात् । तयोः स्वरूपमभिधानकार आह—“कलाहीने सानुमतिः, पूर्णे राका निशाकरे”-इति (अम० को० १.४.८.) । चतुर्दशीसंयोगाच्चन्द्रमसि कलाहीने सत्यनुमतिरित्युच्यते ; तत्संयोगाभावेन चन्द्रमण्डलपूर्णे सति रज्जुकैत्युच्यते ॥

* पा० ४. २. १०५ सू० ‘पिङ्गेन प्रीतः पैङ्गीकल्पः’ । अतु० सू० २, ९; ४; १०; १. ७; ११. ८ । साङ्गानां ब्रा० २. १; १८. ८; २४. ८ । साङ्गानां श्री० ४. २. ११ इत्यादि । ‘मधुकः पैङ्गुः’-इति अत० ब्रा० १४. ८. २. १७ । ‘मधुकः कोषटिकाप्यः पक्षी, तदङ्गीषने यस्य ;’ मध्येव मधुकं चोद्रे, तद्यत् पिङ्गमेव इति वा’-इति महा० भा० ११ पं० ३१८७ सू० व्याख्याने नीलकण्ठः ।

† ऋग्वेदेऽपि एकविंशतिशास्त्रीऽपि वस्तुतो द्विविधः । तत्र त्रैशिवीयादयः पञ्च प्राकृतभेदाः, कौवीतकादयस्तु बीजस्य साङ्गायनभेदाः ।

पौर्णमासीन्याय ममावास्याया मपि दर्शयति— “या पूर्वा-
मावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुडूः”—इति । अत्रापि
चतुर्दशीयोगाच्चन्द्रदर्शने सत्त्वमावास्या सिनीवाली उच्यते ; तद्योग-
राहित्येन चन्द्रदर्शनाभावे कुडूरिति । तदप्यभिधानकारेणोक्तम्—
“सा इष्टेन्दुः सिनीवाली, सा नष्टेन्दुकला कुडूः”—इति (अम०
को० १.४.८.) । अत्राप्युपवासयागनिर्णये मतभेदः पूर्ववद्द्रष्टव्यः ॥

अत्र पूर्वोत्तरविभागनिर्णयाय कर्मीपयोगिन्यास्तिथेः स्वरूपं
दर्शयति—“यां पर्यस्त मियादभ्युदियादिति सा तिथिः”—इति ।
अमावास्यां पौर्णमासीं वा, यां परिप्राप्य सूर्योऽस्त मियात्, तथा
या मभिलक्ष्य सूर्यं उदियात्, सेय मुदयास्तमयव्यापिनी कर्मीप-
युक्ता तिथिः । तादृशां तिथी उदयास्तमययोर्मध्ये पूर्वोत्तराभ्यां
चतुर्दशीप्रतिपद्भ्यां मिश्रणे सति पर्वणो द्वैविध्यं भवति ; तस्मिन्
द्वैविध्ये पूर्वोक्तं मतद्वयं द्रष्टव्यम् ॥

तदेतदुपसंहरति— “पूर्वां पौर्णमासी सुपवसेदनिर्घ्नाय पुर-
स्तादमावास्यायां चन्द्रमसं यदुपैति, यद्यजते, तेन सोमं क्रीण-
न्ति; तेनोत्तरा मुत्तरा सुपवसेदुत्तराणि च वै सोमो यजते, सोम
मशु दैवत मितहै देवसोमं यच्चन्द्रमास्तस्मादुत्तरा सुपवसेत्”—
इति । पूर्वां मिति पैङ्गिमतस्योपसंहारः । अमावास्यादिने
‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि चन्द्रमसम् ‘अनिर्घ्नाय’ च शास्त्रमार्गेण
चन्द्रमदृष्ट्वा चन्द्रोदयो न भविष्यतीति निश्चित्य ‘यत् उपैति’
उपवसति प्रारभत इति यदस्ति, ‘यद् यजते’ परिक्रुयागं करो-
तीति यदस्ति, ‘तेन’ उपवासेन यामेन च ‘उत्तरा मुत्तराम्’
आगामिपञ्चगतां पौर्णमासी ममावास्यां चोपवसेत् । ‘उत्तराणि’
उपवासदिना दुत्तरेषु दिनेषु यजते । स यागः ‘सोमो भवति’

सोमयागसदृशो भवति । तं सोम मनु सर्वं मपि देवतं दृष्यतीति
शेषः । योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवानां मपेक्षितं
सोमद्रव्यसदृशं वस्तु ; यस्माच्चन्द्रमण्डलं देवानां प्रियम् , तस्मात्
मण्डलं सम्पूर्णं ममिलस्योत्तरां पीर्णमासी मुपवसेदिति क्रीषी-
तकिमतस्योपसंहारः * ॥ १० (११) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वात्रिंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (११) ॥

॥ अथैकादशः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्नि मनुद्धृतं मादित्यो ऽभ्युदियाद्वा
ऽभ्यस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्घोमाद्दुपशाम्बेत् का
तत्र प्रायश्चित्तिरिति हिरण्यं पुरस्कृत्य साय मुहुरे-
ज्ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं ज्योतिः शुक्र मसौ तदेव
तज्ज्योतिः शुक्रं पश्यन्नुहरति रजत मन्तर्धाय प्रातरु-
हरेदेतद् रात्रिरूपं पुरा सम्भेदाच्छायाना माहवनीय
मुहुरेन् मृत्सुर्वै तमच्छाया तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्सुं

* "सभ्यां पीर्णमासी मुपवसे दुहरा नित्येने" - इत्यादीनि सूत्राणि सा० वे० नी०
पृ० १. १. २-११ इत्यध्यायि ।

तमश्चायां तरति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य
 गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा प्रवा वा
 प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति नैनन् मनसि
 कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति तच्चेन्मनसि
 कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्ना मुदकधारां हरेत् तन्तुं
 तन्वनृजसो भानु मन्विहीत्याहवनीयात् सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुः कथमग्नीनन्वादधानो ऽन्वाहार्य-
 पचनमाहारयेत् नाहारयेत् इति* आहारये-
 दित्याहुः प्राणान्वा एषो ऽभ्यारमन् धत्ते यो ऽग्नी-
 नाधत्ते तेषा मेषो ऽन्नादतसो भवति यदन्वाहार्य-
 पचनस्तस्मिन्नेता माहुतिं जुहोत्यग्नये ऽन्नादायान्न-
 पतये स्वाहेत्यन्नादो हान्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य
 एवं वेदान्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ होष्यन्सञ्चरेतैतेन
 ह वा एनं सञ्चरमाण मग्नयो विदुरय मस्मासु
 होष्यतीत्येतेन ह वा अस्य सञ्चरमाणस्य गार्हपत्या-
 हवनीयौ पाप्मानमपहतः सो ऽपहतपाप्मोऽह्वः स्वर्गं
 लोकमेतीति वै ब्राह्मणमुदाहरन्ति तदाहुः कथ
 मग्नीन् प्रवरश्चन्द्रपतिष्ठेत प्रोष्य वाप्रत्येत्याहरहर्वेति
 तूष्णीमित्याहुस्तूष्णीं वै श्रेयस आकाङ्क्षन्ते ऽथाप्या-
 च्चुरहरहर्वा एते यजमानस्याश्रद्धयोद्वासनात्प्रभावनाद्

विभ्यति तानुपतिष्ठेतैवाभयं वोभयं मे ऽस्त्वित्यभयं
 हेवास्त्रो भवत्यभयं हेवास्त्रो भवति ॥ ११ (१२) ॥
 ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

इत्य मग्निहोत्रप्रायश्चित्तप्रसङ्गागत मपत्नीकाग्निहोत्रादिकं
 परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्तमनुसरन् प्रश्नमुत्थापयति—
 “तदाहुर्यस्याग्निमनुवृतमादित्यो ऽभ्युदियाहा ऽभ्यस्तमियाहा
 प्रणीतो वा प्राग्घोमादुपशाम्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—
 इति । सायणकाले आदित्यस्यास्तमयात् पुरा अग्निहोत्रार्थं गार्ह-
 यत्यादग्निमुद्धरेत्, प्रातःकाले तु सूर्योदयात् पुरोद्धरेदित्या-
 ज्ञातम् * । एवं सति ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणो ऽनुवृतमग्निमभि-
 लक्ष्यादित्यः ‘उदियाहा अस्तमियाहा’ अग्न्युद्धरणात् प्रागेवोदया-
 स्तमयो भवत इत्यर्थः । अथवा स्वस्वकाले प्रणीतोऽग्निराहवनीय-
 देशे स्थित्वा होमात् पूर्वं मुपशाम्येत् । तेषु त्रिषु विषयेषु
 प्रायश्चित्तं पृच्छते ॥

तस्योत्तरमाह — “हिरण्यं पुरस्कृत्य सायमुद्धरेज्ज्योतिर्वै शुक्रं
 हिरण्यं, ज्योतिः शुक्रमसौ, तदेव तज्ज्योतिः शुक्रं पश्यन्मुद्धरति ;
 रजतमन्तर्षाय प्रातरुद्धरेदेतद्रात्रिरूपम् ; पुरा सन्धेदाच्छायाना
 माहवनीयमुद्धरेन्मृत्युर्वै तमश्छाया, तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं तम-
 श्छायां तरति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । यदा सूर्यास्तमया-
 दूर्ध्वमुद्धरणीयम्, तदानीं हिरण्यं ‘पुरस्कृत्य’ उपर्विवस्त्राप्य, वज्रि
 मुद्धरेत् । यदेतद्द्विरण्यमस्ति, तदेतत् ‘शुक्रं ज्योतिर्वै’ अत्यन्तं
 भास्वरः प्रकाशः ; ‘असौ’ आदित्योऽपि ‘शुक्रं ज्योतिः’ अत्यन्तं

भास्वरः प्रकाशः । तथा सति 'तदेव' हिरण्य मेव 'तज्ज्योतिः' आदित्यप्रकाशः । अतः 'शुक्रं' दीप्तिमहिरण्यं पश्यन्नेवाग्निमुद्धरेत् । प्रातःकाले तु रजतम् 'अन्तर्हाय' उपर्यवस्थाप्याग्निमुद्धरेत् । 'एतत्' च रजतं रात्रेः स्वरूपम् ; रात्रौ हि चन्द्रतारादिकं रजतसमानं दृश्यते , अतो रजतेन सूर्योदयात् प्राचीनो रात्रिकाल एव सम्पद्यते । यद्यप्येतावतैव त्रिविधप्रश्नोत्तरं सम्पन्नम्, तथापि तत्रमङ्गात् नित्यमुद्धरणं, पुरेत्यादिना प्रदर्श्यते । छायाणां 'सम्भेदः' एकौभावः । सूर्यास्तमये सत्येषा मनुष्यच्छाया एषा वृक्षच्छायेति विभागो न जायते, सोऽयं सम्भेदः । तस्मात् पुरा सूर्यप्रकाशवशाच्छायाविशेषो विज्ञायते । तस्मिन्नेव काले सायं--होमार्थं माहवनीयमुद्धरेत् । तत्रोपपत्तिर्मृत्युरित्यादिः । यदिदं तमः, या च छाया, तदुभयं मृत्युस्वरूपमेव ; अतः सत्यादित्यप्रकाशे तेनैव ज्योतिषा मृत्युरूपं तमस्तद्रूपां छायां च 'तरति' चक्षुःयति * । सेयमुक्त्वा तत्र वैकल्ये प्रायश्चित्तः । नित्योद्धरणस्यापि वैकल्यविरोधित्वाद्पचरितं प्रायश्चित्तत्वम् ॥

पूर्वत्र समत्रिंशे पर्याये पत्नीरहितस्याग्निहोत्रं विधाय, अष्टत्रिंशे पर्याये दर्शपूर्णमासयोत्पवासनिर्णयः , एकोनचत्वारिंशे पर्याये वाचिकं मानसं वाग्निहोत्रं मपत्नीकस्य विधाय, चत्वारिंशे वहुद्धरणकालातिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तम् ॥

अथैकचत्वारिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्गस्य गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्वा वा प्रतिपद्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? नैनन् मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य चिन्ता भवन्तीति ; तच्चेन् मनसि कुर्वीत , गार्हपत्यादविच्छिन्ना मुदकधारां

हरैत्, 'तन्तु' तन्वव्रजभो भानु मन्विहीत्याहवनीयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये शकटं वा रथो वा श्वा वा यदागच्छेत्, तदानीं मेतच्छकटादिकं मनसि न कुर्यात् ; 'अस्य' अनुष्ठातुः 'आत्मनि' स्वकीये पारमार्थिकस्वरूपे वेदान्तप्रतिपाद्ये वस्तुनि 'हिता भवन्ति' तानि शकटादीन्यवतिष्ठन्ते । अतः शकटादिरूपबुद्धिं परित्यज्य परमात्मबुद्धिं कुर्यात् । यद्यात्मविवेकाभावेन तच्छकटादिकं मनसि कुर्वीत, शकटादिबुद्धिं न परित्यजेत्, तदानीं गार्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्तं मविच्छिन्ना सुदकधारां हरैत् * । तत्र "तन्तुं तन्वन्"—इति (ऋ० सं० १०. ५३. ६.) मन्त्रः ॥

अथ द्विचत्वारिंशे पर्याये कश्चिद्विचारमुद्गावयति — "तदाहुः कथं मग्नीनन्वाधधानो ऽन्वाहार्यपचन माहारयेत्, नाहारयेत् ? इति"—इति । अन्वाहार्यनामकं अग्निः पचते यस्मिन् दक्षिणानी, सोऽयम् 'अन्वाहार्यपचनः' ; तस्य 'आहारणम्' अभिज्वलनम्, इष्टेरादावन्वाधानकाले दक्षिणान्नेरभिज्वलनं कुर्यात् वा ? इति । विचारार्थं श्रुतिद्वयम् ॥

तत्र निर्णयं दर्शयति — "आहारयेदित्याहुः ; प्राणान्वा एषो ऽध्यात्मन् धत्ते, यो ऽग्नीनाधत्ते ; तेषां मेषो ऽन्नादतमो भवति, यदन्वाहार्यपचनस्तस्मिन्नेता माहुतिं जुहोत्यग्नेः ऽन्नादायावपतये स्वाहेति"—इति । 'आहारयेत्' प्रज्वलयेदित्येव संभिन्ना आहुः । तत्रेयं सुपपत्तिः । 'यः' पुमान्ग्नीनाधत्ते, 'एषः' एव पुमान् 'अध्यात्मन्' स्वात्मस्वरूपे प्राणानेव धारयति । 'यः' अयं मन्वाहार्यपचनोऽस्ति, एषः 'तेषाम्' आहितानां चाग्नीनां मध्ये अति-

अवेनात्नादः ; तस्मात् प्राणधारिणा मन्त्रमन्त्रणसिद्धये सोऽयं प्रज्व-
लनीयः ; प्रज्वलति 'तस्मिन्' दक्षिणाम्नी "अग्नयेऽनादाय"—
इत्यादिमन्त्रेण एता माहुतिं जुहुयात् * ॥

वेदनं प्रशंसति—“अन्नादो ह्यन्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य
एवं वेद”—इति । वेदिता स्वयम् 'अन्नादः' रोगराहित्येन भोक्तुं
समर्थः ; 'अन्नपतिः' अन्नस्वामी च भवति । तथा 'प्रजया' हि
पुत्रादिरूपया सहान्नाद्यं प्राप्नोति ॥

पूर्वं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये शकटादिगमनं निषिद्धम्, तद्-
द्यागकर्तुरपि मध्ये सञ्चारनिषेधशङ्कायां तद्व्यावर्त्तयितुं माह—
“अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयी ह्योष्यन्सञ्चरेत्तेन ह वा एनं
सञ्चरमाण मग्नयो विदुरय मस्मासु ह्योष्यतीत्येतेन ह वा अस्य
सञ्चरमाणस्य गार्हपत्याहवनीयी पाप्मान मपहतः सोऽपहत-
पाप्मोह्वः स्वर्गं लोकं मेतीति वै ब्राह्मणं मुदाहरन्ति”—इति । यः
पुमान् ह्योष्यति, स पुमान् 'गार्हपत्याहवनीयावन्तरेण' तन्मध्य-
गतेन मार्गेण सञ्चरेत् । 'एतेन' मार्गेण सञ्चरमाणम् 'एनं' होमक-
र्तारं मग्नयः स्वमनसैवं विदुः 'अयं मस्मासु ह्योष्यति'—इति ।
तस्मादग्नीना मभीष्टत्वात् तस्य सञ्चारो युक्तः । किञ्च होमार्थं
सञ्चरमाणस्य पाप्मानं मुभावन्तौ विनाशयतः । स च पापरहित
सर्वगामी स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । अस्मिन्नर्थे शाखात्तरगतं बहुविधं
ब्राह्मणं मभिन्ना उदाहरन्ति ॥

अथ त्रिचत्वारिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति — “तदाहुः कथं मग्नीन्
प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेत, प्रोष्य वा, प्रत्येत्याहरह्वेति ? तूष्णीं मित्याहुः ;
तूष्णीं वै त्रेयस आकाङ्क्षन्ते ; ऽथाप्याहुरह्वरह्वर्वा एते यजमानस्या-

अहयोद्वासनाग्रप्रावनाद् विभ्यति, 'तानुपतिष्ठेतैवाभयं वोऽभयं नि
ऽस्वित्त्वभयं हेवास्मै भवत्यभयं हेवास्मै भवति"—इति । यदाग्न-
होत्री स्वर्गह एवाग्नीनवस्त्राप्य क्तयं क्तमान्तरं प्रातवसति,
तदानीं 'प्रवत्स्यन्' अग्निहोत्रो प्रवासकाले कथं मग्नीनुपतिष्ठेत ?
अथ वा 'प्रोष्य' आमन्तरे गत्वा 'प्रत्येत्य' पुनरागत्य कथं सुपतिष्ठेत ?
अथ वा स्वर्गहं तिष्ठन्नपि 'अहरहः' प्रतिदिनं कथं सुपतिष्ठेत ?
इत्येतस्य प्रश्नत्रयस्य तूष्णीं मित्यादिकं मुत्तरम् । नात्र मन्त्रपाठः
कश्चिदस्ति, किन्तु तूष्णीं मेवास्त्रत्यादिना विनयं प्रदर्शयन्नुपतिष्ठेत;
लोकेऽपि सेवकाः तूष्णींभूता एव सन्तो विनोताः 'श्रेयसः' श्रेष्ठान्
राजगुवांद्दीन् पुरुषान् 'आकाङ्क्षन्ते' आगत्य स्वाभीष्टं प्रार्थयन्ते ।
तस्मान् तूष्णीं सुपस्थानं मित्येकः पक्षः ।

'अथाप्याहुः' अपि च अभिज्ञाः केचिदेव' पक्षान्तरं वदन्ति ।
'अहरहर्वै' प्रतिदिनं मेव 'एते' अग्नयो 'विभ्यति' । भयकारणं
यजमानस्येत्यादिनोच्यते । होमे निष्पन्ने सति पञ्चादुपयोगाभावात्
यजमानस्य अग्निष्वयदा भवति ; अतोऽयं मग्नीनुद्वासयेदित्येको
भयहेतुः * । 'प्रप्लावयेत्' लौकिकपाकार्थं नीत्वा प्रप्लावनं † वा
कुर्यादिति द्वितीयो भयहेतुः । अतो भयपरिहाराय तामेतेन
मन्त्रेण सर्वत्रोपतिष्ठेत । हे अग्नयः ! मत्तः सकाशाद् 'वः' युष्माकम्

* प्रसापचादिवधाकीर्षु चिंशदधनामसु पठितं समरतिहेन उद्वासनं मिति (२. ८.
११२-११५.) । वस्तुत उद्वासनं निवासनं मित्यनर्थान्तरम् । "प्रोषितयेत् प्रेषात्
प्राचीनाधीती निवासां दुग्धा दक्षिणतोऽधिययोद्वासने"—इति कात्या० श्रौ० २५. ८. ८ ।
'उष्ये' भक्त्यधिययस्य सुहासनं च नाष्टपत्याद् दक्षिणस्यां दिशि कुर्यात्—इति शशीकायाम् ।

† प्रप्लावनशब्दार्थः २भा० २२६५० इत्यव्यः । "यस्मिन् कृषुं सजोषं भवति, तं
प्रप्लावयति समुद्रे"—इति शत० ब्रा० ४. ४. ५. २० ।

अभय मस्तु ; युष्मत्तकायात् समाप्यभय मस्त्विति मन्त्रार्थः । एव
मुपस्थानं कुर्वते 'अस्मै' यजमानाय अभय मेव भवति । अभ्यासो
ऽध्यासमासायं. ॥ ११ (१२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वात्रिंशदाध्याये) एकादशः खण्डः ॥ ११ (१२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तस्यो द्वाहं निवारयन् ।
पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(१५)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजा पुत्र
आस तस्य ह शतं जाया बभूवुस्तासु पुत्रं न लेभे तस्य
ह पर्वतनारदो गृह जघतुः स ह नारदं पप्रच्छ यन्मिमं
पुत्रं मिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न किंश्चित्पुत्रेण
विन्दते तन्म आ चक्ष्व नारदेति स एकया पृष्टो
दशभिः प्रत्युवाच ऋषे मन्त्रिभ्यन्नयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखं
यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि यावन्तो
अप्सु प्राणिनां भूयान् पुत्रे पितुस्ततः शश्वत्पुत्रेण
पितरो ऽत्यायन् बहुलं तमः आत्मा हि जज्ञ आत्मनः
स इरावत्यतितारिणो किन्न मलं कि मजिनं कि मु
श्मशूणि किं तपः पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोको
ऽवदावदः अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं
पशवो विवाहाः सखा ह जाया कृपणं ह दुहित्वा
ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् पतिर्जायां प्र विशति
गर्भो भूत्वा स मातरं तस्यां पुनर्नवी भूत्वा दशमे

मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते
 पुनः आभूतिरेषा भूतिबीज मेतद्विधोयते देवाश्चैता
 मृषयश्च तेजः समभरन्महत् देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा
 वो जननी पुनः नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत् सर्वं
 पशवो विदुः तस्मात्सु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधि-
 रोहति एष पन्था उरुगायः सुशेवो यं पुत्रिणं
 षा क्रमन्ते विशोकाः तं पश्यन्ति पशवो वयांसि
 च तस्मात् ते मात्रापि मिथुनीभवन्तीति ह स्मा
 आख्याय ॥ * १ (१३) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आहितान्नेर्मृतावग्निहोत्राङ्गे विकले तथा ।
 प्रायश्चित्त मपत्नीकहोम इत्यादि वर्णितम् ॥ १ ॥
 उक्तं हात्रिंशद्ध्यायैः कर्म वर्णयान्वितम् ।
 अथ त्वष्टभिरध्यायैर्वर्णितं राजकर्मकम् ॥ २ ॥
 तत्र क्रतौ राजसूये बह्विष्टिपशुसोमके ।
 मध्येऽभिषेचनीयेऽङ्गि शीनःशेषं श्रुतं श्रुतौ ॥ ३ ॥
 त्रयस्त्रिंशो ऽय मध्यायः शीनःशेषेति नामवान् ।
 हरिश्चन्द्रकथा तत्र कथिता बहुपुत्रदा ॥ ४ ॥

तदेतदुपाख्यानं दर्शयति— “हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐश्वराको
 राजा ऽपुत्र आस ; तस्य ह शतं जाया बभूवुस्, तासु पुत्रं न

लेभे ; तस्य ह पर्वतनारदी गृह जघतुः ; स ह नारदं पप्रच्छ”-
इति । हरिश्चन्द्रो नाम राजर्षिः ; “प्रस्तुत्वहरिश्चन्द्राहधी”-इति
(६.१.१५३.) पाणिनिना सूत्रितत्वात् । स च वेधसो नृपतेः पुत्रः,
इक्ष्वाकुवंशोद्भवो राजा पुत्रहीनः आस । स च शतसङ्ख्यानां मध्ये
कस्याश्चिदपि जायायां पुत्रं न लेभे । तस्य राज्ञो गृहे पर्वत-
नारद-नामानो याहधी , तौ निवासं चक्रतुः । तयोर्मध्ये नारद
शुचि भेतया गायया राजा पप्रच्छ ॥

तां गाथां दर्शयति— “यं न्विमं * पुत्र मिच्छन्ति, ये वि
जानन्ति, ये च न ; किंस्वित्पुत्रेण विन्दते, तन्न आ चक्ष्व नार-
देति”-इति । ‘ये’ देवमनुष्यादयो ‘वि जानन्ति’ विवेकज्ञान-
युक्ताः ; ‘ये’ च पश्चादयो ‘न वि जानन्ति’ विवेकज्ञानरहिताः,
ते सर्वेऽपि ‘तु’ क्षिप्रं ‘यम् इमं’ पुत्र मिच्छन्ति, तेन पुत्रेण
‘किंस्विद्विन्दते’ किं नाम फलं पिता लभते ? हे नारद ! ‘मे’ मङ्गं
‘तत्’ फलम् आ चक्ष्व । ‘इति’ राज्ञः प्रश्नः ॥

तस्योत्तरं भवतारयति— “स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच”
-इति । ‘सः’ नारदः ‘एकया’ गायया पृष्टः सन् ‘दशभिः’
गाथाभिः प्रत्युत्तरं मुक्तवान् ॥

तत्र प्रथमां गाथां माह— “ऋणं मस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वञ्च
गच्छति , पिता पुत्रस्य जातस्य, पश्येच्चैज्जीवतो सुखम्”-इति ।
उत्पन्नस्य सुखेन जीवतः पुत्रस्य सुखं पिता यदि पश्येत् , तदा-
नीम् ‘अस्मिन्’ पुत्रे स्वकीयं मृत्युं लौकिकं वैदिकं च ‘सन्नयति’
सम्यगवस्थापयति । लौकिकस्य अवस्थापनात् पुत्रपीडादिभिः
ऋणं प्रत्यर्पणीयं मिति स्मृतिकारा आहुः । वैदिकं तु “त्रिभि-

* मूलपुस्तकेषु सर्वेष्वेव ‘यं निमं’-इति सुभाषितारपाठः ।

कर्तव्यं वा जायते”-इत्यादि श्रुत्युक्तं पूर्वं भवोदाहृतम् (४३५०) । तस्य च पुत्रावस्थापनं सम्पत्तिनामकेन सम्यच्यते । तच्च कर्म वाजसनेयिभिरास्नातम् — “अथातः सम्पत्तिः । यदा प्रेष्यन् मन्यते, अथ पुत्र माह, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्म अहं लोक अहं यज्ञः”-इति (शत० ब्रा० १४. ४. ३. २५. *) । ‘ब्रह्म’ मया कर्तव्यं वेदाध्ययनम्, मयानुष्ठेयो यज्ञश्च, मया सम्पाद्या उत्तमा लोकास्तेत्येतत् सर्वं पुत्रेण त्वयैव सम्पादनीय मिति पित्रवाक्यस्यार्थः । सर्वं महं सम्पादयिष्यामीति पुत्रवाक्यस्यार्थः । अत्राप्यारण्यककाण्डे सङ्क्षिप्य समर्शयिष्यते — “सोऽस्याय माता पुष्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते”-इति (ऐ० ब्रा० २.५.४.१०.) । एव दृष्टं पुत्रे समर्पयति । तथैव ‘अमृतत्वं’ मरणरहितं मुक्तिपदं च गच्छति ; पुत्रार्पितलौकिकवैदिकभारस्याधिष्ठेन तत्त्वज्ञानसम्पादनात् ॥

द्वितीयां गाथा माह — “यावन्तः पृथिव्यां भोगा, यावन्तो जातवेदसि, यावन्तो अप्सु प्राणिनां, भूयान् पुत्रे पितुस्ततः”-इति । ‘पृथिव्यां भोगाः’ स्वस्य निवासादयः, ‘जातवेदसि’ अग्नी भोगा दहनपचनादयः, ‘अप्सु’ भोगाः स्नानपानादयः । प्राणिना मेते सर्वे भोगा यावन्तः सन्ति । ततस्तावद्भ्यः सर्वेभ्यो भोगेभ्यो ‘भूयान्’ अभ्यधिकः पितुः पुत्रे भोगो विद्यते ; अत्यन्त-सुखहेतुत्वात् । तथा च आहुः — “पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः”-इति ॥

* “अथ वयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकाः पितृलोको देवलोका इति । सोऽयं मनुष्यलोकाः पुत्रेणैव जन्ते, मायैव कर्मणा ; कर्मणा पितृलोको, विद्यया देवलोको ; देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्यैव विद्यां प्रशंसति”-इति च तत्पुराणतैव ।

तृतीयां गाथा माह—“शश्वत् पुत्रेण पितरो ऽव्यायन् बहुलं
तमः, आत्मा हि जज्ञ आत्मनः, स इरावत्यतितारिषी”-इति ।
‘पितरः’ जनकाः उत्पन्नेन पुत्रेण ‘शश्वत्’ सर्वदा लोकहयेऽपि
‘बहुलम्’ अभ्यधिकं ‘तमः’ ऐहिक मामुभिकश्च दुःखम् ‘अव्या-
यन्’ अतिक्रामन्ति । तथा च बीधायन आह—

“पुदिति नरकस्याख्या, दुःखञ्च नरकं विदुः ।

पुदस्त्राणात्ततः पुञ्ज मिहेच्छन्ति परत्र च ॥”-इति * ।

किञ्च ‘हि’ यस्मात् कारणात् पितुः पुत्र उत्पन्न इत्युक्ते सति पिता
स्वस्मात् स्वय मेव ‘जज्ञे’ उत्पन्न इत्युक्तं भवति । ततः पिता यथा
‘स्वयं’ स्वकीयं दुःखं विनाशयति, तथा पुत्रोऽप्येतदीयं दुःखं
विनाशयतीति द्रष्टव्यम् । तस्मात् ‘सः’ पुत्रः ‘इरावती’ अन्नयुक्ता
‘अतितारिषी’ नदीसमुद्रादेरतितरणहेतुनीरिति शेषः । यथा
नौः दुर्घटं नद्यादिकं तारयति, एवं पुत्रोऽप्यैहिक मामुभिकश्च
दुःखं तारयतीत्यर्थः ॥

चतुर्थीं गाथा माह—“किन्तु मलं, किं मजिनं, किं मु-
श्मशूणि, किं तपः ; पुत्रं ब्रह्माण इच्छन्, स वै लोको ऽवदा-
वदः”-इति । अथ मलाजिनश्मशुतपःशब्दैः आश्रमचतुष्टयं विव-
क्षितम् । मलरूपाभ्यां शुक्रशोषिताभ्यां संयोगात् मलशब्देन
गार्हस्थ्यं विवक्षितम् । कृष्णाजिनसंयोगादजिनशब्देन ब्रह्मचर्यं
विवक्षितम् । चीरकर्मराहित्यात् श्मशुशब्देन वानप्रस्थं विव-
क्षितम् । श्मिन्द्यनियमसङ्गावात् तपःशब्देन पारिव्रज्यं विवक्षितम् ।
‘मलं’ गार्हस्थ्यं ‘किन्तु’ किं नाम सुखं करिष्यति ? न किञ्चि-

* एष लोको हरिचरिऽप्युद्धृतः । मनुसंहितायाश्चैव मंत्र १. १३८ । महा० भा०
१४, २०५२ । रामा० २. १०७, १२ । मार्क० ४०. ७५, १६०

दित्यर्थः । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् । हे 'ब्रह्माणः' विप्राः ! विप्र-
त्रितियाद्याः ! सर्वं यूयं सुखहेतुत्वात् पुन मिच्छध्वम् । 'स वै' स एव
पुत्रः 'भवदावदो लोकः' वदितु मयोग्यानि निन्दावाक्यान्ववदाः ,
तैर्वाक्यैर्नीयते न कथ्यत इत्यवदावदः; एवं प्रघट्टेन तेन कथ्यत-इति
'भवदावदः' दोषराहित्यात् निन्दानर्ह इत्यर्थः । तादृशो 'लोकः'
भोगहेतुः पुत्रः । तस्मादान्धमेभ्योऽप्याधिक्येन पुत्रेच्छा कर्तव्या ।
यद्यपि हरिश्चन्द्र एवात्र प्रष्टा , तथापि तेन सह ऋषीणां बहूनां
सभाया मवस्थानात् ब्रह्माण इति सम्बोधनम् ॥

पञ्चमीं गाथा स्मह — “अन्नं ह प्राणः, शरणं ह वासो, रूपं
हिरण्यं, पशवो विर्वाहाः ; सखा ह जाया क्षपणं ह दुहिता,
ज्योतिर्ह पुत्रः, परमे व्योमन्”-इति । अन्नादयो लोके सुखहेतुत्वेन
प्रसिद्धाः । तथा हि शरीरे प्राणावस्थितहेतुत्वाद्दन्नं मेव प्राणः ।
वासः शीतोपद्रवाद्द्रव्यकत्वेन 'शरणं' गृहसमानम् । 'हिरण्यं'
कर्णभरणादिकं दृष्टिप्रियत्वाद् रूपसम्पादकम् । 'पशवः' गवा-
श्वादयः विवाहविशेषेण निर्वाहकाः । जाया भोगे सहकारित्वात्
'सखा ह' सखिस्वरूपैव । एव मेते सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि
तात्कालिक मल्प मेव सुखं प्रयच्छन्ति । 'दुहिता ह' पुत्री इति तु
'क्षपणं' केवलदुःखकारित्वाद् दैन्यहेतुः । तथा च स्मर्यते —

“भवे स्वजनदुःखकारिका सम्पदानसमये ऽर्थाकारिका ।

यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः॥”-
इति । 'पुत्री ह' पुत्रसु ज्योतिःस्वरूपम् ; तमोनिवारकत्वेन
प्रकाशरूपत्वेन । स हि पितरं 'परमे व्योमन्' उक्लष्टे आकाशे
परब्रह्मस्वरूपे अवस्थापयति । “आकाशस्तज्जिज्ञात्”-इत्यनेन
(१. २. २२.) व्याससूत्रेण आकाशव्योमादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं

निर्यातम् * । पुत्रस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं पूर्वं निवाद्यतल्लक्ष्यं न
तौल्यं प्रतिपादितम् (११५० १८५०) ॥

षष्ठीं गाथा माह—“पतिर्जायां प्रविशति, गर्भो भूत्वा च
मातरम् ; तस्यां पुनर्नवो भूत्वा, दशमे मासि जायते”—इति । पत्यु-
रकारहय मस्ति,— वर्त्तमानपुरुषाकार एकः, रेतोरूपेण गर्भा-
कारो द्वितीयः । जायाया अपि आकारहय मस्ति,— पतिरूपं
माकारं प्रति जाया भवति, गर्भरूप माकारं प्रति माता भवति ।
अतः ‘सः’ तादृशः पतिः, स्वयं रेतोरूपेण गर्भो भूत्वा, पूर्वं मव-
स्थितां जायां भविष्यदाकारेण मातरं सतीं प्रविशति । ‘तस्यां’
मातरि ‘पुनर्नवो भूत्वा’ पूर्वं मन्यस्यां मातरि उत्पन्नो जरठः,
इदानीं पुनर्नूतनबालो भूत्वा ‘तस्याम्’ इदानीन्तन्या मस्यां मातरि
गर्भपात्रे सति दशमे मासि उत्पद्यते । तस्मात् पुत्रः स्वस्मात्
अन्यो न भवति ॥

सप्तमीं गाथा माह—“तस्मात् जाया भवति, यदस्यां जायते
पुनः ; चाभूतिरेषा भूतिर्बीज मेतन्निधीयते”—इति । ‘यद्’ यस्मात्
कारणात् ‘अस्यां’ गर्भधारिण्याम् ‘अयं’ पिता पुत्ररूपेण पुनर्जा-
यते, ‘तत्’ तस्मात् कारणात् लोकप्रसिद्धा या जायास्ति, सा
जायते ऽस्या मिति व्युत्पत्त्या जायाशब्दवाच्या भवति । किञ्च एषा
भूत्याभूतिशब्दाभ्या मभिधीयते । भवत्सस्यां पुत्ररूपेण पतिरारत्वेण
‘भूति’-शब्दवाच्या ; रेतोरूपेणमात्र अस्यां पुत्ररूपेण भवतीति

* “आकार इति हीवाचेल्ले च ब्रह्म वाच खम् ।

अश्वस तत्र इतत्वात्, वावाहीः सर्जनादपि ॥

साक्षात्पुनर्नवो भूत्वा स्त्रीतद्वदितः ।

एवमाद्यादिना चाप ब्रह्मवाक्काशशब्दितम् ॥—इति तत्राष्टमाधिकारकम् ॥

‘आभूति’-शब्दवाचा । ‘एतत्’ एतस्यां स्त्रियां ‘बीजं’ रेतोरूपं ‘निधीयते’ प्रचिध्यते । तस्माद्भुक्ताः शब्दा उपपद्यन्ते ॥

अष्टमीं गाथा माह— “देवाश्चैता मृषयश्च, तेजः समभरन्-
हत् ; देवा मनुष्यानृववशेषा वो जननी पुनः”—इति । ‘एताम्’
एतस्यां योषिति देवाश्च महर्षयश्च स्वकीयं ‘महत् तेजः’ रेतोरूपं
सारं ‘समभरन्’ पुत्रोत्पादनाय सम्पादितवन्तः । स्वयं मेव सम्पाद्य
ततो मनुष्यानिव्यह्ववन् । हे मनुष्याः ! येयं मिदानीं जायारूपेण
वर्त्तते, सेयं पुनः ‘वः’ युष्माकं पुत्ररूपे जन्मनि जननी भवति ॥

नवमीं गाथा माह— “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति, तत् सर्वं
पशवो विदुः ; तस्मात् तु पुत्रो मातरं, स्वसारं चाधिरोहति”—
इति । ‘लोकः’ लोकजन्यं सुखम्, अपुत्रस्य नास्ति ; न हि पुत्र-
दर्शनेन यत् सुखं, तदन्यदर्शनेन क्वचिदपि दृश्यते । ‘इति’ यदस्ति,
तत् ‘सर्वं’ गोमहिष्यादयो जानन्ति यस्मात्, तस्मान्नेव कारणात्
पशुजातः ‘पुत्रः’ वन्तः स्वकीयां मातरं भगिनीं वा पुत्रोत्पादनार्थं
मधिरोहति ॥

दशमीं गाथा माह— “एष पन्था उरुगायः सुशेवो, यं पुत्रिण्य
आक्रमन्ते विशोकाः ; तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च, तस्मात्ते
मात्रापि मिथुनीभवन्ति”—इति । ‘पुत्रिण्यः’ पुत्रवन्तो देवमनु-
ष्यादयो ‘विशोकाः’ शोकरहिताः सन्तो ‘यं’ पन्थानं सुखानुभवरूपं
मार्गम् ‘आक्रमन्ते’ प्राप्नुवन्ति, ‘एष पन्थाः’ पुत्रसुखानुभवरूपो
मार्गः ‘उरुगायः’ उरुभिर्महद्भिः शास्त्रज्ञैः राजामात्यादिभिश्च
गीयते । तथा ‘सुशेवः’ सुष्ठु सेवितुं योग्यः ; सुखाधिक्यस्य विधा-
मानत्वात् । ‘तं’ पुत्रसुखानुभवरूपं ‘पशवः’ गवादयो ‘वयांसि’
पश्विण्यः ‘पश्यन्ति’ जानन्ति । तस्मात् ‘ते’ पशुपन्थादयः पुत्रसुखार्थं

‘जात्रा’ सहापि मिथुनीभवन्ति, किं मुत अन्यया स्त्रिया सङ्घेत्वर्थः ॥

नारदेनोक्तां दशगाथां निगमयति— “इति ह क्त्वा आख्याय”
—इति । ‘इति ह’ अनेनैव प्रकारेण (‘क्त्वे’) ‘अक्त्वे’ तक्त्वे इति-
चन्द्राय ‘आख्याय’ उत्तर मभिधायवस्थित इति शेषः ॥ १ (१३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अयस्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१३) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथैन मुवाच वरुणं राजान मुपधाव पुत्रो मे
जायतां तेन त्वा यजा इति तथेति स वरुणं राजान
मुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति
तथेति तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम तं होवाचा-
जनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति स होवाच यदा
वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशो न्व-
स्त्वथ त्वा यजा इति तथेति स ह निर्दश आस तं
होवाच निर्दशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति स होवाच
यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति दन्ता
न्वस्य जायन्ता मथ त्वा यजा इति तथेति तस्य ह

दन्ता जज्ञिरे तं हीवाचाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व
मानेनेति स होवाच यदा वै पशोर्दन्ताः पदान्ते ऽथ
स मेधो भवति दन्ता न्वस्य पदान्ता मथ त्वा यजा
इति तथेति तस्य ह दन्ताः पेदिरे तं हीवाचापत्यत
वा अस्य दन्ता यजस्व मानेनेति स होवाच यदा
वै पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते ऽथ स मेधो भवति दन्ता
न्वस्य पुनर्जायन्ता मथ त्वा यजा इति तथेति तस्य ह
दन्ताः पुनर्जज्ञिरे तं हीवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता
यजस्व मानेनेति स होवाच यदा वै ज्ञत्रियः सान्नाह-
को भवत्यथ स मेधो भवति सान्नाहं नु प्राप्नोत्वथ त्वा
यजा इति तथेति स ह सग्नाहं प्रापत्तं हीवाच
सग्नाहं नु प्राप्नोद्यजस्व मानेनेति स तथेत्युक्त्वा पुत्र
मामन्त्रयामास ततायं वै मच्छं त्वा सददाइन्त त्वया-
ह मिमं यजा इति स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्य
मपातस्यौ स संवत्सरं मरणये चचार ॥ २ (१४) ॥

पुत्रनिमित्तलाभप्रतिपादका नारदीक्ता दय गायत्र उदाहृत्य
पुत्रजस्योपायोपदेशपरं नारदवाक्यं भवतारयति— “अथैन
मुवाच,— वरुणं राजानं सुपधाव, पुत्री मे जायतां तेन त्वा यजा
इति”—इति । ‘अथ’ पुल्लिङ्गनिमित्तकथनानन्तरम् ‘एनं’ पुल्लि-
ङ्गिणं हरिश्चन्द्रं नारद उवाच । हे हरिश्चन्द्र ! वरुणं राजानम्
‘सुपधाव’ प्रार्थयस्व । येन प्रकारेण प्रार्थनीयः, सोऽभिधीयते—

हे वरुण ! त्वग्रसादात् मे पुत्रो जायतां, ततस्तेन पुत्रेण 'त्वां यजै' त्वा मुद्दिश्य यज्ञं करवांषीति ॥

प्रार्थनप्रकारं नारदोपदेश सुक्ता हरिश्चन्द्रवृत्तान्तं दर्शयति—
“तथेति ; स वरुणं राजान मुपमसार, पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति ; तथेति ; तस्य च पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम”-इति ।
नारदोपदेश मङ्गीकृत्य हरिश्चन्द्रो वरुणम् ‘उपससार’ प्रार्थयामास । ‘सः’ वरुणोऽपि तथास्त्विति तद्दीयपुत्रोत्पत्त्यै वरं दत्तवान् । तेन च वरेणोत्पन्नस्य ‘रोहितः’-इत्येतन्नामाभूत् ॥

अथ बहुभिः पर्यायैर्वरुणस्योक्तिर्हरिश्चन्द्रस्य प्रत्युक्तिष्वेत्युभयं प्रतिपादयते ; तत्र प्रथमं पर्यायं दर्शयति— “तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व मानिनेति ; स होवाच, यदा वै पशुनिर्देशो भवत्यथ स मेधो भवति, निर्देशो न्वस्वथ त्वा यजा इति ; तथेति”-इति । ‘तं हरिश्चन्द्र’ वरुण उवाच । हे हरिश्चन्द्र ! ते पुत्रः ‘अजनि वै’ उत्पन्न एव, अनेन पुत्रेण मा मुद्दिश्य यागं कुर्विति । एवं वरुणेनोक्ते हरिश्चन्द्रः पुनः प्रत्युवाच । यागार्थः पशुर्नदा निर्देशो भवति, तदा स पशुः ‘मेधः’ यागयोग्यो भवति । निर्गतानि अशीचदिनानि दशसङ्ख्याकानि यस्मात् पशोः सोऽयं ‘निर्देशः’ । तस्मादयं ‘तु’ क्षिप्रं निर्देशोऽसु, ‘अथ’ अनन्तरं त्वां प्रति अहं ‘यजै’ इत्येतदाक्यम् । वरुणः ‘तथा असु’ इति अङ्गीचकार ॥

द्वितीय मुक्तिप्रत्युक्तिपर्यायं दर्शयति— “स ह निर्देश आस ; तं होवाच, निर्देशो न्वमूषजस्व मानिनेति ; स होवाच, यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते अथ स मेधो भवति ; दन्ता न्वस्य जायन्ता मय त्वा यजा इति ; तथेति”-इति । दशदिनाशीचापगने शुच-

त्वात् यथा यागयोग्यत्वं ; तथा दन्तोत्पन्नत्वादवयवसम्पूर्णा याग-
योग्यत्व मित्यभिप्रायः । स्थष्ट मन्यत् ॥

द्वितीयं पर्यायं दर्शयति—“तस्य ह दन्ता जज्ञिरे ; तं ह्रीवा-
चाज्ञत वा अस्य दन्ता यजस्व मानिनेति ; स ह्रीवाच, यदा वै
पशोर्दन्ताः पद्यन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य पद्यन्ता मथ
त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अज्ञत वै’ जाता एव ‘पद्यन्ते’
पतन्ति । प्रथमोत्पन्नानां दन्ताना मस्थायित्वेन मुख्यपञ्चवयवत्वा-
भावात् । तथात्वे सति पशोर्मेध्यत्वम् ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति — “तस्य ह दन्ताः पेदिरे; तं ह्रीवाचा-
पक्षत वा अस्य दन्ता, यजस्व मानिनेति ; स ह्रीवाच, यदा वै
पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य पुन-
र्जायन्ता मथ त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अपक्षत वै’
पतिताः । पुनरुत्पन्नानां दन्तानां स्थिरत्वेन सम्पूर्णावयवत्वात्
पशोर्मेध्यत्वम् ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति— “तस्य ह दन्ताः पुनर्जाज्ञिरे ; तं
ह्रीवाचाज्ञत वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्व मानिनेति ; स ह्रीवाच ,
यदा वै क्षत्रियः सान्नाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति ; सन्नाहं
नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अज्ञत वै’ जाता
एव । पञ्चमस्य पुनर्दन्तोत्पत्तिमात्रेण मेध्यत्वेऽपि अस्य पशोः
क्षत्रियत्वाद् स्वजात्युचितधनुर्वाणकवचादिसन्नाहशौलित्वे सति
जात्युचितव्यापारसम्पूर्त्तौ मेध्यत्वम् ; तस्मात् ‘नु’ क्षिप्रं निवासी
सन्नाहं प्राप्नोतु, अनन्तरं मेव यजा इत्युत्तरं वरुणोऽङ्गीचकार ॥

षष्ठं पर्यायं दर्शयति— “स ह सन्नाहं प्रापत् ; तं ह्रीवाच,
सन्नाहं नु प्राप्नोत्यजस्व मानिनेति ; स तथेत्युक्त्वा पुत्रं मामन्वया-

मास; तताय' वै मद्यं त्वा मददाहन्त त्वयाह निमं यजा इति"—
इति । सत्ताहप्रामेरुद्धं 'सः' हरिश्चन्द्रो वरुणोति मङ्गीकृत्य पुत्र
मामन्त्रैव मुवाच । उपलालनार्थं पुत्रे पित्रवाचि तत-शब्द-
प्रयोगः । हे 'तत' पुत्र ! 'अयम्' एव वरुणो मद्यं 'त्वां' पुत्रं
वरेण दत्तवान् ; 'हन्त' दुष्टः 'अहम्' 'इमं' वरुणं यत् 'त्वया'
पुत्रेण 'यज्ञै' यागरूपां पूजां करवाणीति हरिश्चन्द्रस्योक्तिः ॥

अथ रोहितनाम्नः पुत्रस्य कृत्यं दर्शयति — "स ह नेत्युक्त्वा
धनुरादायारख्य मपातस्थी ; स संवत्सर मरख्ये चचार"—इति । 'स
ह' स खलु रोहिताख्यः पुत्रः पितुर्वाक्यं निषिध्य, स्वरक्षणार्थं
धनुः स्वीकृत्य अरख्यं प्रत्युपगतो ऽभूत् । कस्मिंश्चिदरख्ये नैरन्तर्येण
'सः' रोहितः संवत्सरं चचार ॥ २ (१४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयस्त्रिंशधाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथ हैह्वीकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे'
तद् ह रोहितः शुश्राव सो ऽरण्याद् याम मेयाय त
मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच नाना श्रान्ताय श्रीर-
स्तीति' रोहित शुश्रुम पापो* नृषहरो जन इन्द्र इव-

* "शुश्रुमापापी" च, च ।

रतः सखा चरैवेति चरैवेति वै * मा ब्राह्मणो ऽवोच-
दिति ह द्वितीयं संवत्सर मरण्ये चचार सो ऽरण्याद्
याम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच पुष्पि-
ण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलयहिः शरे ऽस्य सर्वे
पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताश्चरैवेति चरैवेति वै मा
ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सर मरण्ये चचार
सो ऽरण्याद् याम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-
त्योवाच आस्ते भग आसीनस्योर्द्धस्तिष्ठति तिष्ठतः श्रेते
निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति चरैवेति
वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सर मरण्ये
चचार सो ऽरण्याद् याम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण
पर्येत्योवाच कलिः शयानो भवति सञ्चिहानस्तु डापरः
उत्तिष्ठस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरंश्चरैवेति
चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह पञ्चमं संव-
त्सर मरण्ये चचार सोऽरण्याद् याम मेयाय त मिन्द्रः
पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच चरन्वै मधु विन्दति चर-
न्वस्वादु मुदुम्बरं सूर्यस्य पश्य खेमाणं यो न तन्द्रयते
चरंश्चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह
षष्ठं संवत्सर मरण्ये चचार सोऽजीगर्तं सौयवसि
सृषि मशनवा परीत मरण्य उपेयाय तस्य ह नयः

* "चरैवेति वै" - इति ख, ग। एव निधीतरपापि विज्ञानपार्थक्यम्।

पुत्रा आसुः शुनःपुच्छः शुनःशेषः शुनोलाङ्गुल इति
 तं होवाच ऋषे ऽहं ते शतं ददाम्यह मेघां मेकेना-
 त्मानं निष्क्रीणा इति स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान
 उवाच न न्विम मिति नो एवेम मिति कनिष्ठं माता
 तौ ह मध्यमे सम्पादयाञ्चक्रवुः शुनःशेषे तस्य ह
 शतं दृष्ट्वा स त मादाय सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय स
 पितर मेत्योवाच तत हन्नाह मनेनात्मानं निष्क्रीणा
 इति स वरुणं राजान मुपससारानेन त्वा यजा
 इति तथेति भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण
 उवाच तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच त मेत
 मभिषेचनीये पुरुषं प्रशु मालेभे ॥ ३ (१५) ॥

रोहितस्यारण्ये संवत्सरचरणान्तरभाविनं हरिश्चन्द्रादीनां
 ज्ञानान्तं दर्शयति — “अथ वैष्वाकं वरुणो जयाह , तस्य होदरं
 जज्ञे ; तदु ह रोहितः शुश्राव ; सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय ; तं
 मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, नाना यान्ताय श्रीरक्षीति, रोहित
 शुश्रुम , पापो वृषहरो जन , इन्द्र इक्षरतः सखा, चरैवेति”
 -इति । ‘अथ’ रोहितस्यारण्ये संवत्सरवासानन्तरं निव ‘वैष्वाकं’
 इत्याहुर्वंशोत्पन्नं हरिश्चन्द्रं ‘वरुणः’ देवो रोगरूपेण जयाह ।
 वरुणेन गृहीतस्य हरिश्चन्द्रस्य ‘उदरं जज्ञे’ जलेन पूरितं सुच्छूर्नं
 महीदरनामकं रोगस्वरूपं सुत्यन्नम् । ‘तदु ह’ तदपि सर्वं मरुत्स्ये
 स्थितो ‘रोहितः’ पुत्रो मनुष्यमुखाञ्जुश्राव । ‘शुखा च ‘सः’
 रोहितः पितरं द्रष्टुं मरुत्स्याद् ग्रामं प्रत्याजगाम । भागञ्चर्तं

रोहितं मार्गमध्ये इन्द्रः केन चिद् ब्राह्मणरूपेण प्राप्य इदं सुक्त-
वान्,— आ समन्ताच्छान्त आश्रान्तः, सर्वत्र पर्यटनेन शान्तिं
प्राप्तः, तद्विपरीतो ऽनाश्रान्तः एकत्रैव निवासशीलः, तादृशाय ;
तथाविधस्य पुरुषस्य 'श्रीः' बहुविधा सम्पन्नास्ति । यद्वा, नानेति
पदच्छेदः । 'श्रान्ताय' सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तस्य 'नाना श्रीः'
बहुविधा सम्पदस्ति । 'इति' अनेन प्रकारेण रोहित ! वयं
नीतिकुशलानां पुरुषाणां मुखत् शुश्रुम । 'वरो जनः' विद्यादिभिः
श्रेष्ठोऽपि पुरुषः 'दृषत् पापः' ऋषु मनुष्येषु सौदतीति 'दृषत्'
श्रेष्ठोऽपि बन्धुगृहेषु सर्वदावस्थितः तैरवज्ञातः 'पापः' तुच्छो भवेत् ।
अतस्तव पितृगृहे वासो न युक्तः । न च अरण्ये चरतो मम
सहायो नास्तीति शङ्कनीयम् । 'इन्द्र एव' परमेश्वर एव
'चरतः' तव सखा भविष्यति । तस्मात् 'चरैव' सर्वथा अरण्ये
चरस्वेति । एव सुवाच । एवं बहुष्वपि पर्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥

तत्रेन्द्रोऽहितयोः संवादे द्वितीयं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति
वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति च द्वितीयं संवत्सर मरण्ये चचार ; मां
ऽरण्याद् याम ज्ञेयाय ; त मन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, पुष्यिष्ठी
चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलप्रद्विः, शिरे ऽस्य सर्वे पाप्मानः, अमेण
प्रपथे इताचरैवेति"—इति । ब्राह्मणरूपस्येन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा
ब्राह्मणोऽयं मरण्ये चरैवेत्त्वेवं मा सुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये
महान्तं मादरं कृत्वा पुनरप्येवं संवत्सर मरण्ये चरित्वा पश्चात्
पितरं द्रष्टुं यासि त मागच्छन्तं पुनरपि इन्द्रो ब्राह्मणरूपेण
आगत्य एव सुवाच । 'चरतः' पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य 'जङ्घे'
'पुष्यिष्ठी' भयतः । यथा पुष्ययुक्ता वृक्षशाखा क्षता वा,
सुगन्धीपेता सेव्या भवति, एवं चरतो जङ्घे अमजयेन सेव्ये

भवतः । तथैव 'आत्मा' मध्यदेशः 'भूषणः' वर्द्धिष्णुः 'फलपत्रिः' आरोह्य रूपं फलं गृह्णाति । तथैव 'अस्य' चरतः पुरुषस्य 'सर्वे पाप्मानः' सर्वपापानि 'प्रपद्ये' प्रकृष्टे तीर्थक्षेत्रादिभार्या 'अभिष' तत्तद्देवतादिदर्शने तीर्थयात्रादिप्रयागेन 'हताः' विनाशिताः सन्तः 'शेते' शेरते, शयाना इव भवन्ति । यथा शयानाः पुरुषाः स्वकार्ये कृषिवाणिज्यादिकं कर्तुं मशक्ताः, एवं पुण्येन विनष्टाः पाप्मानो नरकां दातु मसमर्था इत्यर्थः । तस्मात् सर्वथा अरण्ये चर, न पतुर्गृहे ज्वतिष्ठस्य ॥

द्वतीयं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोच-
दिति इ द्वतीयं संवत्सर मरण्ये चचार ; सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय ;
त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, आस्ते भग आसीनस्वीह-
स्तिष्ठति तिष्ठतः, शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगचरैवेति"
-इति । 'भगः' सौभाग्यम् । 'आसीनस्य' उपविष्टस्य 'आस्ते'
तथैव तिष्ठति, न तु वर्द्धते ; अभिवृद्धितोरुद्योगस्याभावात् ।
'तिष्ठतः' उपवेशनं परित्यज्योत्थानं कुर्वतः पुरुषस्य भगः 'आर्षः'
अभिवृद्धेरुभुखस्तिष्ठति ; कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्य सम्भावितत्वात् ।
'निपद्यमानस्य' भूमौ शयानस्य भगः 'शेते' निद्रां करोति ;
विद्यमानधनरक्षादिचिन्ताया अप्यभावात् सर्वथैव विनश्यति ।
'चरतः' तेषु-तेषु देशेषु अर्जनार्थं पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य 'भगः'
सौभाग्यं 'चराति' दिने-दिने वर्द्धते । तस्मात् त्वं चरैवेति, न
त्वेकात्र तिष्ठ ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति
इ चतुर्थं संवत्सर मरण्ये चचार ; सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय ;
त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, कलिः शयानो भवति, सप्ति-

प्राणस्य हापरः, उत्तिष्ठस्मेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन्चरैवेति”-
इति । चतस्रः सुरवस्त्रावस्त्राः । जिह्वा, तत्परित्वागः, उत्थानं,
सञ्चरणं चेति । ताञ्चोत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात् कलि-हापर-त्रेता-कृत-
शुभेः समानाः । ततश्च सञ्चरणस्य सर्वोत्तमत्वाच्चरैवेति ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति—“चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति
ह पञ्चमं संवत्सर मरण्ये चचार ; सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय, त
मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, चरन् वै मधु विन्दति, चरन्स्वादु
मुदुम्बरं, सूर्यस्य पञ्च श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन्चरैवेति”-
इति । ‘चरन्’ एव पुरुषः क्वचिद् वृक्षाये ‘मधु’ माषिकं लभते,
क्वचित् ‘स्वादु’ मधुर मुदुम्बरादिफलविशेषं लभते । एतदुभय
मुपलक्षणम् । तत्र तत्र विद्यमानं भोगविशेषं लभते । तत्र
सूर्यो दृष्टान्तः । ‘यः’ सूर्यः सर्वत्र चरन्पि ‘न तन्द्रयते’ कदाचिद्-
प्यस्यो न भवति, तस्य सूर्यस्य ‘श्रेमाणं’ श्रेष्ठत्वं जगदन्वयं
पञ्च । तस्माच्चरैव ॥

इत्य मिन्द्रकृतेनोपदेशेन चरती रोहितस्य स्वजीवने पितु-
रारोग्ये च कारणभूतं श्रेयोलाभं दर्शयति—“चरैवेति वै मा
ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्सर मरण्ये चचार ; सो ऽजीगर्तं
जीयवन्ति ऋषि भग्नया परीत मरण्य उपेयाय”-इति । षष्ठे
संवत्सरे पूर्ववदरण्यसञ्चारी ‘स ह’ रोहितः कश्चिद्विषं तस्मिन्-
रण्ये ‘उपेयाय’ प्राप्तवान् । कीदृश ऋषिम् ? भजीगर्तनामकं,
सूयवसस्य पुत्रम्, ‘भग्नया परीतम्’ अनालासिगं कृत्वीडितम् ॥

अथाजीगर्तरोहितयोः संवादं दर्शयति—“तस्य ह त्रयः
पुत्राः प्राप्तः,— शुभःपुच्छः शुभःपेपः शुभोलाङ्गुल इति ; तं
जीवाच, ऋषे ऽहं ते त्रयं ददाम्यह मेवा निवेनात्मानं निष्क्रीया

इति; च ष्येष्ठं पुत्रं निवृत्तज्ञान उवाच, न त्विम मिति; नो एविस
 सिति कनिष्ठं माता; ती च मध्यमे सम्पादयच्छक्रतुः शुनःश्रेपे;
 तस्य च शतं दस्वा स त आदाय सी ऽरण्याद् ग्राम मीयाय”-इति ।
 ‘तस्य’ अजीगर्त्सस्य शुनःपुच्छादिनामकास्त्रयः पुत्रा आसुः । ‘तं’
 पुत्रवन्त वृषिं रोहितः उवाच । हे ऋषे ! ‘ते’ तुभ्य महं गवां
 शतं ददामि । ‘ष्येष्ठं पुत्रं’ शुनःपुच्छनामकं हस्तेन ‘निवृत्तज्ञानः’
 स्वसमीपे समाकर्षन् रोहितं प्रत्येव मुवाच,— तुभ्य मिकः पुत्रो
 दीयते, ‘इमं तु’ शुनःपुच्छन्तु ‘न’ ददामि; मम प्रियत्वादिति ।
 ततो माता कनिष्ठं हस्तेन गृहीत्वैव मुवाच—‘इमं’ शुनोलाङ्गूलं
 तु मम प्रियं ‘नो एव’ सर्वथा न ददामीति । ततः ‘ती’ उभौ
 मातापितरौ ‘मध्यमे’ पुत्रे शुनःश्रेपे दानं ‘सम्पादयाच्छक्रतुः’
 अङ्गीकृतवन्तौ । ततः ‘तस्य’ अजीगर्त्सस्य ‘सः’ रोहितो गवां शतं
 दस्वा ‘तं’ शुनःश्रेपम् आदायावस्थितः * । ततः ‘सः’ रोहितः
 तेन शुनःश्रेपेन सहारण्यात् स्वकीयं ग्रामं प्रत्याजगाम ॥

तदागमभाद्रूषकास्त्रीनं वृषान्तं दर्शयति— “स पितर मेत्थो-
 वाच,— तत हन्ताह मनेनात्मानं निष्क्रीणा इति; स वरुषं
 राजान सुपससारानेन त्वा यजा इति; तथेति, भूयान् वै ब्राह्मणः
 अत्रियादिति वरुष उवाच; तस्मा एतं राजसूर्यं यज्ञक्रतुं प्रीवाच,

* “वष्टा आर्त्सि”-इति पा० ६. २. २१ । “श्रेपपुच्छलाङ्गुलसु शुनः”-सर्षेव पा० ५ ।
 “उभे वनस्यथादि, युनपत्”-इति पा० ६. २. १४० । शुनःश्रेपम् । शुनःश्रेफ इति
 पाठोऽपि नशामापादो (१२. २. ६.) । श्रेपः इति, वैतसः इति च हे एदे निघण्टु-
 समाधये पठिषे । “श्रेपो वैतस इति पुं स्मज्जनस्य । श्रेपः श्रेपतेः सञ्ज्ञितकर्मणी, वैतसो
 मितसं भवति”-इति निघ० २. ४. ४ । “स्त्रीषां शानविक्रयातिस्त्रां विद्यन्ते, न पुंसः;
 पुंसोऽपीत्येके, शीमःश्रेपे दर्शनात्”-इति चाह याज्ञः (३. १. ४.) ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

त नित मभिवेषनीये पुरुषं पशु मालेभिः—इति । 'सः' रोहितः
 पितर मागत्वेव सुवाच । हे 'तत' पितः । 'हन्त' भावयोः हर्षः
 सम्भनः । अहम् 'अनेन' शुनःश्रेपेरूपेण मूर्ख्येन 'आत्मानं'
 महेर्षं वरुणात् 'निष्क्रिये' मूर्खं दत्त्वा आत्मानं मोचयामीत्यर्थः ।
 तद्योक्ते 'सः' हरिश्चन्द्रो वरुण सुपेस्य 'अनेन' शुनःश्रेपेन ब्राह्मणेन
 'त्वा' त्वां यस्यामीत्युक्तवान् । 'सः' वरुणो ऽपि तथेत्यङ्गीक-
 र्त्वेव सुवाच—'अत्रियात्' तव पुत्रात् रोहितादप्यथं ब्राह्मणी
 'भूयान्' अभ्यधिक एव, मम प्रियः ; इत्युक्त्वा 'तस्मै' हरिश्चन्द्राय
 कर्त्तव्यत्वेन राजसूय मुपदिदेश च । 'सः' हरिश्चन्द्रो राजसूयं
 ब्रह्मन् तस्य मध्ये यो ऽभिवेषनीयाख्यः * एकाहः सोमयागः,
 तस्मिन् 'त नितं' शुनःश्रेपं पुरुषं पशुम् 'मालेभिः' सवनीयपशुत्वेना-
 क्तम् निश्चितवान् ॥ ३ (१५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(त्रयस्त्रिंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१५) ॥

* "संबन्धरान् समानवयो ऽभिवेषनीय-दशपेयो, उक्तो उच्यते उभयसामाभिवेष-
 नीयः"—इति आच० श्री० ८, ३, ७, ८ । तथाहनि अभिवेषार्थानां सप्तो वचनं भवति ।
 अभिवेषात् काला० श्री० १५, ४, २१-२, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३० ।
 त्रयोऽध्यायः—वित्रीऽभिवेषनीयाः—इति च मत० प्रा० १३, ४, २, १० ।

॥ अथ चतुर्यः स्रष्टः ॥

तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमद्ग्निरध्वर्युर्व-
सिष्ठो ब्रह्मा ऽयास्य उक्तातां तस्मा उपाकृताय नियो-
क्तारं न विविदुः स होवाचाजीगर्त्तः सौयवसिर्मह्य
मपरं शतं दत्ताह मेनं नियोच्यामीति तस्मा अपरं
शतं ददुस्तं स निनियोज तस्मा उपाकृताय नियुक्ता-
याप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः स
होवाचाजीगर्त्तः सौयवसिर्मह्य मपरं शतं दत्ताह
मेनं विशसिष्यामीति तस्मा अपरं शतं ददुः सोऽसिं
निःशान एयायाथ ह शुनःशेष ईक्षाञ्चक्रो ऽमानुष मिव
वै मा विशसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति स
प्रजापति मेव प्रथमं देवताना मुपससार कस्य नूनं
कतमस्त्रामृताना मित्थेतयर्चा तं प्रजापतिरुवाचा-
ग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्त मेवोपधावेति सोऽग्नि मुपस-
सारान्नेर्वयं प्रथमस्त्रामृताना मित्थेतयर्चा त मग्नि-
रुवाच सविता वै प्रसवाना मीशे त मेवोपधावेति स
सवितार मुपससाराभि त्वा देव सवितरित्थेतेन त्वचेन
तं सवितोवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसीति त
मेवोपधावेति स वरुणं राजान मुपससारात् उत्तरा-
भिरेकचिंशता तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं

सुहृदयतमस्तं नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं
 तुष्टावात उत्तराभिर्द्विविशत्या त मग्निस्त्वाच विश्वान्
 नु देवान् स्तुह्यथ * त्वोत्स्रक्ष्याम इति स द्विवान्
 देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येत-
 यर्चा तं विश्वेदेवा जचुरिन्द्रो वै देवाना मोजिष्टो
 बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुह्यथ
 त्वोत्स्रक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य
 सोमपा इति चैतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चदशभिलाष्या
 इन्द्र + स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ
 त मेतया प्रतीयार्यं शश्वदिन्द्र इति त मिन्द्र उवाचा-
 श्विनौ नु स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति सो ऽश्विनौ
 तुष्टावात उत्तरेण तृचेन त मश्विना जचतुरुषसं नु
 स्तुह्यथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति स उपसं तुष्टावात उत्त-
 रेण तृचेन तस्य ह स्रष्ट्व्युक्तायां वि पाशो मुमुचे
 कनीय ऐस्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्या मेवर्ष्युक्तायां
 वि पाशो मुमुचे ऽगद ऐस्वाक आस ॥ ४ (१६) ॥

हरिश्चन्द्रस्य राजसूयानुष्ठानं दर्शयति— “तस्य ह विश्वा-
 मित्रो होतासौक्त्रमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्मा ऽयास्य उवाता; तस्मा
 उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः; स होवाचाजीगर्त्सः सौयवसि-
 म्भ्य मपरं शतं दत्ताह मेनं नियोचामीति; तस्मा अपरं शतं

* “द्विपारस्रक्ष्य” इति ।

† “इन्द्रः” क, च, ज ।

हेतुस्तं च निनियोज"—इति । विद्यामित्रादयो महर्षयः 'तस्य'
 इति चतुस्रं यागे राजसूये होत्रादयश्चत्वारो महर्षिज आसन् ।
 तत्र अश्वत्थिर्धर्म्युरभिषेचनौये सोमयागे 'तं' शुनःशेषं सवनीक-
 पशुत्वमीषाकृतवान् । बर्हिर्द्युक्ताया इन्द्रश्राव्या मन्त्रपुरस्कारं समुप-
 स्तस्य स्त्रीकारः 'उपाकरणम्' । तत जङ्घं यूपबन्धनं 'नियोजनम्' ।
 तस्य क्रूरकर्मत्वादध्ययः नियोजने ऽप्रवृत्तः । ततः 'उपाकृताय
 तस्मै' * उपाकरणेन संस्कृतस्य शीनःशेषस्य 'नियोक्तारं' यूपे बन्धन-
 कर्त्तारं कश्चिदपि पुरुषं 'न विविदुः' न लेभिर । तदानीं सूय-
 वसस्य पुत्रः, शुनःशेषस्य पिता, 'सः' अजीगर्त्तः मद्घ्नं पूर्वस्नाच्छ-
 तादपेतम् 'अपरं' गोशतं हे यजमानर्षिजः ! दत्त, अहम् 'एनं'
 शुनःशेषं यूपे 'नियोञ्चामि' रशनया कव्यां शिरसि पादयोश्च बद्ध्वा
 रशनायस्य यूपे बन्धनं 'नियोजनम्' तद्दृष्टं करिष्यामीति । 'तस्मै'
 अजीगर्त्ताय अपरं गोशतं ददुः ; 'तं' च शुनःशेषं 'सः' अजीगर्त्ती
 निनियोज । धातोर्द्विर्भावं परित्यज्योपसर्गस्य द्विर्भावश्चाद्दसः ॥

अथ विशसनप्रवृत्तिं दर्शयति— "तस्मा उपाकृताय निहु-
 क्तायाप्रीताय पर्थमिक्तताय विशसितारं न विविदुः ; स होवाचा-
 जीगर्त्तः सौयवसिर्मद्घ्न मपरं शतं दत्ताह मेनं विशसिष्यामीति ;
 तस्मा अपरं शतं ददुः, सो ऽसिं निःशान एयाय"—इति । उपा-
 करण-नियोजने पूर्व मुक्ते । आप्रीसञ्जिताभिरैकादशभिः प्रयाज-
 याञ्चाभिः यद् यजनं तद् 'आप्रीषणम्' । दर्भरूपेषोष्णकेन निः
 प्रदक्षिणीकरणं तत् 'पर्थमिकरणम्' । तत्राविधसंस्कारपतुष्टक-
 युक्ताय * 'तस्मै' तस्य शुनःशेषस्य 'विशसितारं' विशसितारं क्रूरा-

* ; "अहर्षेति अतुर्षीति वाच्यम्"—इति पा० २. ३. ६९ पा० ।

† तर्हितप्रतुष्टकविशसिष्यादिष्वम् १भा० २१३-२१४ पृष्ठेऽ दृश्यम् ।

जानं कश्चिदपि पुरुषं न लेभिरि । ततो ऽजीगर्तः पूर्ववदपरं
गोघतं गृहीत्वा मारयितुम् 'अग्निं' खड्गं 'निःशानः' निशितं तीक्ष्णं
कुर्वन्नेव 'एयाय' आजगाम ॥

पितरजीगर्तस्य पुत्रमारणोद्योगानन्तरं वृत्तान्तं दर्शयति—
“अथ ह शुनःशेष ईक्षाक्षन्ने ऽमानुष मिव वै मा विशसिष्यन्ति,
हन्ताह' देवता उपधावामीति ; स प्रजापति मेव प्रथमं देवताना
मुपससार, कस्य नूनं कतमस्यासृताना मिल्येतयर्चा”—इति ।
'अथ' पितुः पुत्रमारणोद्योगानन्तरं 'शुनःशेषः' पुत्रो मनस्येवं
'ईक्षाक्षन्ने' विचारितवान् । “अथ्यत्र पर्यग्निकृतं पुरुष मार-
ण्याद्योऽस्त्वजन्ति अहिंसायै”—इतिश्रुतेः पर्यग्निकरणादृष्टं मनुष्यं
परित्यजन्ति । एते तु 'मा' माम् 'अमानुष मिव' मनुष्यव्यति-
रिक्त मजादिपशु मिव 'विशसिष्यन्ति' मारयिष्यन्ति । 'हन्त'
इति कष्ट मेतत् सम्पन्नम् । अह मितः परं रक्षार्थं देवताः 'उपधा-
वामि' भजामि । 'इति' एतद् विचार्य देवानां मध्ये 'प्रथमं' मुख्यं
प्रजापति मेव “कस्य नूनम्”—इत्यृचा (ऋ० सं० १. २४. १.)
'उपससार' सेवितवान् ॥

तस्य प्रजापतेः सङ्कारित्वेनान्नेः सेवां दर्शयति— “तं प्रजा-
पतिरुवाचाग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्त मेवोपधावेति सोऽग्नि सुप-
ससारान्नेर्वयं प्रथमस्यासृताना मिल्येतयर्चा”—इति । 'तं' सेवकं
शुनःशेषं प्रजापतिरेव मुक्तवान् । अग्निः सर्वेषां देवानां 'नेदिष्ठः'
हविर्वह्नेनातिसमीपवर्ती, अतस्त मेवोपास्वेत्युक्तः 'सः' शुनःशेषः
“अन्नेर्वयम्”—इत्यृचा (ऋ० सं० १. २४. २.) अग्निं मुपासितवान् ॥

तस्य चान्नेः सङ्कारित्वेन सवितुरुपासनं दर्शयति— “त
मग्निरुवाच, सविता वै प्रसधाना मीशे, त मेवोपधावेति ; स

सवितारमुपससाराभि त्वा देव सवितरित्वेतेन त्वचेन”-इति ।
 ‘प्रसवानां’ स्वेषु कार्येषु प्रेरणारूपाया मनुशानात् सविता ‘ईषी’
 स्वामी भवति । तस्मात् त मेवोपधावेत्यग्निनोपदिष्टः “अभि त्वा”
 -इति (ऋ० सं० १. २४. ३-५.) त्वचेन सवितारमुपासितवान् ॥

तस्य च सवितुः सहकारित्वेन वरुणस्योपासनं दर्शयति—
 “तं सवितोवाच, वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तो ऽसीति, त मेवोपधावेति ;
 स वरुणं राजानमुपससारात् उत्तराभिरेकत्रिंशत्”-इति । हे
 युनःश्रेप ! वरुणार्थं त्वं यूषे बधोऽसि, अतो वरुणमुपास्वेति सवि-
 चोक्तः, पूर्वस्मात् सविद्विषयात् त्वच्चात् उत्तराभिरेकत्रिंशत्-
 सञ्ज्ञाकाभिर्ऋग्भिर्वरुणमुपासितवान् । “न हि ते जात्रम्”-इत्याद्याः
 सूक्तशेषभूता दशर्चः (ऋ० सं० १. २४. ६-१५.), “यसिषि
 ते विशः”-इत्यादिकं मेकविंशत्पृथं सूक्तम् (ऋ० सं० १. २५.),
 इत्येवं एकत्रिंशत् सञ्ज्ञा द्रष्टव्या ॥

तस्य च वरुणस्य सहकारित्वेन पुनरप्यग्नेरुपासनं दर्शयति—
 “तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं तु सुहृद्व
 त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; सोऽग्निं तुष्टावात् उत्तराभिर्द्वाविंशत्या”-
 इति । अथ अग्निः सर्वेषां देवानां ‘मुखं’ मुखस्थानीयः ; अग्नि-
 दारेणैव सर्वैर्देवैर्हविस्स्वीकारात् । अत एव प्रीत्या हविर्वैहव-
 दतिशयेन सुहृदयः ‘सुहृदयतमः’ । ‘तम्’ अग्निं ‘तु’ क्षिप्रं सुहृतीति
 वरुणोक्तः पूर्वोक्ताभ्यः ऋग्भ्यः उत्तराभिर्द्वाविंशतिसञ्ज्ञाकाभि-
 र्ऋग्भिरग्निं तुष्टाव । “वसिष्वा हि”-इत्यादिकं दशर्चं सूक्तम्
 (ऋ० सं० १. २६.), “अश्वं न त्वा”-इत्यादिकं त्रयोदशर्चं
 सूक्तम् (ऋ० सं० १. २७.), तत्राख्यां परित्यज्य वसिष्वादिसूक्तद्वय-
 जता ऋचो द्वाविंशतिसञ्ज्ञाकाः ॥

अग्नेः सहकारित्वेन विश्वेषां देवानां सुपासनं दर्शयति—
 “तं मग्निरुवाच, विश्वान् तु देवान् सुहृद्य त्वोस्त्रध्याम इति; स
 विश्वान् देवांसुष्टाव, नमो महद्गो नमो अर्भकीभ्य इत्येतयर्चा”-
 इति । यद्यपि वरुणपाशेन बद्धत्वात् वरुण एव शुनःश्रेय मुस्त्रष्टुं
 समर्थः, तथाप्यग्न्यादीनां सहकारित्ववचनं दार्ढ्यार्थं द्रष्टव्यम् ।
 विश्वे देवा गणरूपा न भवन्ति, किन्तु सर्वे देवाः, तान् “नमो
 महद्गोः”-इत्येतयर्चा (ऋ० सं० १. २७. १३.) उपासितवान् ॥

तेषां च विश्वेषां देवानां सहकारित्वेनेन्द्रस्योपासनं दर्शयति—
 “तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानां भोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः
 सप्तमः पारयिष्णुतमस्तं तु सुहृद्य त्वोस्त्रध्याम इति; स इन्द्रं
 सुष्टाव, यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति चैतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चद-
 शभिः”-इति । भोजोबलादिशब्दाः पूर्वाचार्यैरेवं व्याख्याताः—

“भोजो दौमिर्वलं दार्ढ्यं, प्रसङ्गकारणे सहः ।

सुजनः सन्, पारयिष्णुरुपक्रान्तसमामिक्षत्”-इति ।

इष्टप्रत्यय-तमपप्रत्ययाभ्यां तत्र भ्रत्रातिशय उच्यते । तादृश
 मिन्द्रं “यच्चिद्धि सत्य सोमपाः”-इत्यनेन सप्तचैन सूक्तेन (ऋ०
 सं० १. २६.), उत्तरस्त्रिंशत्पि “आ व इन्द्रम्”-इत्यादिने द्वाविंशत्युच्ये
 सूक्ते (ऋ० सं० १. ३०.) पञ्चदशभिर्दशभिश्च सुष्टाव ॥

पूर्वं मध्यनुग्रहेण चरैवेत्येव मिन्द्रो रोद्धितं प्रत्युपदिदेश ;
 तस्योपदेशस्य फलपर्यवसायित्वं मनुस्मरतः तस्मैन्द्रस्य शुनःश्रेय-
 सुती प्रीत्यतिशयं दर्शयति—“तस्मा इन्द्रं स्तूयमानः प्रीतो मनसा
 चिरञ्छरथं ददौ, तं मेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति”-इति ।
 शुनःश्रेयेनेन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो भूत्वा ‘तस्मै’ शुनःश्रेयाय सुवर्षमर्थं
 दिव्यं रथं मारोहणार्थं स्वकीयेन मनसैव ददौ । शुनःश्रेयोऽपि

तदीय मनुष्य इव भवन्त्येव पूर्वोक्ताभ्यः पञ्चदशभ्यः 'उत्तरया' "शब्द-
दिन्द्रः"—इत्येतया (ऋ० सं० १. ३०. १६.) ऋचा 'तं' रथ 'प्रती-
याय' मनसैव प्रतिजगाम * ॥

इन्द्रस्य सङ्कारित्वेनाश्विनोरुपासनं दर्शयति—“त मिन्द्र
उवाचाश्विनौ नु सुहृथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; सो ऽश्विनौ तुष्टावात्
उत्तरेण ढचेन”—इति । पूर्वोक्तायाः शब्ददिन्द्र इत्यस्याः 'उत्तरेण'
“आश्विनावश्वावत्या”—इति (ऋ० सं० १. ३०. १७-१८.) ढचे-
नाश्विनौ स्तवान् ॥

अश्विनोः सङ्कारित्वेनोपस उपास्तिं दर्शयति—“त मश्विना
उचतुरुपसं नु सुहृथ त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; स उपसं तुष्टावात्
उत्तरेण ढचेन”—इति । “कस्त उपः”—इत्यादिः (ऋ० सं० १.
३०. २०-२२.) उत्तरस्तुचः ॥

अथोक्तानां सर्वासां देवतानां मनुष्यहेण शुनःशेषस्य बन्धमोक्षं
हरिद्यन्द्रस्यारोप्यं च दर्शयति—“तस्य ह स्मर्च्युक्तायां वि
पाशो मुमुचे, कनीय ऐस्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्या मेवर्च्युक्तायां वि
पाशो मुमुचे ऽगद ऐस्वाक भास”—इति । 'तस्य' पूर्वोक्तस्य ढचस्य
सम्बन्धिन्याम् 'ऋचि-ऋचि' एकैकस्या स्मर्च्युक्तायां क्रमेण शुनःशे-
पस्य पाशो 'विमुमुचे' विशेषेण मुक्तोऽभूत् † । 'ऐस्वाकस्य' हरिद्य-
न्द्रस्य यत् मञ्जोदरं, तदपि क्रमेण 'कनीयः' अत्यल्पं भवति । उत्त-

* “शूयमानः शब्ददिति प्रीतस्तु मनसा ददौ ।

शुनःशेषाय दिव्यं तु रथं सर्वं चिरमथम् ॥”—इति ङ० दे० १. १०१ ।

† “शुनःशेषं माजीगतिं बहवोऽगृह्णात्, स एतां बहवो मपश्यत्, तथा वै स
आत्मानं बहवपाशादमुचष्ट”—इति तै० सं० ५. १. २. ३ । “श्रीनःशेषं मास्वापयते,
बहवपाशादिवेनं मुचति”—इति तै० ब्रा० १. ७. १०. ६ ।

मस्या ऋचुक्तायां पाशो विमुमुचे, एवं सर्वात्मनो मुञ्चो ऽभूत्, ऐष्वा-
कोऽपि 'अगदः' निःशेषेण रोगरहित आस * ॥ ४ (१६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये विदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अयस्त्रिंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

त ऋत्विज ऊचुस्त्व मेव नो ऽस्याः संस्था मधि-
गच्छेत्थ हैतं शुनःशेपो ऽञ्जस्रवं ददर्श त मेताभिद्यत-
सभिरभिसुषाव यच्चिच्चि त्वं गृहे गृहे इत्यथैनं द्रोण-
कलश मभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतयर्चा ऽथ
हास्त्रिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिञ्चतस्रभिः सस्त्राहाकाराभि-
र्जुह्वासुकाराथैन मवभृथ मभ्यवनिनाय त्वं नो अग्ने-
वरुणस्य विद्वानित्येताभ्या मथैन मत ऊर्ध्वं मग्नि
माहवनीय मुपस्थापयाञ्चकार शुनश्चिच्छेपं निदितं
सहस्रादित्यथ हःशुनःशेपो विश्वामित्रस्याह माससाद
स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्हृषि पुनर्मे पुत्रं देहीति

* इह निवास्याक-रासावधेऽपि बहु व्यतिक्रम्याख्यातम् १. ६१, ६२ सर्वयोः । भाग-
वते ऋत्विजसुपाशानम् २. ८, १६ अथावधीः । तथा महाभारतेऽपि १२. ३. ६-८ ।
हरिवंशेऽपि २०. ६०-६० ।

भेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मन्त्रं मरास-
 तिति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापि-
 लिय-वा देवाः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्त्वं वेदि
 विद्वयावहा इति स होवाचाजीगर्तः सौयवसिराङ्गि-
 रसो जन्मनाद्याजीगर्तः श्रुतः कविः ऋषे पैता-
 महात् तन्तोर्मा ऽपगाः पुनरेहि मा मिति स होवाच
 शुनःशेपो ऽदर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलपत गवां
 त्रीणि शतानि त्व मवृणीथा मदङ्गिर इति स होवा-
 चाजीगर्तः सौयवसिस्तद्वै मा तात तपति पापं कर्म
 मया कृतं तदहं निह्वे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवा-
 मिति स होवाच शुनःशेपो यः सकृत्पापकं कुर्यात्
 कुर्यादेनत्ततो ऽपरं नापागाः शौद्रान्यायाः दसन्धेयं
 त्वथा कृत मित्यसन्धेय मिति ह विश्वामित्र उपपपाद
 स होवाच विश्वामित्रो भौम एव सौयवसिः शासेन
 विशिशसिषुः अस्थान् मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि पुत्र-
 ता मिति स होवाच शुनःशेपः स वै यथा नो ज्ञपया
 राजपुत्र तथा वद यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव-पुत्रता
 मिति स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
 आस्तव छिष्टा प्रजा स्यात् उपेयादैवं मे दायं त्वेन वै
 त्वोपमन्त्रय इति स होवाच शुनःशेपः सज्ज्ञानानेषु

वै ब्रूयात्सौहाय्याय मे श्रियै यथा ऽथ भरत ऋषभोपेयां
 तव पुत्रता मित्यथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्वयामास
 मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेचुरष्टकः ये की च भात-
 रः स्व नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति ॥ (५) १७ ॥

बन्धनात् मुक्तस्य शुनःशेषस्योत्तरकालीनं वृत्तान्तं दर्शयति —
 “त ऋत्विज उचुस्व मेव नो ऽस्माकः संस्था मधिगच्छेत्यथ हैतं
 शुनःशेषो ऽस्त्रस्यं ददर्श ; त मेताभिद्यतस्तभिरभिसुधाव, यच्चिचि
 त्वं ऋष्टिं ऋष्ट इत्यथैनं द्रोणकलश मभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरे-
 त्येतयर्चा ; ऽथ हास्त्रिचन्वारब्धे पूर्वाभिद्यतस्तभिः सस्त्राहाकारा-
 भिर्जुहवाश्चकाराथैन मवभृथ मभ्यवनिनाय, त्वं नो अने वरुणस्य
 विद्वानित्येताभ्या मथैन मत जह्वं मग्नि माहवनीय मुपस्थापया-
 च्चकार, शुनश्चिच्छेपं निदितं स्रष्ट्रादिति”—इति । देवतानु-
 ग्रहयुक्तं ‘तं’ शुनःशेषं विश्वामित्रादयः सर्वे ‘ऋत्विजः’ एव
 भूयुः,— इ शुनःशेष ! त्व मेव ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्माकः’ अभिषे-
 चनीयास्यस्य ‘संस्थां’ समाप्तिम् ‘अधिगच्छ’ प्राप्नुहि, अनुष्ठापये-
 त्यर्थः । तैरेव मुक्ते सत्यनन्तरं शुनःशेष ‘एतम्’ अभिषेचनीयास्यं
 सोमयागम् ‘अस्त्रस्यं’ ददर्श । ‘अस्त्रा’ ऋचुसामांशे ‘सवः’
 सोमाभिषवो यस्मिन् यागे सोऽस्त्रस्यवः, तादृशं प्रयोगप्रकारं
 निश्चितवान् । निश्चित्य च ‘तं’ सोमं “यच्चिचि”—इत्यादिभिः चत-
 स्तभिः (ऋ० सं० १. २८. ५-२८.) ऋग्भिरभिषुतं ज्ञतवान् ।
 अथ ‘एतम्’ अभिषुतं सोमम् ‘एतया’ “उच्छिष्टं चम्बोः”—इत्युक्त्वा
 (ऋ० सं० १. २८. ८.) द्रोणकलश मभिस्रष्ट्य ‘अवनिनाय’ द्रोण-
 कलशे प्रक्षितवान् । अथ अनन्तरम् ‘अस्मिन्’ हरिषन्द्रे ‘अन्वारब्धे’

शुनःशेषोपदेशः सुप्रस्यष्टवति सत्युक्ताभ्य ऋग्यः 'पूर्वाभिः' 'यत्र यावा'—इत्यादिभिश्चतस्रभिर्ऋग्भिः (ऋ० सं० १. २८. १-४.) स्नाहाकारसञ्ज्ञिताभिः सोमं शुद्धवाचकार । 'यत्र यावा'—इत्यादिकं सूक्तं नवर्षम् ; तत्र यच्चिह्नोति पञ्चमी, ता मारभ्य चतस्रभिः ऋग्भिरभिधत्तः ; 'उच्छिष्टम्'—इत्यादिका नवमी, तथा द्वीपः कक्षणे प्रक्षेपः ; 'यत्र यावा'—इत्यादिभिश्चतस्रभिर्ऋग्भिः ; इत्येवं ऋत्स्नस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'अथ' हीमानन्तरं मेव कर्त्तव्यम् अवश्यम् 'अभि'लक्ष्य 'अवनिनाय' सर्वं भवभ्यसाधनं तद्वैद्य नीत्वा, "त्वं नो अग्ने"—इत्यादिकाभ्याम् (ऋ० सं० ४. १. ४, ५.) अस्त्ववभ्यसाधनं कृतवान् । 'अथ' तथा काला, तत ऊर्ध्वम् 'एनम्' आहवनीयं मन्त्रिं "शुनश्चित्"—इत्यादिना 'उपस्नापयाचकार' हरिश्चन्द्रः सुप्रस्थानं प्रेरयामास । सोऽयं मन्त्रस्तथा ; इष्टिपशुसाह्वयं मन्त्रेण 'अच्छसा' ऋक्षुभार्गेषानुष्ठितत्वात् ॥

विश्वामित्राजीगर्त्तयोः कश्चित् संवादं दर्शयति — " अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याह माससाद ; स होवाचाजीगर्त्तः सौक्वसिर्ऋषे पुनर्मे पुत्रं देहीति ; नेति होवाच विश्वामित्रो, देवा वा इमं मद्भ्य मरासतेति, स ह देवरातो वैश्वामित्र चास, तस्यैति ज्ञापित्वेय-वाभ्रवाः"—इति । 'अथ' अभिवेचनीयसमाप्तेः नन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेषुत्विक्षु विस्मितेषु, स शुनःशेषः इत ऊर्ध्वं कक्ष पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेच्छ्वेव नियामिनेति महर्षीणां वचनं श्रुत्वा शुनःशेषः स्वेच्छ्वया विश्वामित्रपुत्रत्व मङ्गीकृत्य सञ्ज्ञसा तदीयं मद्भ्य माससाद ; पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्गे निधीदति । गदाङ्गीं स्यवसपुत्रोऽजीगर्त्तो विश्वामित्रं प्रत्येव सुवाच । हे महर्षे ! मदीयं पुत्रं मेनं पुनरपि मद्भ्यं देहीति । स विश्वामित्रो

मेति निराकृत्यैव सुवाच । प्रजापत्यादयो 'देवाः' एव 'इमं'
शुनःश्रेपं मन्त्रम् 'अरासत' दत्तवन्तः ; तस्मात् तुभ्यं न दास्या-
मीति । 'सः' च शुनःश्रेपो देवैर्दत्तत्वाद् 'देवरातः'—इति—नामधारी
विश्वामित्रपुत्र एवास । 'तस्य' च देवरातस्य 'एते' कपिलगोत्रो-
त्पन्नाः बभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च बन्धवो ऽभवन् ॥

अथ शुनःश्रेपाजीगर्त्तयोः संवादं दर्शयति— "स होवाचा-
जीगर्त्तः सीयवसिस्त्वं वेहि विह्वयावहा इति ; स होवाचाजीगर्त्तः
सीयवसिराङ्गिरसो जन्मनास्याजीगर्त्तः श्रुतः कविः, ऋषे पैता-
महात् तन्तोर्मा ऽपगाः पुनरिहि मा मिति ; स होवाच शुनःश्रेपो
'दर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलपत, गवां वीणि शतानि त्व
मंभृषीथा मदङ्गिर इति"—इति । विश्वामित्रेण निराकृतः सो
ऽजीगर्त्तः शुनःश्रेपं प्रत्येव सुवाच । हे पुत्र ! 'त्वं वा' त्व मेव
विश्वामित्रादपगतः सन् 'इहि' अस्मद्गृहे गच्छ । त्वदीयमाता
चाहस्योभावावां 'विह्वयावहै' विशेषेण तवाज्ञानं करवावह ;—
इत्युक्त्वा तूष्णीं भवस्थितं तं शुनःश्रेपं प्रति पुनरपि कया चिन्नाय-
यैव सुवाच,— हे शुनःश्रेप ! 'त्वं' जन्मना 'आङ्गिरसः' अङ्गिरो-
गोत्रोत्पन्नः, अजीगर्त्तस्य पुत्रः, 'कविः' विद्वान्, 'श्रुतः' इत्येवं
सर्वत्र प्रसिद्धः ; अतो हे 'ऋषे' शुनःश्रेप ! 'पैतामहात्' पितामहेन
प्रजापतिना सम्पादितात् 'तन्तोः' सन्तानात् अङ्गिरोवंशात् 'मा
अपगाः' अपगतो मा भव ; तस्मात् पुनरपि 'मा मेहि' मद्गृहे
समागच्छ । इत्युक्तः शुनःश्रेपः स्वयं मपि गाथया प्रत्युत्तरं ददौ ।
शासो विशसनहेतुः खड्गः ; हे अजीगर्त्त ! महधाय 'शासहस्तं'
त्वं सर्वेऽपि 'अदर्शुः' दृष्टवन्तः । 'यत्' क्रूरं कर्म शूद्रेषु अत्यन्त-
नीचेषुपि 'नालपत' न कल्पवन्तो लीकिका जनाः, तादृशं क्रौर्यं

त्वया कृतम् । हे 'अङ्गिरः' आङ्गिरसगोत्रोत्पन्न ! अजीगर्त !
'मत्' मां विमिञ्चोक्तत्वं त्वं गवां शतानि त्रीणि 'अष्टषीषाः'
वृत्तवानसि, तदिदं मत्स्यन्तकष्टम् 'इति' उक्तवान् ॥

पुनरप्यजीगर्तशुनःशेषयोरङ्गिप्रत्युक्तीर्द्ध्ययति — "स होवा-
चाजीगर्तः; क्षीयवसिस्तद्वै मा तात तपति, पापं कर्म मया कृतं;
तदहं निङ्गवे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवा मिति ; स होवाच शुनः-
शेषो यः सङ्कत्पापकं कुर्यात्, कुर्यादेनत्ततो ऽपरं ; नापागाः
श्रीद्राश्यायादसन्धेयं त्वया कृत मिति"—इति । शुनःशेषेनोपा-
लब्धो ऽजीगर्तः स्वकीयं मनुतापं दर्शयितुं काञ्चिद्वाद्या मेव
सुवाच,— हे 'तात' पिहवदुपल्लासनीय शुनःशेष ! मया यत्पापं
कृतं, 'तद्वै मा तपति' तदेव मां मनसि सन्तप्तं करोति ; अहं
'तत्' पापं 'निङ्गवे' परिहरामि ; 'गवां शतानि' पूर्वं मया ऋची-
तानि त्रीणि यानि, तानि 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'प्रतियन्तु' प्रत्येकमेव
प्राप्नुवन्तु ; इतरयोः पुत्रयोर्गर्वावो मा भूयन्, तवैव सर्वाः सन्त्विति ।
ततः 'सः' शुनःशेषो ग्राहया प्रत्युत्तरं ददौ । 'यः' पुमान् धर्म-
शास्त्रभीतिरहितः सङ्कत्पापकं कुर्यात्, स पुमान् ततः पापा-
दन्वत् 'एनत्' पापं तदभ्यासवशात् कुर्यादेव ; त्वं तु 'श्रीद्रात्
न्यायात्' नीचजातिसम्बन्धिनः क्रूरादाचरणात् 'नापागाः' अप्र-
गतो न भवसि ; 'असन्धेयं' प्रतिसमाधानरहितं पापं त्वया
कृतम् 'इति' एषा शुनःशेषस्य प्रत्युक्तिः ॥

अथ विश्वामित्रस्य कृत्यं दर्शयति — "असन्धेय मिति च
विश्वामित्र उपपंपाद ; स होवाच विश्वामित्रो भीम एव क्षीय-
वसिः शपथेन विश्वामित्रिषुः अस्मान्, मैतस्य पुत्रो भूर्मसैवोपेहि
पुत्रता मिति"—इति । 'असन्धेयम्' अप्रतिसमाधेयं पाप मिति

शुनःशेषेन यदीरितम् , तदेतदप्रतिसमाधेयत्वं विश्वामित्रः 'उप-
पपाद्' युक्तिभिरुपपादितवान् । तदुपपादनार्थं मेव विश्वामित्र
इमां गाथा सुवाच । सूयवसस्य पुत्रो ऽजोगर्तः 'भीम एव' भय-
हेतुरेव सन् 'शासेन' हस्तगतखड्गं न सः 'विशिशासिपुरस्थात्' विश-
सनं कर्तुं मिच्छुरवस्थितवान् । अतो हे शुनःशेष ! 'एतस्य'
यापिठस्य पुत्रो मा भूः , किन्तु ममैव पुत्रता सुपेहि ॥

अथ शुनःशेषविश्वामित्रयोरुक्तिप्रत्युत्तीर्द्ध्यति— "स होवाच
शुनःशेषः , स वै यथा नो ज्ञपया राजपुत्र तथा वद , यथैवाङ्गि-
रसः सन्नुपेयां तव पुत्रता मिति ; स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो
मे त्वं पुत्राणां स्यास् , तव ज्येष्ठा प्रजा स्यात् , उपेया दैवं मे
द्वार्यं , तेन वै त्वोपमन्वय इति"—इति । विश्वामित्रेणैवम्बोधितः
शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येव सुवाच । अयं विश्वामि-
त्रो जन्मना क्षत्रियः सन् स्वकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं
प्राप्तवानित्येवं तद्वृत्तान्तं सूचयितुं हे राजपुत्रेति सम्बोधित-
वान् । 'स वै' तथाविधो राजजातीय एव सन् 'यथा' येन
प्रकारेण 'नः' अस्माभिः सर्वैः 'आ' समन्तात् 'ज्ञपय' ब्राह्मणत्वेन
ज्ञायसे, तथैवास्मद्विषये अपि त्वं वद । कथं वदितव्यं मिति
तदुच्यते — अह मिदानी मङ्गिरीगोत्रः सन् , तत्परित्यागेन तव
पुत्रत्वं दैमैव प्रकारेणोपेयान् , तथैवानुगृह्णाणेति शेषः । एतद्वा-
क्याभिप्रायः पूर्वैः सङ्गिव्य दर्शितः—

“पुरात्मानं ऋषं विप्रं तपसा कृतवानसि ।

एव माङ्गिरसं मा त्वं वैश्वामित्र ऋषे कुरु”—इति ।

सतो विश्वामित्रो गाथया प्रत्युत्तरं सुक्तवान् । हे शुनःशेष !
त्वं मे पुत्राणां मध्ये 'ज्येष्ठः स्याः' ज्येष्ठो भव, तव पुत्रादिरूपा

‘प्रजा’ अपीतरस्याः श्रेष्ठा स्यात् । ‘नि’ मन्त्रं विश्वामित्राय ‘देवं’
देवैः प्रसन्नैर्दत्तं ‘दायं’ पुत्रत्वरूपलाभम् ‘उपेयाः’ प्राप्नुहि; ‘तेन वै’
तेनैव कारणेन ‘त्वोपमन्त्रये’ त्वां पुत्रत्वेन व्यवहरामि ॥

पुनरपि शुनःशेषविश्वामित्रयोर्दत्तान्तं दर्शयति— “स हीवाच
शुनःशेषः, सक्त्नानानेषु वै ब्रूयात्; सीहाद्याय नि त्रिये; यथा ऽहं
भरत ऋषभोपेयां तव पुत्रता मित्यथ ह विश्वामित्रः पुत्राना-
मन्त्रयामास,— मधुच्छन्दाः शृणोतन, ऋषभो रेणुरष्टकः, ये के
च भ्रातरः स्य, नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पद्म मिति”—इति । विश्वा-
मित्रेण प्रलोभितः शुनःशेषः स्वकार्यंदाढ्यायं गाथयैव मुवाच ।
‘सक्त्नानानेषु’ महिषयैकमत्यं प्राप्तेषु त्वदीयपुत्रेषु ‘नि’ अपि मां
ब्रूयात्, ज्येष्ठभ्राह्मत्वेन व्यवहरतु; तच्च ‘नि’ मम ‘सीहाद्याय’
भ्राह्मभिरितरैः स्नेहातिशयाय ‘त्रिये’ धनलाभाय च समुद्यते । हे
‘भरतर्षभ’ भरतवंशश्रेष्ठ विश्वामित्र ! अहं तव पुत्रतः यथो-
पेयां, तथैवैतेषां पुत्राणां मये अनुगृह्णाणेति शेषः । ततो विश्वा-
मित्र इतरान् पुत्रानाहूय गाथयैव माज्ञापितवान्,— यो मधु-
च्छन्दो नाम *, यश्चर्षभः, योऽपि रेणुः, योऽप्यष्टकः, एते मुख्याः †
हे पुत्रकाः ! ‘शृणोतन’ मदीयां माज्ञां शृणुत; ये केचिद् यूयं

* “अथाग्नि मीळ इत्यादि प्रथमं मच्छलं प्रति ।

शतर्षभस्तु विज्ञेया ऋषयः सुखसिद्धये ॥

तेषां पूर्वा मधुच्छन्दा, मेषातिथिरनन्तरः ।

शुनःशेषश्चतुर्थीयः, हिरण्यस्तु उत्तरः ॥”—इत्यादि आर्षानु० १. २, ३ ।

† ऋक्संहिता—सूक्तेषु केषाञ्चिद् दृष्टारो ऽष्टौ वैत्रामिषाः प्राथमे आर्षाःपुत्रमस्यादितः ।
तत्र मधुच्छन्दसः १. १-१०; २. १ । ऋषभस्य ३. १३; १४; २. ७१ । रेवोः २. ७० ;
१०. ८२ । अष्टकस्य १०. १०४ । प्रजापतेः ३. ३८; ५४-५६ । पूरणस्य १०. १६० ।
कतस्य ३. १७; १८ । देवरातस्य (शुनःशेषस्य) १. २४-२० ।

सर्वे भ्रातरः स्व, ते सर्वेऽपि 'स्ये' शुनःश्रेपादस्त्रादपि 'ज्यैष्ठ्याय' न
 कृत्यध्वं' ज्येष्ठत्वाभिमानं मा कुरुत, किं त्वसावेव युष्माकं मध्ये
 ज्येष्ठो भूत्वावतिष्ठता मिति ॥ ५ (१७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (त्रयस्त्रिंशत्तथाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१७) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

तस्य ह विप्रवामिन्नस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाश-
 द्देव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत् कनीयांसस्तथै
 ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे ताननु व्याजहारान्
 तान्वः प्रजा भक्षीष्टेति त एतेऽन्वाः पुराडाः शवराः *
 पुलिन्दा मूतिवा द्रक्षुदन्त्या बहवो भवन्ति वैप्रवा-
 मिन्ना दक्षूनां भूयिष्ठाः स हीवात्र मधुच्छन्दाः पञ्चशता
 साहं यत्रः पिता सञ्जानीते तस्मिंस्त्रिंशामहे वयं पुर-

* "शवराः" च ।

स्या सर्वे कुर्महे त्वा मन्वञ्चो वयं आसीत्यथ ह विप्रवा-
 मित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीर-
 वन्तो भविष्यथ ये मानं मे ऽनुगृह्णन्तो वीरवन्त
 मकर्त मां पुर एत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाथिनाः सर्वे
 राध्या * स्थ पुत्रा एष वः सद्दिवाचनम् एष वः
 कुशिका वीरो देवरातस्त मन्वित युष्मांश्च दायं म
 उपेता विद्यां या मु च विद्मसि ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः
 सर्वे साकं सरातयः देवराताय तस्थिरे धृत्यै श्रेष्ठाय
 गाथिनाः अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः
 जङ्गनाञ्चाधिपत्ये देवै वेदे च गाथिनां तदेतत्पर
 ऋक् शतगाथं † शौनःशेष माख्यानं तन्नोता राज्ञे ऽभि-
 धितायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्य-
 कशिपावासीनः प्रतिगृणाति यशो वै हिरण्यं यशसै-
 वैनं तत् समर्पयत्यो मित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति
 गाथायां शो मिति वै देवं तथेति मानुषं देवेन चैवैकं
 तन् मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति तस्माद्यो राजा
 विजिती आदय्यथजमान आख्यापयेतैवैतच्छैनःशेष
 माख्यानं न हाक्षिन्नल्पं च नैनः परिशिष्यते सहस्र
 माख्याचे दद्याच्छतं प्रतिगरिच एते चैवासणे श्वेत-
 आश्रतरीरथो होतुः पुत्रकामा हाःप्याख्यापयेरन्

* "राध्या" क, छ।

† "शतगाथं" छ, घ।

‡ "या" ग।

लभन्ते * इ पुत्रान् लभन्ते† इ पुत्रान् ॥ ६ (१८) ॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः॥३॥

अथ विश्वामित्रपुत्राणां वृत्तान्त माह— “तस्य इ विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः, पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कनीयांसः”—इति । मधुच्छन्दोनामकः कश्चित् पुत्रो मध्यमः; ततोऽपि ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च प्रत्येकं पञ्चाशत्सङ्ख्याका इत्येवम् ‘एकशतं’ तस्य पुत्राः ॥

तेषां मध्ये ज्येष्ठानां वृत्तान्त माह— “तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे; ताननु व्याजहारान्तान्वः प्रजा भक्षीष्टेति; त एतेऽन्धाः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूर्तिवा इत्युदन्त्या वहवो भवन्ति विश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”—इति । ‘तत्’ तेषु एकशतसङ्ख्याकेषु पुत्रेषु मध्ये ‘ये’ मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः सन्ति, ‘ते’ शुनःशेषस्य विश्वामित्रपुत्रत्वं ‘कुशलं न मेनिरे’ इदं समीचीनं मित्वेवं नाङ्गीकृतवन्तः । ‘तान्’ ज्येष्ठान् पञ्चाशत्सङ्ख्याकान् ‘अनु-
दन्त्या विश्वामित्रो ‘व्याजहार’ व्याहरणं शपकरूपं वाक्यं मुक्तवान् ।
ये ज्येष्ठपुत्राः! युष्माकं मदीयाज्जातिलङ्घिनां ‘प्रजाः’ पुत्रादिकाः
‘अन्तान् भक्षीष्ट’ चण्डालादिरूपान् नीचजातिविशेषान् भजता
‘मिति । ‘त एते’ शप्ताः सन्तोऽन्धत्वादिपञ्चविधनीचजातिविशेषा
भवन्ति । ‘इति’—शब्दस्य तत्परदर्शनत्वादन्धोऽपि नीचजातिविशेषाः
सर्वं विवक्षिताः । उदन्तोऽन्तः ‘उदन्तः’ अत्यन्तनीचजानिः, तत्र
भवाः ‘उदन्ताः’ । ते ‘बहवः’ अनेकविधाः विश्वामित्रसन्ततिजाः

* “लभन्ते” क, ख, घ, च, “लभन्ते” क ।

† “पुत्रा लभन्ते” घ, “पुत्रान् लभन्ते” क, “पुत्रा लभन्ते” घ ।

‘दृष्टुं’ तस्कराणां मध्ये ‘भूयिष्ठाः’ जल्पधिकाः ॥ ज्येष्ठानां
 वृत्तान्तं सुज्ञा मधुच्छन्दसः तत्कनिष्ठानाञ्च वृत्तान्तं भाषय
 दर्शयति— “स होवाच मधुच्छन्दाः पञ्चाशता सार्धं, यमः पिता
 सञ्जानीते तस्मिन्निष्ठामहे वयं, पुरस्त्वा सर्वे कुर्महे, त्वा मन्वञ्चो
 वयं क्षसीति”—इति । कनिष्ठपुत्राणां पञ्चाशता सह मधुच्छन्दो-
 नामकः ‘सः’ मध्यमः पुत्रः, शुनःश्रेपं प्रत्येव मुवाच— हे शुनः-
 श्रेप ! ‘नः’ अस्माकं ‘पिता’ विश्वामित्रो ‘यत्’ कार्यं त्वदीयज्येष्ठ-
 पुत्रत्वरूपं ‘सञ्जानीते’ सम्यक् जानाति, अङ्गीकरोति ; ‘तस्मिन्’
 कार्ये वयं ‘तिष्ठामहे’ तत् कार्यं मङ्गीकुर्मः । ‘सर्वे’ वयं ‘त्वा’
 शुनःश्रेपनामानं त्वां ‘पुरस्कुर्महे’ पुरस्कृत्य ज्येष्ठं कृत्वा वर्त्तामहे ।
 ‘त्वा मन्वञ्चः’ शुनःश्रेप मनु गच्छन्तः ‘क्षमि’ भवाम इत्युक्तवान् ॥

विश्वामित्रवृत्तान्तं दर्शयति— “अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः
 पुत्रांस्तुष्टाव”—इति । ‘अथ’ मधुच्छन्दसहितानां पञ्चाशत्-
 कनिष्ठपुत्राणां शुनःश्रेपविषयज्येष्ठपुत्रत्वाङ्गीकारानन्तरं स विश्वामि-
 त्रः ‘प्रतीतः’ तेषु प्रत्ययं मदनुकूला इति विश्वासं प्राप्तः प्रीत्या
 पुत्रान् गांधाभिस्तुष्टाव ॥

तत्र प्रथमां गाथां भाष— “ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो
 भविष्यथ, ये मानं मेऽनुष्टब्धन्तो वीरवन्त मकर्त्त मा”—इति । हे
 मधुच्छन्दःप्रसुखाः कनिष्ठपुत्राः! ‘ये’ यूयं ‘मे मानं’ मदीयं मतम्
 ‘अनुष्टब्धन्तः’ आनुकूल्येन स्वीकुर्वन्तो ‘मां’ विश्वामित्रं ‘वीरवन्तं’
 स्वधर्मशूरपुत्रयुक्तम् ‘मकर्त्त’ कृतवन्तः, ‘ते वै’ तादृशा यूयं बहु-
 विधपशुपुत्रसुक्ताश्च भविष्यथ ॥

द्वितीयां गाथां भाष— “पुर एषा वीरवन्तो देवराजिन
 वारिणिनाः, सर्वे राध्याः स पुत्रा एष वः सदिवान्नम्”—इति ।

गाधिनशब्दो विश्वामित्रस्य पितर माचष्टे । हे 'गाधिनाः'
गाधिनपौत्राः # "पुर एत्रा' युष्माकं पुरतो एत्रा, मुख्येन देवरातेन
सह यूयं सर्वे 'वीरवन्तः' श्रेष्ठपुत्रयुक्ताः 'राध्याः स्व' सर्वैः पुरुषैरा-
राधनीयाः पूज्या भवथ ; हे 'पुत्राः' मधुच्छन्दःप्रभृतयः ! 'एषः'
देवरातो 'वः' युष्माकं 'सद्दिवाचनम्' सन्नार्गस्य विशेषतो ऽध्या-
यकं , करिष्यतीति शेषः ॥

द्वितीयां गाथां माह — "एष वः कुशिका वीरो देवरातस्य
मन्वित, युष्मांश्च दायं म उपेता विद्यां या मु च विद्मसि"—इति ।
हे 'कुशिकाः' कुशिकनाम्नो मत्पितामहस्य सम्बन्धिना मधुच्छन्दः-
प्रभृतयः ! 'एषः' देवरातः 'वः' युष्माकं , ज्येष्ठभ्रातेति शेषः । 'तं'
देवरातं यूयम् 'मन्वित' अनुगता भव । मे 'मदीयं' 'दायं' धनं
युष्मांश्च 'उपेता' प्राप्स्यति ; अकाराद् देवरातश्च । 'या मु च' या
मपि काश्चिद् वेदशास्त्रादिरूपां 'विद्यां' 'विद्मसि' वयं जानीमः,
सापि युष्मान् 'उपेता' प्राप्स्यति ॥

चतुर्थीं गाथां माह — "ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे साकां
सरातयः, देवराताय तस्मिन्ने धृत्यै श्रेष्ठाय गाधिनाः"—इति । हे
'वैश्वामित्राः' विश्वामित्रस्य सम पुत्राः ! ये 'गाधिनाः' गाधिन-
गोत्राः, 'ते' यूयं सर्वेऽपि 'सम्यञ्चः' समीचीनबुद्धयः, ये 'साकां'
देवरातेन साकं 'सरातयः' रातिर्धनसम्पत्तिस्तया युक्ताः सन्तो
'देवराताय' मदीयश्रेष्ठपुत्रस्य देवरातस्य 'धृत्यै' धारणं युष्मत्पौष-
णम् ; 'श्रेष्ठाय' युष्माकं मध्ये श्रेष्ठत्वञ्च 'तस्मिन्ने' अङ्गीकृतवन्तः ॥

पञ्चमीं गाथां माह — "अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयो-
र्हविः, जङ्गनाश्चाधिपत्ये देवं वेदे च गाधिनाम्"—इति । "इक्

• "देवनां वैश्वामित्रगाधिनरेववेति"—इति आन० जी० १२. १४. १ ।

स्मरणे”—इति धातुः । ‘अधीयत’ ऋतिकारैर्महर्षिभिः स्मर्यते ।
 कथं मिति तदुच्यते— अयं देवरातो द्यामुष्वाधणत्वाद् ‘उभयोः’
 अजीगर्त्सविप्रहामितयोः सम्बन्धिनी ये ‘रिक्थे’ धने, तयोः
 ‘ऋषिः’ दृष्टा, तदुभयं महर्षीत्यर्थः । अजीगर्त्सस्य कूटस्थ
 ऋषिर्जङ्घसङ्घकः ; तस्य वंशे जाताः सर्वे जङ्घवः ; तेषां च
 ‘माधिपत्ये’ स्वामित्वे देवरातो योग्यः । तथा ‘दैवे’ देवसम्बन्धिनि
 यागादिकर्मणि, ‘वेदे’ च मन्त्ररूपे समयेः । ‘गाधिनाम्’ अस्म-
 त्पितृवंशोत्पन्नानाञ्च सर्वेषां माधिपत्ये योग्यः ॥

उक्तं मुपाख्यानं मुपसंहरति— “तदेतत्परऋकश्चतुर्गणं शीनः-
 शेषं माख्यानम्”—इति । “कस्य नूनं ०—० नि धारय”—इत्यान्ताः
 सप्ताधिकनवतिसङ्ख्याका ऋचः †, “त्वं नः”—“स त्वम्”—इत्यादि-
 कास्त्रिंशत् ऋचः †, एव ऋचां शतम् ; ‘परः’शब्दोऽधिकवाचो ;
 पूर्वोक्तादृक्यतात् ‘परः’ अधिका एकत्रिंशत्सङ्ख्याकाः “यन्मिन्मम्”
 —इत्याद्या गाथाः ‡ यस्मिन्माख्याने तदेतत् ‘परऋकश्चतुर्गणं’ ।
 यनःशेषेन दृष्टाः सप्ताधिकनवतिसङ्ख्यायुक्ता ऋचो याः सन्ति,
 अन्येन दृष्टास्त्रिंशत् ऋचो याः सन्ति, ब्राह्मणे प्रोक्ता एकत्रिंश-

* ऋक्संहितायां यनःशेषेन दृष्टानि ऋची सुक्तात्यान्तात्तानि । तत्र प्रथममन्त्रस्य
 ऋचात्तुवाकात्मकानि सप्त, नवममन्त्रस्य लीयततीयचकम् । इह प्रथममन्त्रलीयां ऋचं
 मितम् ; तेषां सिवाच प्रतीकपद्यथादितः समुल्लेखान्त । तदनं कस्य नूनं मिति प्रथमपञ्चाय-
 भागः नि धारयति तु सप्तमसुक्तात्मक इति बोध्यम् । तदेव १५० १५५०, २५० २१५०,
 ३५० १०५०, ४५० १३५०, ५५० ८५०, ६५० ७५०, ७५० २२५० । सप्तमनया ८७
 ऋचो भवन्ति ।

† तत्र त्वं न इत्यान्ताः (ऋ० सं० ४. १. ४.), स त्वं मिति तदुत्तरस्याच्च वामदेवऋषिः
 इतीयस्याः यनश्चिच्छेषं मित्यान्ताः (ऋ. २. ७.) कुमारी इती वीर्षी वा ऋचो ।

‡ यन्मिन्मं पुत्रं लिच्छनीति ५८५० ७५० दृश्यम् ।

द्वात्राविंशोषा याः सन्ति , तैः सर्वैरुपेतं “हिरण्यन्द्रो ह वैधसः”—
इत्यादिकं (५८५० ५९०) सर्वं शुनःशेषविवय मास्थानम् ॥

तस्यास्थानस्य राजसूयक्रतौ विनियोगं दर्शयति— “तद्योता
राज्ञेऽभिविक्तायाचष्टे”—इति । राजसूयक्रतावभिषेचनीयास्ये
कर्मणि यदा राजा अभिषिक्तो भवति , तदानीं तस्यै ‘राज्ञे’
‘तत्’ आस्थानं होता कथयेत् * ॥

तत्रेतिकार्ष्यं दर्शयति— “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे ;
हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति ; यशो वै हिरण्यं , यशसे-
वेनं तत् समर्द्धयति”—इति † । होता यदा उपास्थानं कथयति,
तदानीं ‘हिरण्यकशिपी’ सुवर्णनिर्मितसुवैर्निष्पादिते कशिपी स
होतोपविशेत् । तदास्थानमध्ये अध्वर्युश्च हिरण्यकशिपावासीनो
वक्ष्यमाणं ‘प्रतिगर’ ब्रूयात् । हिरण्यस्य यशोहेतुत्वात् यशस्त्वम् ;
तथा सति ‘एनं’ यशसैव समृद्धं करोति ॥

अध्वर्युणा प्रयोक्तव्यं प्रतिगरविशेषं दर्शयति— “ओ मित्यृचः
प्रतिगर, एवं तथेति माथाया ; ओ मिति वै देवं, तथेति मानुषं ;
द्वैवेन शैवेनं तन् मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति”—इति ‡ ।
होत्रा प्रयुक्ताया एकैकस्या ऋचोऽन्ते “अध्वर्योरोम्”—इत्येतादृशः
प्रतिगरो भवति । ओ मित्येतच्छब्दोरूपं ‘दैवं’ देवैरङ्गीकारार्थं
प्रमुञ्चते ; तत् तथेत्वन्तं ‘मानुषं’ मनुष्या अङ्गीकारे तथेति शब्दं

* “अथ राजसूयाः”—इति प्रकृत्य प्रोक्तं मातृसायनेन— “संस्मृते मरुततीर्थे दक्षिणत
आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनो ऽभिविक्ताय उपामात्यपरिहृताय राज्ञे शूनःशेष
विवयं चोत्तरीत”—इति त्री० ८, १, ८ ।

† एव एव शब्दः प्रमुञ्चत आहवायनेन । त्री० ८, १, १० ।

‡ उच्यते च पाठ आच० त्री० ८, १, ११, १२ ।

प्रयुञ्जते । 'तत्' तेन प्रतिगरथेन द्वेभ्यो मातृष्वेव चाध्वर्युः 'एनः' राजानं 'पापात्' ऐहिकादपकीर्तिरूपात्, 'एनः' नरकहेतोरे 'प्रयुञ्जति' प्रमुक्तं करोति ॥

क्रत्वर्थत्वेनोपाख्यानं विधाय क्रतुनिरपेक्षपुरुषार्थत्वेन विधत्ते—
“तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवै-
तच्छीनःशेषे माख्यानं ; न ह्यस्मिन्नल्पज्ञेनैः परिशिष्यते”-
इति * । यस्मादुपाख्यानं पापप्रशमनहेतुः, 'तस्माद्' 'अयजमानः
अपि' राजसूयक्रतुरहितोऽपि राजा 'विजिती' यदि विजयोपेतः
स्यात्, तदानीं नैतच्छीनःशेषे माख्यानम् 'आख्यापयेत्' तस्य
राज्ञो यः कश्चिद् ब्राह्मण उपाख्यानं ब्रूयात् । तथा सति 'तस्मिन्'
राजनि 'अल्पज्ञेन' किञ्चिदपि 'एनः' पापं 'न ह वै परिशिष्यते'
सर्वं पापं नश्यतीत्यर्थः ॥

आख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां विधत्ते— “सहस्र माख्यान्ने दद्या-
च्छतं प्रतिगरित्वा, एते चैवासने श्वेतस्वाम्बतरीरथो ह्योतुः”-
इति † । योऽयं माख्याता होता, तस्यै क्रत्वर्थदक्षिणा मन्तरेण
उपाख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां गोसहस्ररूपां दद्यात् । 'प्रतिगरित्वा'
अध्वर्यवे गोशतं दद्यात् । ये हिरण्यकशिपुरुपे हे 'आसने' स्तः,
एते अपि ताभ्यां निव दद्यात् । अम्बतरीभ्यां सङ्कीर्णजातियुक्ताभ्यां
अधिकशक्तिभ्यां युक्तो रथः 'अश्वतरीरथः', स च रजतेनासङ्क-
तत्वात् श्वेतः, सोऽपि तादृशो होतुर्देवः ॥

पूर्वं मयश्चसंयुक्तः कस्यो विजयिनो राज्ञो अभिहितः,
इदानीं पुत्रकामाना मपि सर्वेषां विधत्ते— “पुत्रकामा ह्य-

* पाठ एव एवीञ्जतः चाप० त्री० ९. ३. १२ ।

† “सहस्रमाख्यान्ने दद्याच्छतं प्रतिगरित्वा यथासमासने”-इति चाप० त्री० ९. १४-१६ ।

प्याख्यापयेरन् ; लभन्ते ह पुत्रान् , लभन्ते ह पुत्रान्”-इति ।
 ये पुत्रकामाः सन्ति, ते ‘ह’ प्रसिद्ध भेतदुपाख्यानम् ‘आख्यापये-
 रन्’ ब्राह्मणमुखाच्छृणुयुरित्यर्थः । ते पुत्रान् लभन्ते । अभ्यासो-
 ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (नयस्त्रिंशोऽध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थासतुरो दियाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालमाम्नाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादिशतौ
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ प्रजापतिर्यज्ञं मसृजत यज्ञं सृष्ट मनु ब्रह्म-
क्षत्रे असृज्येतां ब्रह्मक्षत्रे अनु इव्यः प्रजा असृज्यन्त
हुतादश्चाहुतादश्च ब्रह्मैवानु हुतादः क्षत्र मन्वज्जताद
एता वै प्रजा हुतादी यद् ब्राह्मणा अथैता अहु-
तादी यद्राजन्यो वैश्यः शूद्रस्ताभ्यो यज्ञ उदक्रामत्तं
ब्रह्मक्षत्रे अन्वैतां यान्येव ब्रह्मण आयुधानि तैर्ब्र-
ह्मण्वैद् यानि क्षत्रस्य तैः क्षत्र मेतानि वै ब्रह्मण
आयुधानि यद्यज्ञायुधान्यथैतानि क्षत्रस्यायुधानि यद्-
श्वरथः कवच इषुधन्व तं क्षत्र मनग्वाप्यन्यवर्त्तता-
युधेभ्यो ह क्षास्य विजमानः पराङ्गैवेत्यथैनं ब्रह्मा-
न्वैत्त माप्नोत्त माप्त्वा परस्तान्निरुद्धातिष्ठत् स आप्तः
परस्तान्निरुद्धस्तिष्ठञ्जात्वा स्वान्यायुधानि ब्रह्मोपव-
र्त्तत् तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रति-
ष्ठितो ऽथेनत् क्षत्र मन्वागच्छत्तद्ब्रवीदुप मा ऽस्मिन्
यज्ञे ह्यस्येति तत् तथेत्यब्रवीत् तद्दे निधाय स्वान्या-
युधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा

यज्ञं मुपावर्त्तस्वेति^१ तथेति^२ तत्क्षत्रं निधाय स्वान्या-
युधानि^३ ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण^४ ब्रह्म भूत्वा
यज्ञं मुपावर्त्तत^५ तस्माद्वाप्येतर्हि^६ क्षत्रियो यजमानो^७
निधायैव स्वान्यायुधानि^८ ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो
रूपेण^९ ब्रह्म भूत्वा यज्ञं मुपावर्त्तते^{१०} ॥ १ (१६) ॥

॥ श्रीमणेशायनमः ॥

श्रीनःशेषप्रसङ्गेन याः क्रिया राजकर्त्तृकाः ।

तद्विशेषविधानार्थं मध्यायोऽत्र प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥

अत्रादौ किञ्चिदुपाख्यानं माह — “प्रजापतिर्यज्ञं मत्सृजत ;
यज्ञं सृष्टं मनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येतां ; ब्रह्मक्षत्रे अतु इत्यः प्रजा असृ-
ज्यन्त, हुतादश्चाहुतादश्च ; ब्रह्मैवानु हुताद ; एता वै प्रजा हुतादो
यद् ब्राह्मणा, अथेता अहुतादो यद्वाजन्वो वैश्यः शूद्रः” — इति ।
पुरा प्रजापतिर्ज्योतिष्टोमाख्यं यज्ञं सृष्ट्वा तदनन्तरं ब्राह्मणक्षत्रिय-
जातिद्वयम् ; तत ऊर्ध्वं हुतादश्चाहुतादश्चेत्युभयविधाः प्रजा असृ-
ज्यन्त । तत्र ब्राह्मणजातिं सेवानु तद्वृत्तिभूता हुतादः सृष्टाः ,
क्षत्रियजातिं मनु तद्वृत्तिसजातीया अहुतादः प्रजाः सृष्टाः । ये
ब्राह्मणाः सन्ति , ‘एताः’ प्रजा आर्त्विज्यसङ्गावाहुतशेषेण मदति
भक्षयन्तीति ‘हुतादः’ , ये राजन्य-वैश्य-शूद्राः ‘एताः’ प्रजाः
आर्त्विज्याभावात् हुतशेषेण न भक्षयन्तीति ‘अहुतादः’ । इत्थं यज्ञं
चतुरी वर्णान् च प्रजापतिः सृष्टवान् ॥

अथ सृष्टस्य यज्ञस्य वृत्तान्तं माह — “ताभ्यो यज्ञं उदक्कामत् ,
ब्रह्मक्षत्रे असृजेतां ; यान्येव ब्रह्मण आयुधानि तैर्ब्रह्मान्वेद् ,
यज्ञस्य तं क्षत्रम् ; एतानि वै ब्रह्मण आयुधानि यद्यज्ञा-
यानि

बुधान्यथैतानि क्षत्रस्यायुधानि यदश्वरथः कवचं ब्रह्मध्वम्”-इति । स यज्ञः ‘ताम्यः’ प्रजाभ्यो ऽपरञ्च सप्तम्य दूर्ध्वं ऽगच्छत् । तं ‘गच्छन्तं’ यज्ञं ब्राह्मणजाति-क्षत्रियजाती द्वे ‘अन्वैतां’ पश्चाद् गच्छताम् । ब्राह्मणेषु योग्यानि यान्यायुधानि , तैः सह ब्राह्मण-जातिर्यज्ञं मन्वगच्छत् ; क्षत्रियस्यै योग्यानि यान्यायुधानि , तैः सह क्षत्रियजातिर्यज्ञं मन्वगच्छत् । यानि यज्ञायुधत्वेन शास्त्रान्तरे श्रूयन्ते “स्माराश्च कपालानि चानिहोत्रहवषी च शूर्पश्च कण्ठ्या-निनश्च शम्या चीलूखलश्च मुसलश्च दृषकोपला चैतानि वै दम्य यज्ञायुधानि”-इति (तै० सं० १.१.८.२,३.), तान्येव ब्राह्मण-जातेरुचितान्यायुधानि । योऽयं मन्वयुक्तो रथो यश्च कवचः यदपि वायुयुक्तं धनुः, एतान्यपि क्षत्रियजातेरुचितान्यायुधानि ॥

यज्ञं मनुमच्छन्त्योर्ब्राह्मणक्षत्रियजात्योर्मध्ये ब्राह्मणजातेर्यज्ञ-प्राप्तिं दर्शयति—“तं क्षत्रं मनन्वाप्य न्यवर्त्ततायुधेभ्यो च आस्थ विजमानः पराङ्घेवैत्यथैनं ब्रह्मान्वैत्, तमाप्नोत्, तमाज्ञा परस्ता-निरुद्धरातिष्ठत्, स आतः परस्तानिरुद्धस्तिउच्छ्वात्वा स्वान्यायुधानि ब्रह्मोपावर्त्तत् ; तस्मादाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रति-ष्ठितः”-इति । ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः, ‘तं’ यज्ञम् ‘अनन्वाप्य’ अनु-गमनेन अलम्बा, तस्मादनुगमनात् न्यवर्त्तत् । यज्ञसु क्षत्रि-यस्यायुधेभ्यो धनुरादिभ्यो ‘विजमानः’ भीतिं प्राप्नुवन् ‘पराङ्घेव’ पुनराहन्तिरहित एव ‘एति क्ष’ पलाय्य दूरे गतः । ‘अथ’ अन-न्तरम् ‘पनं’ यज्ञं ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः ‘अन्वैत्’ अन्वगच्छत्, अनुगम्य च ‘तं’ यज्ञं माप्नोति च । आज्ञा च ‘तं’ यज्ञं मतिक्रम्य ‘परस्तात्’ परभागे ‘निरुद्ध’ यज्ञममनं प्रतिवहरातिष्ठत् । अथ यज्ञं आतः, तथा ब्राह्मणजात्या प्राप्तः, ‘परस्तात्’ परभागे ‘निरुद्धः’

गमनात् प्रतिबद्धः । तत्रैव तिष्ठन् ब्राह्मणस्य हस्ते स्फाकपाला-
दीनि स्वकीयान्यायुधानि ज्ञात्वा ब्राह्मणजातिं प्रति 'उपावर्तत'
समीप आगच्छत् । यस्मादेवं तस्मादिदानी मपि यज्ञो 'ब्राह्मण्येव'
आर्त्विज्ययोग्यायां ब्राह्मणजातावेव, तत्रापि प्रयोगकुशलेषु 'ब्राह्म-
ण्येषु' प्रतिष्ठितो वर्त्तते ॥

अथ क्षत्रियस्य यज्ञप्राप्तिं दर्शयति— "अथैनत् क्षत्र मन्वाग-
च्छत्तदब्रवीदुप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्यस्तेति ; तत् तथेत्यब्रवीत् ; तद्दे
निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्राह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा
यज्ञ सुपावर्त्तस्तेति, तथेति; तत्क्षत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण
एवायुधैर्ब्राह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञ सुपावर्त्तत; तस्माद्वाप्येतर्हि
क्षत्रियो यजमानो निधायैव स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्राह्मणो
रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञ सुपावर्त्तते"—इति * । 'अथ' ब्राह्मणस्य
यज्ञप्राप्तेरनन्तरम्, 'एनत्' ब्रह्म ब्राह्मणजातिं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिम्
'मन्वागच्छत्' । आगत्य च 'तद्' ब्रह्म प्रत्येव मब्रवीत् । हे ब्राह्मण !
मां क्षत्रिय मस्मिन् यज्ञे 'उपह्वयस्व' अनुजानीहि, मा माहूय
यज्ञेन संयोजयेत्यर्थः । 'तत्' उक्तं कार्यं तथैवास्त्विति ब्राह्मणो
ऽब्रवीत् । उक्त्वा च क्षत्रियायैवं बुद्धिप्रदानं कृतवान्—हे क्षत्रिय !
'तद्' तथा सति तव यज्ञप्राप्ती अपेक्षायां सत्यां स्वकीयानि
धनुरादीनि 'आयुधानि' क्वचित् स्थापनीयानि ; तान्यवस्थाप्य
ब्राह्मणस्यैव योग्यैः स्फाकपालाद्यायुधैर्ब्राह्मणस्य योगेन शान्ति-
श्रद्धालुत्वयुक्तेन 'रूपेण' वेषेण च युक्तो 'ब्रह्म भूत्वा' ब्राह्मणसदृशो
भूत्वा यज्ञं प्रत्युपावर्त्तस्तेति । 'तत् क्षत्रम्' स च क्षत्रियः
'तथेति' अङ्गीकृत्य स्वकीयानि धनुरादीन्यायुधानि 'निधाय'

* अतएवेव मास्मात्— "स एष यज्ञायुधो यजमानः"—इति श्रत० ब्रा० १२, ५, २, ८ ।

परिखण्ड्य, शान्तवेषेण यज्ञं प्राप्तवान् । यस्मादादिदृष्टी एवं सम्पन्नं, तस्मादिदानीं मपि क्षत्रियो ब्राह्मणवेषेण धनुरादिरहितेन यज्ञं मनुतिष्ठति ॥ १ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथातो देवयजनस्यैव याञ्ज्य-^{*}स्तदाहुर्यद् ब्राह्म-
णो राजन्यो[†] वैश्यो दीक्षिष्यमाणः[‡] क्षत्रियं देवयजनं
याचति^१ कां क्षत्रियो याचेदिति^२ दैवं क्षत्रं याचेदित्याहु-
रादित्यो वै दैवं क्षत्रं मादित्य एषां भूतानां मधि-
पतिः^३ स यदहर्दीक्षिष्यमाणो भवति^४ तदहः पूर्वाह्ण
एवोद्यन्त मादित्य मुपतिष्ठेतेदं श्रेष्ठं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमं^५ देव सवितर्देवयजनं मे देहि^६ देवयज्या-
या इति^७ देवयजनं याचति^८ स यत् तत्र याचित
उत्तरां सर्पत्यो^९ तथा ददामीति^{१०} हैव तदाह^{११} तस्य ह
न काचन रिष्टिर्भवति^{१२} देवेन सविचा प्रसूतस्त्रीस-
रोत्तरिणीं ह श्रियं मश्नुते^{१३} ऽश्नुते ह प्रजानां मैश्वर्यं

* "या ऋच" क, उ, "याच्य" च ।

† "क्षत्रि" इ ।

माधिपत्यं य एव मुपस्थाय याचित्वा देवयजन मध्य-
वसाय दीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ २ (२०) ॥

क्षत्रियस्य यज्ञप्राप्ति मुक्ता देवयजनसामं वक्तुं प्रश्न मुद्गाव-
यति—“अथातो देवयजनस्यैव याञ्ज्यास्तदाहुयद् ब्राह्मणो राजन्वो
वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं याचति ; कं क्षत्रियो
याचेदिति”—इति । ‘अथ’ क्षत्रियस्य यज्ञेच्छानन्तरम् , यतो देव-
यजन मपेक्षितम् , ‘अतः’ कारणाद् ‘देवयजनस्यैव’ देवा इत्यन्ते
यस्मिन् देशे स देवयजनस्तस्यैव ‘याञ्ज्याः’ * याचन मभिधीयत-
इति शेषः । ‘तत्’ तत्र देवयजने ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः । ‘यद्’
यस्मात् कारणाद् ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाः ‘क्षत्रियम्’ अभिषिक्तं
राजानं प्रति देवयजनं याचति ; तस्माद्ब्राह्मणोऽपि देवयजनो याचि-
तव्यः । ‘क्षत्रियः’ राजा ‘कम्’ अर्थं स्वामिनं याचेदिति प्रश्नः ॥

तस्योत्तर माह—“दैवं क्षत्रं याचेदित्याहुरादित्यो वै दैवं क्षत्र
मादित्य एषां भूताना माधिपतिः”—इति । राज्ञो मनुजेषु मध्ये
स्वाम्यन्तराभावे ऽपि देवसम्बन्धिक्षत्रियजातेः स्वामित्वात् तत्रैव
याचन मुचित मित्युत्तर माहुः । योऽय मादित्योऽस्ति , असावेव
‘दैवं’ देवसम्बन्धि ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः । अय मादित्य एषां
प्राणिनां तमोनिवारणेनाधिष्ठाता पाख्यिता ; ततः स्वामित्वात्
तस्मिन्नेपे याचन मुचितम् ॥

तस्य प्रकारं दर्शयति—“स यदहर्दीक्षिष्यमाणो भवति,
तदहः पूर्वाह्न एवोद्यन्तं मादित्य मुपतिष्ठेतेदं श्रेष्ठं ष्योतिषां
ष्योतिरुत्तमम् , देव सवितर्देवयजनं मे देहि देवयग्याया इति

* “याञ्ज्याय ज्ञपते”—इति अथ० सं० १२, ३, २० । “याञ्ज्या” वन० प्रा० २, १, ३, ४ ।

देवयजनं याचति”-इति । ‘सः’ राजा यस्मिन्नेवाहनि दीक्षितुं मुयुक्तः, तस्माद्गः पूर्वाह्नकाले एव ‘उच्यन्तम्’ ऊर्ध्वं गच्छन्तं मादित्यं यज्यन्तुर्भ्यां मुपतिष्ठेत् । “इदं श्रेष्ठम्”-इत्युचः प्रतीकम्, ‘देव सवितः’-इत्यादिकं यजुषः । हे देव सवितः ! देवयज्यायै देवसम्बन्धियागार्थं ‘मि’ मर्त्यां देवयजनं देवोचितयागदेशं देहि, ‘इति’ अनेन प्रकारेण देवं याचेत् । ऋचोपस्थानं, यजुषा याचनमिति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥

राज्ञा याचितस्यादित्यस्य प्रत्युत्तरं सम्पादयति— “स यत् तत्र याचित उत्तरां सर्पत्वीं तथा ददामीति ह्येव तदाह”-इति । आदित्यो ‘यद्’ यदि ‘तत्र’ तदानीं मनेन राज्ञा याचितः सन् ‘उत्तरां’ यत्र स्वयं तिष्ठति तस्मादनन्तरभाविनीं दिशं प्रति ‘सर्पति’ गच्छेत्, तदानीं ‘तत्’ तेन सर्पणेन ‘ॐ’ तथा ददामि’ इत्येव मुत्तरम् ‘आह’ ब्रूते । लोकोऽपि पृष्ठः पुरुषो वाचा वा हस्तशिरघालनादिना वीक्षरं प्रयच्छति, तददत्रापि सर्पणं मीवोत्तरं मसु । सर्पणं स्वाभिप्रायः ॐ तथा ददामीत्यनेन कथितः । ‘ॐ’ त्वदुक्तं मङ्गीकरोमि, ‘तथा’ तेनैव प्रकारेण देवयजनं ददामि ॥

ता मीतां देवयजनयाज्ञां प्रयंसति — “तस्य ह न काचन रिष्टिर्भवति, देवेन सवित्वा प्रसूतस्योत्तरोत्तरिणीं ह श्रियं मंश्रुते; श्रुते ह प्रजानां मैश्वर्यं माधिपत्यं य एव मुपस्थाय याचित्वा देवयजनं मध्वसाय दीक्षते क्षत्रियः सन्”-इति । ‘यः’ पुमान् ‘क्षत्रियः’ स्वयं राजा सन्, ‘एवम्’ ऋचादित्यं मुपस्थाय, यजुषा याचित्वा, ततो देवयजनं निश्चित्वा, ‘दीक्षते’ दीक्षां प्राप्नोति; ‘तस्य’ राज्ञः सवित्वा देवेन ‘प्रसूतस्य’ अनुज्ञातस्य ‘रिष्टिः’ हिंसा ‘काचन’ काचिदपि न भवति । न केवलं हिंसाराहित्यं, किन्तु ‘उत्तरो-

त्तरिणो' दिने दिने वर्षमानां त्रियम् 'अश्रुते' प्राप्नोति ; किञ्च
'प्रजानां' सर्वाभाम् 'ऐश्वर्यम्' ईश्वरत्वं त्रियमनसामर्थ्यम्, 'आधि-
पत्यम्' अधिष्ठाय पालयित्वम्, तत्तद्योगक्षेमसम्पादनम् 'अश्रुते'
प्राप्नोति ॥ २ (२०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुस्त्रिंशदाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथात इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः^१ क्षत्रियस्य यज-
मानस्य स पुरस्ताद् दीक्षाया आहुतिं जुहुयाच्चतुर्ग-
हीत माज्य माहवनीय इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यान्वे पुनर्न
इन्द्रो मघवा ददातु ब्रह्म पुनरिष्टं पूर्त्तं दातु स्वाहे-
त्यथानूबन्ध्यायै^२ समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात् पुनर्नी
अग्निर्जातवेदा ददातु क्षत्रं पुनरिष्टं पूर्त्तं दारस्वाहेति
सैषेष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य यदेते
आहुती तच्चादेते होतव्ये^३ ॥ ३ (२१) ॥

तस्यैव क्षत्रियस्य होमं विधत्ते — “अथात इष्टापूर्त्तस्याप-
रिज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य ; स पुरस्ताद् दीक्षाया आहुतिं
जुहुयाच्चतुर्गहीत माज्य माहवनीय इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यान्वे”-

इति । 'अथ' देवयजननिश्चयानन्तरम्, यस्मादनुष्ठेयस्य इष्टापूर्त्तस्य 'अपरिज्यानिः' विनाशाभावोऽपेक्षितः, 'अतः' कारणाद् यजमानस्य 'क्षत्रियस्य' राज्ञः इष्टापूर्त्तापरिज्यानिःसञ्जको होमः, अभिधीयते इति शेषः । इष्टापूर्त्तशब्दार्थः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

“वर्णाश्रमान्वयी धर्म इष्टम्, पूर्त्तं मथेतरत् ।

प्रपा-तटाकादिरूपं तच्च सर्वत्र दृश्यते ।

स्मात्तं पूर्त्तं श्रौत मिष्ट मिति केचिदिहोचिरे”-इति ।

'सः' राजा दीक्षायाः पूर्वं माहुतिं जुहुयात् । 'चतुर्गृहीतं माज्यं' द्रव्यम् ; 'आहवनीयः' होमस्थानम् ; अनुष्ठेयस्येष्टापूर्त्तस्य फलपर्यवसायित्वलक्षणे विनाशाभावः प्रयोजनम् ॥

होमे मन्त्रं दर्शयति— “पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु, ब्रह्म पुनरिष्टं पूर्त्तं दातु स्वाहेति”-इति । “पुनर्नः”-इत्यादिक मृचः प्रतीकम्, “ब्रह्म”-इत्यादिकं यजुः । 'ब्रह्म' वेदेरूपो मन्त्रः, 'इष्टं पूर्त्तं' यथोक्तलक्षणे 'पुनर्हात्' भूयो ददातु । तदर्थं मिदं 'स्वाहा' स्वाहुत मसु ॥

दीक्षणीयेष्टः पूर्वकालीनं होमं विधायानुबन्धाख्यपशोरुत्तरकालीनं होमं विधत्ते— “अथानुबन्ध्यायै समिष्टयजुषा सुपरिष्टात् पुनर्नी अग्निर्जातवेदा ददातु क्षत्रं पुनरिष्टं पूर्त्तं दातु स्वाहेति”-इति । 'अथ' प्राचीनहोमकथनानन्तरम्, उच्यते इति शेषः । 'अनुबन्ध्यायै' अनुबन्ध्याख्यपशोः सम्बन्धीनि यानि त्रीणि समिष्टयजूषि सन्ति, तेषां सुपरिष्टात् जुहुयादिति शेषः ॥

* “१भा० ८०५० १०५०, १८५५० २०५०, २भा० २३६ ५० ८० । “संख्यतावां मैत्रावरुणानुबन्ध्या”-इति आश्र० श्री० ६. १४. ७ । “अथ प्रादः ०—० “मैत्रावरुणौ ददातु अनुबन्ध्या मासभते”-इति शत० ब्रा० २. ४. ४. १४ ।

‘पुनर्नः’—इत्यृषः प्रतीकम् ; इयं, पूर्वीक्षा चेत्यृगदयं शाखात्तर-
गतम् । ‘सत्रं’ अत्रियजातिरिष्टं पूर्त्तञ्च ‘पुनर्हात्’ भूयो ददात् ।
तदर्थं स्नाहुत मिद मसु ॥

पूर्वोत्तरकालीन माहुतिद्वयं प्रशंसयति— ‘सैषेष्टापुर्त्तस्या-
परिज्वानिः सत्रियस्य यजमानस्य, यदेते आहुती ; तस्मादेते
होतव्ये”—इति । योऽयं सत्रियो राजा यजमानः, तस्य ‘एते’
पूर्वोत्तरकालीने आहुती विद्येते ; ‘सा एषा’ आहुतिक्रिया इष्टस्य
पूर्तस्य च ‘अपरिज्वानिः’ अविनाशहेतुः ; तस्मात् कारणात् ‘दिते’
उभे आहुती होतव्ये ॥ ३ (२१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सममपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदु ह स्नाहु सौजात आराळिहरंजीतपुनर्वर्ण्यं
वा एतद्यदेते आहुती इति यथा ह कामयेत तथैते
कुर्याद्य इतो ऽनुशासनं कुर्यादितिमे त्वेव जुहु-
याद् ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्म मा सत्राद् गोपायतु ब्रह्मणे
स्वाहेति तत्तदिति ३* ब्रह्म वा एष प्रपद्यते यो यज्ञं

* “तत्तदिति ३” ख, ग, घ ।

प्रपद्यते ब्रह्म वै यज्ञो यज्ञाद् ह वा एष पुनर्जायते
यो दौक्षते तं ब्रह्म प्रपन्नं क्षत्रं न परिजिनाति ब्रह्म
मा क्षत्राङ्गोपायत्वित्याह यथैनं ब्रह्म क्षत्राङ्गोपायेद्
ब्रह्मणो स्वाहेति तदेनत्वीणाति तदेनत्वीतं क्षत्राङ्गो-
पायत्यथानबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात् क्षत्रं
प्रपद्ये क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायतु क्षत्राय स्वाहेति
तत्तदितौ ३*क्षत्रं वा एष प्रपद्यते यो राष्ट्रं प्रपद्यते
क्षत्रं हि राष्ट्रं तं क्षत्रं प्रपन्नं ब्रह्म न परिजिनाति
क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायत्वित्याह यथैनं क्षत्रं ब्रह्मणो
गोपायेत् क्षत्राय स्वाहेति तदेनत्वीणाति तदेनत्वीतं
ब्रह्मणो गोपायति सैषेष्टापूर्त्तस्त्रैवापरिज्यानि क्षत्रि-
यस्य यजमानस्य यदेते आहुती तस्मादेते एव
हीतव्ये ॥ ४ (२२) ॥

अथ प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं विधत्ते — “तद् ह आह सौ-
जात आराळिहरजीतपुनर्वर्ण्यं वा एतद् यदेते आहुती इति ;
यथा ह कामयेत तथैते कुर्याद् , य इतो ऽनुशासनं कुर्यादिति मे
त्वेव जुहुयाद्”—इति । ‘तद् ह’ तत्रैव पूर्वीक्तहोमस्थाने, सौजात-
नामकः कश्चिदपि , स आराळिहनामकस्य पुत्रः , एव मुवाच ।
अथ मिति तदुच्यते — ‘एते’ वक्ष्यमाणे आहुती ‘इति’ यदस्ति ,
तदेतद् ‘अजीतपुनर्वर्ण्यं वै’ नष्ट मप्राप्तं वा यद्गु तदेतदजीतं ,

* “तत्तदितौ” च ।

तस्य पुनरपि वनसाधनं प्राप्तिकारणं मञ्जीतपुनर्वर्ष्यम्, वक्ष्यमाणं माहुतिद्वयं नेतन्नामकं मित्यर्थः । 'इति' यदेतत्कीजातस्य मतं, तदेव यथेत्यादिना प्रशस्यते । 'यः' पुमान् 'इतः' सौजातवाक्याद् 'अनुशासनम्' उपदिष्टं मनुष्ठानं कुर्यात्, स पुमान् 'यथा' येनैव प्रकारेण कामयेत्, 'तथा' तेनैव प्रकारेण सिद्धं फलं मुद्दिश्य 'एते कुर्यात्' एतदनुष्ठानं काम्यमानं फलं सिध्यति; तस्मात् कारणात् 'इमे' एवाहुती जुहुयात्; न तु पूर्वं ॥

तत्र दीक्षणीयेष्टेः प्राचीनं होममन्त्रं दर्शयति— "ब्रह्म प्रपद्ये, ब्रह्म मा चत्वाद् गोपायतु, ब्रह्मणे स्वाहेति"—इति । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिं 'प्रपद्ये' रक्षकतया प्राप्नोमि । 'ब्रह्म मा' ब्राह्मणजातिमां 'चत्वात्' क्षत्रियजातेः 'गोपायतु' पालयतु । 'ब्रह्मणे' ब्राह्मणजातये स्वाहुतं मिदं मसु । अनेन मन्त्रेण आहवनीये चतुर्गृहीतं मात्र्यं जुहुयात् ॥

अत्याहुतेः पूज्यतां दर्शयति— "तत्तदिती ३"—इति । सर्वेऽपि याज्ञिकाः, पूज्यहोमप्रसङ्गे तदा तदा 'तत्तत् इति' एवम् एतदेव अनुष्ठानं सुदाहरन्ति । पूजार्थां सागुनासिकप्रतिः ॥

अथ मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— "ब्रह्म वा एष प्रपद्यते, यो यज्ञं प्रपद्यते; ब्रह्म वै यज्ञो, यज्ञाद् वा एष पुनर्जायते, यो दीक्षते; तं ब्रह्म प्रपद्यते च त्वं न परिजिनाति; ब्रह्म मा चत्वाद्गोपायन्त्वित्वाह, यथैनं ब्रह्म चत्वाद्गोपायेद्; ब्रह्मणे स्वाहेति तदेनष्पीणाति, तदेनत् प्रीतं चत्वाद्गोपायति"—इति । 'यः' पुमान् 'यज्ञ' 'प्रपद्यते' प्रारभते, एष पुमान् 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिं मेव प्रारभते । 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिदेव यज्ञः; तथा जात्या साध्यत्वात् । एवं सति 'यः' पुमान् 'दीक्षते' दीक्षां प्राप्नोति, 'एषः' पुमान् पूर्वं जातोऽपि

‘यज्ञाद् ह वै’ अमुष्ठीयमानात् यज्ञादेव पुनरपि जायते । ‘ब्रह्म प्रपन्नं’ यज्ञोपक्रमेण यज्ञरूपब्राह्मणजातिं प्रपन्नं ‘तं’ यजमानं ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः ‘न परिजिनाति’ नैव हि नस्ति । एतावता “ब्रह्म प्रपद्ये”—इत्यस्य मन्त्रपादस्य तात्पर्यं दर्शितम् । यस्तु मध्यमो मन्त्रभागो “ब्रह्म मा क्षत्राद् गोपायतु”—इत्येवं ब्रूते, तस्मिन् भागे ब्राह्मणजातिः ‘एनं’ यजमानं क्षत्रियजातिर्यथा ‘गोपायेत्’ रक्षेत्, तथा स मध्यमभागो ब्रूते । “ब्रह्मणे स्वाहा”—इत्येतादृशो यस्तृतीयभागः, ‘तत्’ तेन भागेन ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः ‘प्रीणाति’ तर्पयति । ‘तदेनद्’ ब्रह्म प्रीतं सत् यजमानं क्षत्रियजातेः ‘गोपायति’ रक्षति ॥

पूर्वकालीनं होमं विधायोत्तरकालीनं होमं विधत्ते—
“अथानूबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात्”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (१११५०) ॥

तस्मिन् होमे मन्त्रं तदीयतात्पर्यञ्च दर्शयति— “क्षत्रं प्रपद्ये, क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायतु, क्षत्राय स्वाहेति; तत्तदितौ ३; क्षत्रं वा एष प्रपद्यते, यो राष्ट्रं प्रपद्यते; क्षत्रं हि राष्ट्रं, तं क्षत्रं प्रपन्नं ब्रह्म न परिजिनाति; क्षत्रं मा ब्रह्मणो गोपायत्वित्याह, यथैनं क्षत्रं ब्रह्मणो गोपायेत्; क्षत्राय स्वाहेति तदेनत्प्रीणाति; तदेनत्प्रीतं ब्रह्मणो गोपायति”—इति । पालनीयो देशो ‘राष्ट्र’ तच्च क्षत्रियेण पालनीयत्वात् क्षत्रस्वरूपम् । अन्यत्सर्वं ब्रह्मवाक्यवद् व्याख्येयम् (११४५०) ॥

तदेतदाहुतिदयं प्रशंसति— “सैवेष्टापूर्तस्त्रैवापरिष्ठाणि; क्षत्रियस्य यजमानस्य यदेते आहुती; तस्मादेते एव होतव्ये”—इति । पूर्वोक्ताहुतिदयविषयवाक्यवद् (११२५०) व्याख्येयम् ।

एवकारः पूर्वोक्ताहुतिद्वयव्याहृत्यर्थः । एतदेव सौजाताख्यस्य
महर्षेर्भूतं प्रशस्तम् ॥ ४ (२२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुस्त्रिंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२२) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथैन्द्रो वै देवतया चन्द्रियो भवति^१ चैष्टुभश्छन्दसा^२
पञ्चदश स्तोमेन^३ सोमो राज्येन^४ राजन्यो बन्धुना^५ स
ह दीक्षमाण एव^६ ब्राह्मणाता मभ्युपैति^७ यत्कृष्णाजिन
मध्यहति^८ यद्दीक्षितव्रतं चरति^९ यदेनं ब्राह्मणा अभि
सङ्गच्छन्ते^{१०} तस्य ह दीक्षमाणस्तेन्द्र एवेन्द्रिय मादत्ते^{११}
त्रिष्टुब् वीर्यं^{१२} पञ्चदशस्तोम आयुः^{१३} सोमो राज्यं^{१४} पितरो
यशस्कीर्तिं^{१५} मन्यो वा अय मन्वाद्भवति^{१६} ब्रह्म वा अयं
भवति^{१७} ब्रह्म वा अयमुपावर्त्तत इति वदन्तः^{१८} स पुरस्ता-
द्दीक्षाया आहुतिं ऊत्वा^{१९} ऽऽहवनीयमुपतिष्ठेत^{२०} नेन्द्रादेव-
ताया एमिं न त्रिष्टुभश्छन्दसो^{२१} न पञ्चदशात्स्तोमात्र
सोमाद्राज्ञो^{२२} न पित्राद् बन्धोर्मा म इन्द्र इन्द्रिय
मादित मा त्रिष्टुब् वीर्यं^{२३} मा पञ्चदशस्तोम आयुर्मा

सोमो राज्यं मा पितरो यशस्कीर्तिं स हेन्द्रियेण
वीर्येणायुषा राज्येन यशसा बभ्रुनाग्निं देवता
मुपैमि गायत्री ऋन्दस्त्रिवृतं स्तोमं सोमं राजानं ब्रह्म
प्रपद्ये ब्राह्मणो भवामीति तस्य ह नेन्द्र इन्द्रिय
मादत्ते न त्रिष्टुब् वीर्यं न पञ्चदशस्तोम आयुर्न
सोमो राज्यं न पितरो यशस्कीर्तिं य एव मेता
माह्वतिं हृत्वा ऽऽहवनीय मुपस्थाय दीक्षते क्षत्रियः
सन् ॥ ५ (२३) ॥

क्षत्रियस्याहवनीयोपस्थानं विधातुं प्रस्तीति— “अथैन्द्रो वै
देवतया क्षत्रियो भवति, त्रैष्टुभ् ऋन्दसा, पञ्चदश स्तोमेन, सोमो
राज्येन, राजन्वो बभ्रुना ; स ह दीक्षमाण एव ब्राह्मणता मभ्यु-
पैति,— यत् कृष्णाजिन मभ्युहति, यद् दीक्षितव्रतं चरति, यदेन
ब्राह्मणा अभि सङ्गच्छन्ते ; तस्य ह दीक्षमाणस्येन्द्र एवेन्द्रिय
मादत्ते, त्रिष्टुब् वीर्यं, पञ्चदशस्तोम आयुः, सोमो राज्यं, पितरो
यशस्कीर्तिं, मन्वो वा अय मस्मद्भवति, ब्रह्म वा अयं भवति, ब्रह्म
वा अय मुपावर्त्तत इति वदन्तः”—इति । ‘अथ’ होमकथना-
नन्तरम्, उपस्थान मुच्यत इति शेषः । योऽयं क्षत्रियोऽस्ति,
सोऽयं देवतया ‘इन्द्रो वै’ इन्द्रसम्बन्धी एव भवति ; देवतानां
मध्ये इन्द्रः क्षत्रियस्याभिमानी देवतेत्यर्थः । तथा ‘ऋन्दसा चैष्टुभः’
ऋन्दसां मध्ये त्रिष्टुप् एतदभिमानीनी । स्तोमानां मध्ये ‘पञ्च-
दशः’ एतदभिमानी । राज्येन निमित्तनायं सोमरूपः, सोम एव
तदीयराज्याभिमानी । ‘बभ्रुना’ पिहृपितामहादिबभ्रुवर्गेण

‘राजन्यो’ राजजातीयैः । एवं सति ‘स ह’ स खलु क्षत्रिये
‘दीक्षमाण एव’ दीक्षां स्वीकुर्वन्नेव ब्राह्मणत्वजातिं प्राप्नोति । कथ
मिति तदुच्यते— ब्राह्मणयजमानवत् कृष्णाजिनम् ‘अध्वूहति’
आच्छादयतीति यदस्ति, तथा ‘दीक्षितव्रतं’ मुष्टिबन्धनवाङ्-
नियमादिकं चरतीति यदस्ति, तथा ‘ब्राह्मणाः’ ऋत्विजो भूत्वा
‘एनं’ क्षत्रिय मभितः ‘सङ्गच्छन्ते’ सङ्गता भवन्तीति यदस्ति, तेन
सर्वेण संस्कारेणायं क्षत्रिये ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । ‘तस्य ह’ तादृश-
स्यैव क्षत्रियस्य ‘दीक्षमाणस्य’ दीक्षां प्राप्नुवतः ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादि-
पाटवं इन्द्र एव ‘आदत्ते’ अपहरति, तथा ‘वीर्यं’ युद्धादिमामर्थ्यं
त्रिष्टुप् अपहरति, पञ्चदशस्तोम आयुरपहरति, भीमो राज्य
मपहरति । पितरो यशः कीर्त्तिं मपहरन्ति । ऐहिकं युष्मादिः
विषयकं यशः, आसृम्भिको यज्ञदानविषया कीर्त्तिः । एव मप-
हरता मिन्द्रत्रिष्टुप्वादीनां को ऽभिप्रायः ? सोऽभिधीयते— ‘अयं’
क्षत्रियः ‘अस्मत्’ इन्द्रादिभ्यः ‘अन्यो वै’ स्वतन्त्र एव भवति । एवं
मस्मदधीनः सन्, इदानीं यागं कुर्वन् ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण एव अयं
भवति । कथ मिति तदुच्यते— ‘अयं’ क्षत्रियो ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण-
जातिं नैव कृष्णाजिनाच्छादनादिभिरुपेत्य वर्त्तते ; तथा सत्य-
स्मदपेक्षा मन्तरेणैव सर्वपुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात्, अस्मदधी-
नतां परित्यज्यान् एव स्वतन्त्रो भवतीति स्वाभिप्रायं परस्परं
वदन्तः सर्वे मप्येतदीय मपहरन्ति ॥

तस्योपद्रवस्य शान्त्यर्थे मुपस्थानं विधत्ते— “ स पुरस्ताद्
दीक्षाया आहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीय मुपतिष्ठत”-इति । दीक्षणी-
येष्टेः पूर्वाका माहुतिं हुत्वा, तत्र आहवनीयं वक्ष्यमाणेन मन्त्रे-
णोपतिष्ठेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति—“निन्द्राद् देवताया एमि, न त्रिष्टुभञ्ज-
न्दसो, न पञ्चदशात् स्तोमात्र सोमाद्राप्नो, न पितृणाद् बन्धोर्मा
म इन्द्र इन्द्रिय मादित, मा त्रिष्टुब् वीर्यं, मा पञ्चदशस्तोम आयुर्,
मा सोमो राज्यं, मा पितरो यशस्कीर्त्तिः ; स हेन्द्रियेण वीर्येणा-
युषा राज्येन यशसा बन्धुनामिं देवता मुपैमि ; गायत्रीञ्छन्द-
स्त्रिवृतं स्तोमं सोमं राजानं ब्रह्म प्रपद्ये, ब्राह्मणो भवामीति”—
इति । क्षत्रियोऽहं इन्द्ररूपायाः मदीयदेवतायाः ‘नैमि’ पृथग्भूतो
न गच्छामि, तथा मय्यभिमानिभ्यः छन्दस्तोमराजबन्धुभ्यो नाप-
गच्छामि ; अयं मिन्द्रो मदीय मिन्द्रियम् ‘मा आदित’ मा अप-
हरत्, तथा त्रिष्टुबादयो वीर्यादीन् मापहरन्तु ; तथा मिन्द्रादीना
मनुयहादह मिन्द्रियादिभिः सहावस्थितो भूत्वा तत्पालनसमर्थ
मनिं देवता मुपैति ; तथा गायत्री-त्रिवृतस्तोम-ब्राह्मणजातीः
‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि ; तथा मन्त्रादीना मनुयहात् ब्राह्मणी भवामि ॥

अनेन मन्त्रेण यदुपस्थानं ; तत् प्रशंसति— “तस्य ह निन्द्र
इन्द्रिय मादत्ते , न त्रिष्टुब् वीर्यं , न पञ्चदशस्तोम आयुर्,
न सोमो राज्यं, न पितरो यशस्कीर्त्तिं, य एव मेता माहुतिं हुत्वा
ऽऽहवनीय मुपस्थाय दीक्षते क्षत्रियः सन्”—इति । ‘यः’ पुमान्
क्षत्रियजातियुक्तः सन् उक्तक्रमेण दीक्षायाः प्राचीना माहुतिं
हुत्वा , “निन्द्रात्”—इत्यादिमन्त्रेण आहवनीय मुपस्थाय , पश्चाद्
दीक्षां प्राप्नोति , ‘तस्य’ क्षत्रियस्येन्द्रियादीनिन्द्रादयो नाप-
हरन्ति ॥ ५ (२३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२३) ॥

अथारनेयो वै देवतया क्षत्रियो दीक्षितो भवति ।
 गायत्र्यच्छन्दसा त्रिवृत स्तोमेन ब्राह्मणो बन्धुना
 स होद्वख्यग्नेव क्षत्रियता मभ्युपैति तस्य होद्वख्यतो
 ऽग्निरेव तेज आदत्ते गायत्री वीर्यं त्रिवृतस्तोम आयु-
 ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्ति मन्यो वा अय मस्य हवति
 क्षत्रं वा अयं भवति क्षत्रं वा अय मुपावर्त्तत इति
 वदन्तः सो ऽनूबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठाद्भुत्वा-
 ह्नुति माहवनीय मुपतिष्ठत नारनेर्देवताया एमि न
 गायत्र्याच्छन्दसो न त्रिवृतः स्तोमान्न ब्रह्मणो वस्यो-
 र्मा मे ऽग्निस्तेज आदित मा गायत्री वीर्यं मा
 त्रिवृतस्तोम आयुर्मा ब्राह्मणा यशस्कीर्ति स ह तेज-
 सा वीर्येणायुषा ब्रह्मणा यशसा कीर्त्वेन्द्रं देवता
 मुपैमि त्रिष्टुभं छन्दः पञ्चदशं स्तोमं सोमं राजानं
 क्षत्रं प्रपद्ये क्षत्रियो भवामि देवाः पितरः पितरो
 देवा यो ऽस्मि स सन्त्यजे खं म इद मिष्टं खं पूत्तं
 खं श्रान्तं खं हुतं तस्य मे य मग्निरुपद्रष्टाय वायु-
 र्गृह्यता ऽसावादित्यो ऽनुष्यातेद महं य एवास्मि
 सो ऽस्मीति तस्य ह नाग्निस्तेज आदत्ते न गायत्री
 वीर्यं न त्रिवृतस्तोम आयुर्न ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्ति

य एव मेतां माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीयं मुपस्थायोद-
वस्यति क्षत्रियः सन् ॥ ६ (२४) ॥

पूर्वहोमानन्तरं मुपस्थानं विधायोत्तरहोमाद्द्रुहं मुपस्थानं
विधातुं प्रस्तौति — “अथामेयो वै देवतया क्षत्रियो दीक्षितो
भवति, गायत्र्यच्छन्दसा, त्रिवृत् स्तोमेन ब्राह्मणो बन्धुना, स
होदवस्यन्नेव क्षत्रियता मभ्युपैति; तस्य होदवस्यतो ऽग्निरेव तेज
श्राद्धे, गायत्री वीर्यं, त्रिवृत्स्तोम आयुर्, ब्राह्मणा ब्रह्म यश-
स्कीर्त्तिम्; अन्वो वा अयं मम्मद्भवति, क्षत्रं वा अयं मुपावर्त्सत
इति वदन्तः”-इति । ‘अथ’ पूर्वापस्थानानन्तरम्, उत्तरोपस्थानं
वक्ष्यत इति शेषः । अयं यजमानः पुरा क्षत्रियोऽपि इदानीं
दीक्षितः सन् ब्राह्मण्यं प्राप्य देवतया अग्निसम्बन्धी भवति, अग्नि-
रस्य ब्राह्मणस्य स्वामी । एवं गायत्री-त्रिवृद् ब्राह्मणजाति-
सम्बन्धी द्रष्टव्यः । तादृश इदानीं ब्राह्मणः सन् ‘उदवस्यन्नेव’
उदवसानीयेष्टया सोमयागं समापयन् एव * ब्राह्मण्यं परित्यज्य
क्षत्रियत्वं प्राप्नोति । तस्माद् उदवसानीयेष्टिं कुर्वतोऽस्य यज-
मानस्य तेजःप्रभृतीन्मन्त्रादयो ऽपहरन्ति । ‘ब्रह्म’ वेदः, तदभ्ययन
मैहिकं ‘यशः’, तदनुष्ठाननिमित्ता आसुष्मिकी ‘कीर्त्तिः’ ।
अपहरता मन्त्रादीनां कोऽभिप्रायः ? सोऽभिधीयते । ‘अयम्’
इदानीं ब्राह्मणः सन् ‘अस्मदन्वः’ स्वतन्त्रो भवति; अयं ‘क्षत्रं वै’

* उपरिष्ठाद् वचति “अवश्यादुदवस्यन्नेव उदवसति”-इति ८. २. १ । “अथो
य दीर्घसञ्च मासीरन्, संवत्सरं वा भूयो वा—० । अथोदवसानीयेष्ट्या यजते ०—०
अथ यदेवोदवसानीयेष्टिः सन्निष्ठते ऽथ साय माहुतिं जुहोति, काल एव प्रातराहुतिम्”
-इति शत० ब्रा० ४. ५. १. १२-१६ ।

क्षत्रिय एव भवति । तदपि कथं मिति तत् उच्यते — ‘अयं’
यागकाले ब्राह्मणः सन्, यागादूर्ध्वं ब्राह्मण्यं परित्यज्य स्वकीयां
क्षत्रियजातिं मेव उपेत्य वर्त्तते ; तस्मादस्यास्मत्तोऽन्यत्वं मिति
परस्परं वदन्तो ऽग्नादयः तेजभादीनपहरन्ति ॥

तच्छान्त्वर्यं मुपस्थानं विधत्ते — “सो ऽनूबन्ध्यायै समिष्टयजुषा
सुपरिष्ठाहुत्वाहुतिं माहवनीयं मुपतिष्ठेत”-इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् (१११, ११८ पृ०) ॥

तत्रोपस्थाने मन्त्रमाह — “नाग्नेर्देवताया एमि, न गायत्र्या-
च्छन्दसो, न त्रिवृतः स्तोमात्रं ब्रह्मणो बन्धोर् ; मा मे ऽग्निस्तेज
आदित, मा गायत्री वीर्यं, मा त्रिवृतं स्तोमं आयुर्, मा ब्राह्मणा
ब्रह्म यशस्कीर्त्तिं” ; स ह तेजसा वीर्येणायुषा ब्रह्मणा यशसा
कीर्त्त्येन्द्रं देवता मुषेमि, त्रिष्टुभं छन्दः, पञ्चदशं स्तोमं, भीम
राजानं, क्षत्रं प्रपद्ये, क्षत्रियो भवामि, देवाः पितरः पितरो देवा
यो ऽस्मि स सन् यजे ; स्वं म इदं मिष्टं, स्वं पूतं, स्वं श्रान्तं, स्वं
हुतं ; तस्य मे ऽयं मनिरुपद्रष्टायं वायुरुपर्याता ऽसावादित्यो
ऽनुक्ष्यातेदं महं य एवास्मि सो ऽस्मीति”-इति । अत्र नाग्नेर्देव-
ताया इत्यादि, क्षत्रियो भवामीत्यन्तं पूर्वमन्त्रवद् (११८ पृ०)
व्याख्येयम् । हे ‘देवाः’ अग्नादयः ! ‘पितरः’ पालकाः ! यूयं,
युष्मतेति शेषः । पितरो देवा इति पुनर्वचनं सादरायम् । भव-
दनुग्रहात् कृष्णाजिनाच्छादनादिसंस्कारेण ‘यः’ ब्राह्मणो ऽस्मि
यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं, स एव ब्राह्मणः सन् ‘यजे’ यागं कुर्वे । ‘मे’
मम इदम् ‘इष्टं’ श्रौतं कर्म ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘पूतं’
क्षार्त्तं मपि कर्म ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘श्रान्तं’ अमरुपं
तपो ऽपि ‘स्वं’ स्वाधीनं जातम् । ‘हुतम्’ अन्यदपि काम्यहोमा

दिकं 'स्व' स्वाधीनं जातम् । 'तस्य' तादृशस्येष्टापूर्त्तादियुक्तस्य
'मि' मम 'अय' भूलोकावस्थितोऽग्निः 'उपद्रष्टा' समीपे स्थित्वा
साञ्जत्वेनावलोकयिता ; 'अयम्' अन्तरिक्षावस्थितो वायुः 'उप-
श्रोता' तस्याग्नेर्मुखादस्मद्दृष्टान्तं श्रोष्यति ; 'असी' द्युलोका-
वस्थित आदित्यः, तम् 'अनु' पश्चात् 'ख्याता' स्वर्गलोके कथ-
यिष्यति— इदं कर्मोक्तं कृतवानिति । एवं फलपर्यन्तकर्मणि
समाप्ते मतिं कर्मापक्रमात् पूर्वं य एव क्षत्रियोऽस्मि म एवोङ्
क्षत्रियो भूत्वा तिष्ठामीति ॥

अनेन मन्त्रेण यदुपस्थानं, तत् प्रथममिति— "तस्य ह तामि-
स्तेज आदत्ते, न गायती वीर्यं, न त्रिहस्तोम आयुर्, न वाङ्मणा
ब्रह्म यशस्कीर्त्तिं ; य एव मेता माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीयं सुपस्था-
योदवस्यति क्षत्रियः सन्"—इति । पूर्वं "तस्य ह नेन्द्र इन्द्रियम्"—
इत्यादि यद्वाक्यं मुक्तम् (११८५), तद्दत् व्याख्येयम् ॥ ६ (२४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीयं वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशत्तम्याध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२४) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो दीक्षाया आवेदनस्यैव तदाहुयद् ब्राह्म-
णस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा
मावेदयन्ति कथं क्षत्रियस्यावेदयति यथैवैतद् ब्राह्म-

यास्य दीक्षितस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा मावेद-
यत्येव मेवैतत् क्षत्रियस्यावेदयेत् पुरोहितस्यार्षेये-
णेति तत्तद्वितीं ३* निधाय वा एष स्वान्यायुधानि
ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञ मुपा-
वर्त्तत तस्मात् तस्य पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षा मावेद-
येयुः पुरोहितस्यार्षेयेण प्रवरं प्रवृणीरन् ॥ ७ (२५) ॥

क्षत्रियस्य दीक्षितत्वावेदनमन्त्रे सन्देहात् प्रश्न मुञ्जावयति—
“अथातो दीक्षाया आवेदनस्यैव ; तदाहुर्यद् ब्राह्मणस्य दीक्षि-
तस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा मावेदयन्ति , कथं क्षत्रियस्य
आवेदयेदिति”—इति । ‘अथ’ दौक्षानन्तरम् , देवानां मनुष्याणां
चाग्रे यत एतदीयदीक्षा कथनीया , ‘अतः’ कारणाद् दीक्षायाः
‘आवेदनस्य’ प्रकटीकरणस्यैव कश्चित् निर्णय उच्यते । ‘तत्’
तस्मिन् आवेदने सन्दिहाना ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः— ब्राह्मणस्य
दीक्षाया ऊर्ध्वम् “अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः”—इति १ मन्त्रेण दीक्षा
प्रस्थापनीया । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति— अदीक्षिष्टाय
ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्चाह , देवेभ्य एवैनं प्राह ; त्रिरुषैरुभयेभ्य
एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राह”—इति (सं० ६. १. ४. ३.) । एवं
सति क्षत्रियस्य दीक्षावेदने किं मस्मिन् मन्त्रे ब्राह्मणशब्दः

* ‘तत्तद्वितीं ३’ ख. ग, घ ।

† “अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः”—एतन्मात्रमेव मन्त्रस्वरूपम् । न चैष मन्त्रः साहित्यिकः,
तदन्तर्गतैर्गादीयसंज्ञिताभ्यां सायणेन “अध्वर्योः कश्चिन्मन्त्रं मुन्याय विनियुञ्जते अदीक्षि-
ष्टाय ब्राह्मण इति—० ।”—इति (१. २. १) । एतदेव दीक्षितावेदनं मुच्यते ।

क्षत्रियपरत्वेनोद्दनीयः, आहोस्त्रिदविकृत एव पठनीयः ? इति प्रश्नाभिप्रायः ॥

तत्रोत्तर माह— “यथैवेतद् ब्राह्मणस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणी ऽदीक्षितेति दीक्षा मावेदयन्त्येव भवैतत् क्षत्रियस्यावेदयेत् पुरोहितस्यार्षेयेणेति”—इति । अत्र शब्दो नोहितव्यः, अविकृत एव ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियदीक्षावेदनेऽपि प्रयोक्तव्यः । यदि ब्राह्मणप्रवरो ऽपेक्षितः, तदानीं ‘पुरोहितस्य’ ब्राह्मणस्य सम्बन्धिनार्षेयेण प्रयोगः कर्त्तव्यः । तथा चापस्तम्बः क्षत्रियवैश्वयोरपि ब्राह्मणशब्देनैवावेदनं दर्शयति— “अदीक्षितायं ब्राह्मणी ऽसावमुत्थपुत्री ऽमुत्थपौत्री ऽमुत्थनमा ऽमुत्थाः पुत्रो ऽमुत्थाः पौत्रो ऽमुत्था नमेति ; ब्राह्मणी वा एष जायते, यो दीक्षते * ; तस्माद्वाजन्ववैश्या अपि ब्राह्मण इत्येवावेदयति”—इति (श्रौ० १०. ११. ५, ६. १) ॥

ईदृशस्यावेदनस्य पूज्यतां दर्शयति— “तत्तदितीर्”-इति । पूर्ववद् (११४४) व्याख्येयम् ॥

ब्राह्मणत्वेनावेदनमुपपादयति— “निधाय वा एष स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणी रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपाधत्ततः तस्मात् तस्य पुरोहितस्यार्षेयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्यार्षेयेण प्रवरं प्रहृणीरन्”—इति । ‘स्वान्यायुधानि’ धनुरादीनि, ‘ब्रह्मण आयुधानि’ स्फाकपालादीनि ‡ ; यस्मात् स्वायुधपरित्यागपूर्वकं ब्रह्मायुधस्वीकारेण ब्राह्मणी भूत्वा यज्ञं प्राप्तवान्,

* ‘मातुरथे ऽधिजननं, द्वितीयं मौञ्जिवस्त्रे ।

वृतीयं यज्ञदीक्षायां, द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥”—इति म सं० २. १६६ ।

† “अथैनं चिरुपांशवेदयति, चिरुर्षेः”—इति एतत्पूर्वीम् ।

‡ १०२४० ‘पतानि वै’-इत्यादि धर्मत्वानं दष्टव्यम् । १०२४० ७५० अपि द्र० ।

तज्जात् 'यस्य' यजमानस्य पुरोहितसम्बन्धिना गौत्रेण दीक्षावेद-
नम्, तथा प्रवरोऽपि विज्ञेयः * ॥ ७ (२५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुस्त्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः । ७ (२५) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथातो यजमानभागस्यैव तदाहुः प्राश्नीयात्
अत्रिया यजमानभागोऽङ्गं न प्राश्नीयात् इति यत्
प्राश्नीयादङ्गताहुतं प्राश्य पापीयान्ख्याद् यज्ञप्राश्नी-
याद् यज्ञादात्मानं मन्त्रियाद् यज्ञो वै यजमान-
भागः स ब्रह्मणे परिहृत्यः पुरोहितायतनं वा एतत्
क्षत्रियस्य यद् ब्रह्माङ्गीत्मी ह वा एष क्षत्रियस्य यत्
पुरोहित उपाहं परोक्षेणैव प्राशितरूपं प्राप्नोति
नास्य प्रत्यक्षभक्षितो भवति यज्ञ उ ह वा एष प्रत्य-
क्षं यद् ब्रह्मा ब्रह्मणि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो

* वञ्चति नोपरिदादिहेतुं पञ्चमाध्यायीयपञ्चमखण्डे "पुरोधसेन दीक्षयेत् प्रवरो-
क्षेण" इति ।
। "यजमानभागोऽङ्गं" ख, ग, घ, ङ ।

यज्ञे यजमानो यज्ञ एव तद् यज्ञ मप्यखर्जन्ति
यथा ऽप्स्वापो यथा ऽग्नावग्निं तद्वै नातिरिच्यते
तदेनं न हिनस्ति तच्चात् स ब्रह्मणे परिहृत्यो
ऽग्नी हेके जुह्वति प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्त्रिंस्त्वा
ऽर्थासि सह यजमानेन स्वाहेति तत्तथा न कुर्याद्
यजमानो वै यजमानभागो यजमानं ह सो ऽग्नी
पदुष्यति य एनं तत्र ब्रूयाद् यजमान मग्नी प्रावर्त्तीः
मापतेभ्यः प्राणान् धत्स्यति मरिष्यति यजमान
इति श्रुत्वा तथा स्यात् तच्चात्तस्याशां नियादाशां
वेयात् ॥ ८ (२६) ॥

इत्येतरेथब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थीऽध्यायः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोः यजमानभागप्राशनं विहितम् * , तदत्र
दीक्षणीयादीष्टेषु चोदकप्राप्तम् † ; क्षत्रियस्य तत्राशनं निर्णयं
वक्तुं विचारं भवतारयति— “अथातो यजमानभागस्यैव; तदाहुः
प्राश्नीयात् क्षत्रियो यजमानभागं३, न प्राश्नीयात्३ ? इति”—
इति । ‘अथ’ दीक्षावेदननिर्णयान्तरम् , दीक्षणीयादीष्टयो यतो
बुद्धिस्थाः, ‘अतः’ कारणात् , तत्र यजमानभागस्यैव, प्रकारविशेष

* “पश्चान् कुजेप यजमानभागम्”—इति आशु० श्रौ० १. १२. ३ । “अथ यद् पूर्वाह्नं
पुरोडाशस्य प्रशौर्यं पुरस्ताद् घृतायै निदधाति, यजमानो वै धुषा, तद् यजमानस्य प्राशितं
भवति”—इति शत० ब्रा० १. ८. १. २९ ।

† “पूर्णमासेनेष्टपथसीमा उपदिष्टा.”—इति आशु० श्रौ० १. १. १ ।

उच्यत इति शेषः । 'तत्' तस्मिन् भागे ब्रह्मवादिनी विचार
भाहुः । क्षत्रियो ब्राह्मणवत् किं यजमानभागं प्राश्नीयात्, उत
न ? इति । विचारार्थं मुनिद्वयम् ॥

पक्षद्वये दोष मुक्तावयति— "यथाशीयादहुताहुतं प्राश्य
पापीयान्स्थाद्, यन्न प्राशीयाद् यज्ञादात्मान मन्तरियाद् ; यज्ञो
वै यजमानभागः"—इति । हुत मत्तीति 'हुतात्', तादृशी न
भवतीति 'अहुतात्'; "अथैता अहुतादो यद्राजन्वो वैश्यः शूद्रः"
—इति पूर्वं मुक्तम् (१०३५०) ; अतोऽयं क्षत्रियः 'अहुतात्'
योग्यतारहितो यदि हुतशेषं प्राश्नीयात्, तदानीं 'पापीयान'
अत्यन्त पापयुक्तो भवेत् । अपाग्नपक्षे तु यज्ञादात्मानम् 'अन्त-
रियाद्' विच्छिन्द्यात् ; यजमानभागस्य यज्ञहेतुत्वेन यज्ञस्वरूप
त्वात् तद्भागराहित्ये यज्ञात् स्वयं विच्छिन्नो भवति ॥

उक्तं दोषद्वयं परिहर्तुं पक्षान्तरं भाहु— "स ब्रह्मणे परि-
हृत्यः"—इति । 'सः' यजमानभागः ऋत्विग्विशेषाय 'ब्रह्मणं'
'परिहृत्यः' परितः सर्वात्मना समर्पणीयः ॥

तत्समर्पणे दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— "पुरोहितायतनं
वा एतत् क्षत्रियस्य, यद् ब्रह्मादीन्वो ह वा एष क्षत्रियस्य ; यत्
पुरोहित उपाह्व परोक्षेणैव प्राशितरूपमाप्नोति ; नास्य प्रत्यक्षं
भक्षितो भवति"—इति । ऋत्विगूपो 'ब्रह्मा' इति यदस्ति, एतत्
क्षत्रियस्य पुरोहितायतनम् ; पुरोहिता योऽस्ति, एषः क्षत्रियस्य
'अर्द्धात्मः' ह वै अर्द्धदेह एव । उ ह वा इति निपातसमूहोऽवधा-
रणार्थः । अर्द्धशरीरस्थानोऽयपुरोहितरूपेण ब्रह्मणा तस्मिन् भागे
सति 'परोक्षेणैव' व्यवधानेनैव 'प्राशितरूपं' प्राशितसादृश्यं प्राप्नो-
त्येव । अर्द्धशब्द उपशब्दश्च मिलित्वा अवधारणार्थौ । 'अस्य'

क्षत्रियस्य 'प्रत्यक्षम्' अव्यवधानेन स्वमुखे स भागो भक्षितो न भवति ; एवं सति व्यवधानेन भक्षितत्वाद् यज्ञात्स्वरायो न भविष्यति, स्वमुखेन भक्षणाभावादयं पापीयानपि न भविष्यति ॥

ब्रह्मणस्तद्भागप्राशनं प्रयंसति— 'यज्ञ उ ह वा एष प्रत्यक्षं यद् ब्रह्मा, ब्रह्मणि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो, यज्ञे यजमानो, यज्ञ एव तद् यज्ञ मप्यत्यर्जन्ति ; यथा ऽपस्वापो यथा ऽग्नावनि, तद्वै नातिरिच्यते तदेनं न हिनस्ति तस्मात् स ब्रह्मणे परिहृत्यः'— इति । यो ब्रह्मास्ति, एष 'प्रत्यक्षम्' अव्यवधानं यथा भवति तथा 'यज्ञ उ ह वै' यज्ञस्वरूपं यत्र तस्मात्कत्वात् । किञ्च ब्रह्मण्येव सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः ; वेदत्वयव्यवधानपरिहर्त्तृत्वेन ब्रह्मणा भिन्नरूपत्वस्वीकृत्वात् ॥ तस्मिन् प्रतिष्ठिते यज्ञे, यजमानो ऽपि प्रतिष्ठितः ; तत्फलभागित्वात् ॥ एवं सति 'यत्' तेन भागाप्राशनेन 'यज्ञे एव' ब्रह्मरूपे भागरूपे 'यज्ञर्' अपि 'अत्यर्जन्ति' सभ्यक् प्रक्षिपन्ति । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके अग्निं प्राक्षिमा आपः एकत्वेन धंस्यन्ते, यथा वाग्नी प्रक्षिप्त मग्निं मेक्रीभूतं पश्यामः, 'तद्वै' तथा ब्रह्मणा प्राशितं हविः 'नातिरिच्यते' अतिरिक्तं न भवति किन्तु यज्ञरूपेण ब्रह्मणा सहैकीभूतं हविः 'एनं' क्षत्रियं 'न हिनस्ति' न क्षिणते । तस्मात् 'सः' यजमानभागो ब्रह्मणे 'परिहृत्यः' समर्पणीयः ॥

पञ्चाक्षर सुपत्यस्य दूषयति— 'अग्नी हैके क्षुहति ; प्रजापतेर्विभानाम लोकास्त्रास्मिंस्त्वा दधाभि सह यजमानेन स्वाहेति ; तत्तथा न कुर्याद् ; यजमानो वै यजमानभागो यजमानं ह सो ऽग्नी प्रवृणक्ति ; य एनं तत्र ब्रूयाद् यजमान मग्नी प्रावाचीर्हि ;

* K. Y. P.—इमां २००५० इयं २० ।

प्राश्याग्निः प्राणान् धञ्चति,-- भरिष्यति यजमान इति ; शश्वत्
 तथा स्यात् : तस्मात्तस्याग्नां नियादाशां नियात्"--इति । 'एके'
 याञ्जिकाः, तं यजमानभागं अग्नी जुह्वति । तत्र "प्रजापतेः"--
 इत्यादिर्गो मन्त्रः । प्रजापतेः मन्वन्शी यो लोकः, तस्य "विभान्"
 --इति तन्नामधेयम् विशेषेण भातीति तदुच्यते । हे यज-
 मानभाग ! यजमानन सह त्वां तस्मिन् लोके 'दर्धामि' प्रवि-
 णामि, तदर्थं मिदं स्वाहुत मष्टु । अनेन मन्त्रेण यत् हा-
 मानुष्ठान मस्ति, तत्तथा न कुर्यात् । यजमानभागस्य यजमान-
 स्वरूपत्वेन तस्य भागस्य रोगे 'मः' शीमन्तर्त्ता यजमान प्रवागी
 'प्रष्टणक्ति प्रष्टकं दग्धं करोति' । 'तत्र' तदानीं 'शः' शत्रु राष्यत्
 'एनं' कर्त्तारं 'पूयात्' यजेत । कश्चिन्मिन् तदुच्यते-- हे हीम-
 कर्त्तस्व यजमानं अग्नीं प्रावागीः प्रष्टकवान् दग्धवानामि, 'अस्य'
 यजमानस्य प्राणानग्निः प्रकषेण धञ्चति, यत्मानो भरिष्यतीति ;
 स गापो वश्यं तथैव स्यात् । तस्मात् 'गम्' नामस्य 'आशाम्' इच्छा
 मपि 'नियात्' न प्राप्नुयात् । अभ्यासीऽप्यायस्यामर्थः ॥ २२६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तत्तुर्थोऽध्याये

(चतुस्त्रिंशोऽध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ २२६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरसाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(२३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ विप्रवृत्तरी ह सौषडानः श्यापणान्
परिचक्षाणो विश्यापणं यज्ञ माजङ्गे तद्वानुत्थ ॥
श्यापणास्तं यज्ञ माजरमुक्तं ह तदन्तर्वेदामा-
ञ्चक्रिं तान् ह + दृष्टीवाच पापस्य वा इमं कर्मणः
कर्त्तार आसते ऽपृतायै वाचो अदितारी यच्छ्रापणं
इमानुत्थापयतेमे मेऽन्तर्वेदि मासिषतेति तथेति
तानुत्थापयाञ्चक्रुस्ते हीत्याप्यमाना रुक्विरे ये
तेभ्यो भूतवीरेभ्यो ऽसितमृगाः कश्यपानां सोमपीथ
मभिजिग्युः पारिक्षितस्य जनमेजयस्य विकश्ये
यज्ञे तैस्ते तच्च वीरवन्त आसुः कः क्षित्सी ऽस्मा-
कास्ति वीरो य इमं सोमपीथ मभिजिष्यतीत्यस्य मह
मस्मि वो वीर इति हीवाच रामो मार्गवेयो रामो
हास मार्गवेयो ऽजूचानः श्यापणीयस्तेषां हीत्ति-
ष्ठता मुवाचापि नु राजन्नित्यंविदं वेदेरुत्थापय-
न्तीति यस्त्वं कथं वेत्थ ब्रह्मवम्भविति ॥ १ (२७) ॥

* "तद्वानुत्थः" क, ख, घ, ङ, च, परं भाष्यविषयः ।

। "तान् हा" ख ।

। "कः" इति तद्विस्तारपाठः क एवमेव ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

क्षत्रियो यजमानो यस्तस्य ह्येमादि वर्णितम् ।

फलनामा तु चमसस्तस्यैवात्रोपवर्ष्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ क्षत्रियस्य सोमभक्षराहित्यप्रदर्शनार्थं मुपाख्यानमाह— 'विश्वन्तरो ह सीपद्यनः श्यापर्णान् परिचक्षाणो विश्यापर्णं यज्ञं माजङ्गे ; तत्रानुबुध्य श्यापर्णास्तं यज्ञं माजग्मुस्ते ह तदन्तर्वंद्यासाञ्चक्रिरे ; तान् ह दृष्ट्वा च,— पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तारं धासते, अपूतायै वाचो वदितारो यन्त्यापर्णा, इमानुत्यापयतेमि मेऽन्तर्वेदि मासिपतेति * ; तथेति, सानुत्यापयान्चक्रुः' इति । शोभनं सद्यं राजगृहं यस्य राज्ञः, सोमं 'भुषशा', तस्य पुत्रः 'सीपद्यनः' । स च 'विश्वन्तरं' नामकः । स कदाचिद् यागं चिकीर्षुः 'श्यापर्णान्' तन्नामकान् ब्राह्मणविशिष्टान् 'परिचक्षाणः' आर्त्विज्ये निराकुर्वन् 'विश्यापर्णं यज्ञं माजङ्गं' श्यापर्णनामकब्राह्मणं निरहितं मेव यज्ञं मनुष्ठिनवान् । 'तद्' तत्सर्वं श्यापर्णनामका ब्राह्मणाः 'अनुबुध्य' मनुष्यमुखादत्रगत्य, विश्वन्तरेण राज्ञा तदानीं मनाहूता एव तं यज्ञं माजग्मुः । अगत्या 'ते ह' त एव श्यापर्णाः 'तदन्तर्वेदि' तस्य यज्ञस्य वेदिमध्ये 'आसाञ्चक्रिरे' राजानुज्ञा मन्तरेण स्वयं मीवोपविष्टवन्तः । राजा 'तान्' उद्गृह्णान् श्यापर्णान् दृष्ट्वा, स्वकीयान् वेत्रपाणीन् पुरुषानुवाच । 'यद्' ये श्यापर्णाः सन्ति, इमे 'अपूतायै वाचो वदितारः' अपूतां वाचं मदीयावन्नारूपां वदन्तः 'पापस्य कर्मणः कर्त्तारः' धीर्त्वरूपं व्यापारं कर्त्तुं मुद्यता इहासते ; 'इमे' श्यापर्णाः 'मेऽन्तर्वेदि'

* 'मा आसिपते' मन्त्रमिदोपविष्टा भा भवन्वित्यर्थे एवात्र ग्राह्यः स्यात् ; चक्षशा मुष्ठी मुनी नामाश्चो ऽत्याख्यात एव भवेदिति श्रियम् ।

मदीयाया वेदेमध्ये 'आसिषन्' स्वयं भवोपविष्टाः ; इमान् धूर्तान्
हे वेत्तपाणयः ! उत्यापयत । 'इति' एवं राज्ञीका वेत्तपाणयः
'तथा'—इत्यङ्गीकृत्य 'तान्' श्यापर्णानुत्यापयाञ्चक्रुः ॥

तेषां श्यापर्णानां वृत्तान्त माह— 'ते होत्याप्यमाना वरुविरे;
ये तेभ्यो भूतवीरेभ्यो ऽसितमृगाः कश्यपानां सोमपीथ मभि-
ज्युः पारिचितस्य जनमेजयस्य विकश्यपे यज्ञे , तैस्ते तत्र वीर-
वन्त आसुः ; कस्त्रिणी ऽस्माकास्ति वीरो य इमं सोमपीथ
मभिजेष्यतीति'—इति । वेत्तपाणिभिरुत्याप्यमानाः 'ते' श्यापर्णा
ब्राह्मणाः 'वरुविरे' रवं शब्दं परस्परं मुञ्चैर्धर्मिणं कृतवन्तः । तत्र
ष्टाः केचिद् अन्यान् प्रति काञ्चित्पुरातनीं कथा मृचुः । परि-
चितपुत्रो जनमेजयाख्यो यो राजा, स कदाचित् कश्यपवंशीत्य-
त्रान् ब्राह्मणान् विहाय 'विकश्यपं' यज्ञं भूतवीरसञ्ज्ञकैर्ब्राह्मणै-
र्भृष्टविग्भिः कारयामास । तदानीं कश्यपानां मध्ये 'ये' केचिद्
असितमृगनामकाः पुरुषाः 'सोमपीथं' जनमेजयसम्बन्धिनं सोम-
यागं 'तेभ्यः' भूतवीरसञ्ज्ञकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः वत्सादाकृष्य स्वयम्
'अभिज्युः' अभितो जयं प्राप्ताः, (बहुषु यज्ञप्रयोगेषु विजिगीषु-
कथां कृत्वा) 'तान्' भूतवीरान् ब्राह्मणान् पराजयं प्राप्य स्वयं
मसितमृगनामानो जितवन्तः ; 'तैः' असितमृगैः 'ते' कश्यपाः
'तत्र' जनमेजयस्य यज्ञे 'वीरवन्तः' शूरपुरुषोपेता आसुः । एतां
कथां सुदाहृत्य श्यापर्णाः स्वकीयानेवं पृच्छन्ति,— 'अस्माकं'
राज्ञा तिरस्कृतानां मस्माकं मध्ये 'यः' पुमान् 'इमं सोमपीथं'
विश्वन्तरस्य राज्ञः सोमयागं मभिजेष्यति, स तादृशो वीरः 'कश्चि-
दस्ति' यः कोऽपि अस्ति ? 'इति' एव मुञ्चैः शब्दं चक्रुः ॥

* अस्माकैत्यदन्तशब्दोऽस्मदीयवचनः ; ततो विभक्तैर्मुक्ति इवम् (ऋ०सं०१, ८०, १.) ।

तस्य प्रथमस्य श्यापर्णीनां मन्त्रे केनचिदुक्तं मुत्तरं दर्शयति--
 "अथ सङ्ग मस्मिं री वीर इति होवाच रामो मार्गवेद्यः"-इति ।
 सुगणगोम काचिद् योषित्, तस्याः पुत्री रामनामा कश्चिद् ब्राह्मण
 एव सुवाच -- हे श्यापर्णाः 'व' शुष्माकं मध्ये 'वीरः' परकीयान्
 विजेतुं शूरः 'अङ्ग मथ मस्मिं' भवतां पुरतो वर्त्तमानो ऽस्मीति ॥

तस्य रामस्य वृत्तान्तं साङ्ग -- "रामो ह्यस्य मार्गवेद्यो ऽनू-
 चानः श्यापर्णीयस्तथां होत्सिष्ठता सुवाचापि न राजनिव्यविदं
 वेदेकस्यापयन्तीति; यस्त्वं कथं वेद्यं ब्रह्मवन्धविति"-इति । 'श्याप-
 र्णीयः' श्यापर्णानां ब्राह्मणानां मन्त्रस्थीः सुगणपत्नो रामः 'अनू-
 चानः' साङ्गवेदेशस्त्वपाशङ्कत आत्म । तत्रावस्थितानां तेषां श्याप-
 र्णीनां वेदेकत्तिष्ठतां मध्यं अवस्थितो रामो विश्वन्तरं प्रत्येव
 सुवाच, -- हे राजन् ! 'इत्येविदं' तावमस्त्वस्मिन्परोशप्रकाराभिर्ह
 मा मपि त्वदीया वेद्यपानथ 'अनु' क्षिप्तं वेदेकस्यापयन्ति, तदे-
 तदयुक्तं मिति । तच्छ्रुत्वा विश्वन्तरो राजान भूवाच -- हे ब्रह्म-
 वन्धो ब्राह्मणाधम राम ! यस्त्वं धार्थाति वर्त्तापि मत्वं कथं
 वेद्यः इति । अतः राजोवाचेव्यध्याहृत्तयम ॥ २ (२७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माध्ववेद्ये वेदाध्वप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य समसपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ २ (२७) ॥

* अस्मिं श्यापर्णशब्दो वेदाध्वमर्गोपवर्तमानस्य परिश्रुतः (पा० २, ४, १०), काशं
 कौशपदिग्णे 'व' परैकस्यापयन्तीति । कश्चिद्व्यापयन्ती इति (पा० २, ४, १०) । तद्विहायापणे
 सायणाचार्येण 'अङ्ग' इति श्रुतं (पा० १, ४, १०) । तत्रैवः यथाशयं च ६, २, १, ४, २, ४, २, १ ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यत्नेन्द्रं देवताः पर्यवृञ्चन् विश्वरूपं त्वाष्ट्र मभ्य-
मंस्त वृत्र मस्तृत यतीः गृत्मालावृकेभ्यः प्रादादरुर्मघा-
नवधीदृ बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति तत्नेन्द्रः सोमपीथेन
व्याङ्गतिन्द्रस्नानु व्यृङ्गिं क्षत्रं सोमपीथेन व्याङ्गता-
पीन्द्रः सोमपीथे ऽभवत् त्वष्टुरामुष्य सोमं तद् व्यृङ्ग
मेवाद्यापि क्षत्रं सोमपीथेन स यस्तं भक्षं विद्याद्यः
क्षत्रस्य सोमपीथेन व्यृङ्गस्य येन क्षत्रं समृद्धते कथं तं
वेदेकृत्थापयन्तीति वेत्थ ब्राह्मण त्वं तं भर्त्सा इ वेद
हीति तं वै नो ब्राह्मण ब्रूहीति तस्मै वै ते राज-
न्निति होवाच ॥ २ (२८) ॥

अथ रामः स्वकीयं वेदनं राज्ञीऽग्रे दर्शयति — “यत्नेन्द्रं
देवताः पर्यवृञ्चन् ; विश्वरूपं त्वाष्ट्र मभ्यमंस्त. हत मस्तृत, यती-
नृत्साऽन्नाहंकेभ्यः प्रादादरुर्मघानवधीदृ, बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति ;
तत्नेन्द्रः सोमपीथेन व्याङ्गतिन्द्रस्नानु व्यृङ्गिं क्षत्रं सोमपीथेन व्याङ्ग-
तापीन्द्रः सोमपीथे ऽभवत् त्वष्टुरामुष्य सोमं ; तद् व्यृङ्ग मेवाद्यापि
क्षत्रं सोमपीथेन ; स यस्तं भक्षं विद्याद्यः क्षत्रस्य सोमपीथेन
व्यृङ्गस्य येन क्षत्रं समृद्धते, कथं तं वेदेकृत्थापयन्तीति”-इति । हे
विश्व तरः मदीयं वेदनं शृणु । पुरा कदाचिद् देवताः इन्द्रस्यो-
परि पञ्चापराधान् सम्याद्य इन्द्रं ‘पर्यवृञ्चन्’ यज्ञेषु परितो वर्जित-
वन्तः । ‘यत्र’ यदा वजनं कृतं, तत्र तत्नेन्द्रः ‘सोमपीथेन व्याङ्गता-
सोमपानेन वियुक्तो ऽभूत् । इन्द्रस्य ये ऽपराधास्ते ऽभिधीयन्ते ।

त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपनामानं ब्राह्मणम् 'अभ्यमंस्त' इन्द्रो हिसित-
वान् । तथा तेन त्वष्ट्रेत्यादिश्रुतं ब्रह्मनामानं ब्राह्मणम् 'अस्तृत'
हिसितवान् । एतदुभयं तैत्तिरीयैः "विश्वरूपो वै त्वाष्टुः"—
"त्वष्टा हतपुत्रः"— इत्यनुवाकद्वये विस्पष्टं मान्नातम् * । तथा
यतिवेषधरानसुरान् शस्त्रेण कृत्वा 'सालाहकैभ्यः' अरय्यश्वभ्यः
प्रादात् † । तथा अन्यानप्यहर्मघनामकान् ब्राह्मणवेषधरानसुरान्
अवधीत् । तथा स्वगुरोर्वृहस्पतेर्जाकां स्वकीयेन वाक्येन प्रत्यवधीत् ।
सोऽयं प्रतिघातो न युक्तः ; तथा चापस्तम्बः स्मरति— "वाक्येन
वाक्यस्य प्रतिघात माचार्यस्य वर्जयेच्छ्रेयसां च"—इति । एतं
पञ्चापराधाः तैर्निमित्तभूतैरिन्द्रस्य सोमपाने निवारिते सति
'व्यूहं' तन्निवारणम् अतु 'क्षत्रं' सर्वापि क्षत्रियजातिः 'सोमपीथेन
व्याहृत' सोमपानेन वियुक्ताभूत् । तदूहं 'सोमपीथे' सोमपाने-
ऽपि स प्रवृत्तो ऽभूत् । कथं सिति तदुच्यते— 'अमुथ त्वष्टुः सोमं
था', बलादपिबदिति शेषः । तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति— "स
यज्ञवेशमं कृत्वा प्रासङ्गा सोम मपिवत्"—इति ‡ । 'तत्' तथा
सति, इन्द्रेण बलात्सोमे पीते सति, क्षत्रियान्तरस्य तत्सामर्थ्याभा-
वादिदानी मपि क्षत्रं 'सोमपीथेन व्यूह मेव' भोगः पानरहितं मेव

* तै० सं० २, ५, १, १; २, १ ।

† "इन्द्रो यतीन्सालाहकैभ्यः पायच्छत्"—इति तै० सं० ६, २, ७, ५ । ता० ब्रा०
८, १, ४ । "वेदविश्वानियमोपेतान् यतीन्"—इति तत्र भाष्यम् । ता० ब्रा० ११, ४, १७,
'यतीन्—एतत्संज्ञकान् गणविरोधिजनान्' इति तत्र भाष्यम् ।

‡ तै० सं० २, ५, १, १ । "इन्द्रो यज्ञवेशमं"—इत्यादिः सङ्घितापाठः । "इन्द्राणां
द्वेषो प्रासङ्गा ददाना"—इति तै० ब्रा० २, ४, २, ७ । "इन्द्रस्य प्रिया ज्ञाया वावाता प्रासङ्गा
नात्"—इति पुराणादाज्जाल सिद्धेव (१८९० २५०) ।

भवतिष्ठते । 'येन' भक्षविशेषेण क्षत्रं समृद्धं भवति, तादृशो योऽन्यो भक्षः, सोमपानेन वियुक्तस्य क्षत्रस्य सम्भवति, तं भक्षं यः पुमान् विद्यात्, 'तं' तादृशं क्षत्रियभक्षविद् मन्मदादिपुरुषं कथं भेते क्षेत्रपाणयो वेदेरुत्थापयतीति रामस्योपालम्भः ॥

अथ रामविश्वन्तरयोराक्तिप्रत्युत्तीर्दमयति— "वेत्य ब्राह्मण त्वं तं भक्षोऽ ? वेद हीति ; तं वै नो ब्राह्मण ब्रूहीति ; तस्मै वै ते राजन्निति होवाच"—इति । हे 'ब्राह्मण' राम ! त्वं तादृशं भक्षं किं वेत्य ? इति विश्वन्तरस्य प्रश्नः ; तदर्थां मुक्तिः । 'वेद हि' जानाम्येवेति रामोऽब्रवीत् । हे ब्राह्मण ! 'तं वै' त मेव क्षत्रिय-भक्षं 'नः' अस्माकं ब्रूहीति विश्वन्तरः पप्रच्छ । हे राजन् ! 'तस्मै ते वै' तादृशाय पृच्छते तुभ्य मेव, कथयाभीति राम उवाच ॥ (२) २८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सममपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

त्रयाणां भक्षाणां मेक माहरिष्यन्ति सोमं वा दधि वा ऽपो वा स यदि सोमं ब्राह्मणानां स भक्षो ब्राह्मणांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यत चादाय्यापाय्यावसावी यथा-

कामप्रथाप्यो यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति ब्राह्मण-
कल्पो ऽस्य प्रजाया माजायत 'ईश्वरो हास्माद्
द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणता मभ्युपैतोः स
ब्रह्मवश्वेन जिज्युषितो ऽथ यदि दधि वैश्यानां स
भक्षो वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि वैश्यकल्पस्तं
प्रजाया माजनिष्यते' ऽन्यस्य बलिकृतदन्यखायो यथा-
कामज्येयो यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति वैश्यकल्पो
ऽस्य प्रजाया माजायत 'ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो
वा तृतीयो वा वैश्यता मभ्युपैतोः स वैश्यतया
जिज्युषितो ऽथ यद्यपः शूद्राणां स भक्षः शूद्रांस्तेन
भक्षेण जिन्विष्यसि शूद्रकल्पस्तं प्रजाया माजनिष्यते
ऽन्यस्य प्रेष्यः कामोत्थाप्यो यथाकामवध्यो यदा वै
क्षत्रियाय पापं भवति शूद्रकल्पो ऽस्य प्रजाया माजा-
यत 'ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रता
मभ्युपैतोः स शूद्रतया जिज्युषितः' ॥ (३) २६ ॥

क्षत्रियस्य हेया भक्ष्यास्त्रिविधाः, उपादेयो भक्ष एकः ; तत्र
हेयान् भक्षान् दर्शयति — “तयाणां भक्षणा मेक माहरिष्यन्ति,
सोमं वा दधि वा ऽपो वा”-इति । हेयानां तयाणां मध्ये
भक्ष मेकं क्षत्रियस्य तव अनभिज्ञा ऋत्विज आहरिष्यन्ति । कं
भक्ष मित्राग्रह्य सोमं वा दधि वा जलं वेत्युक्तम् ॥

तत्र सोमपक्षे दोषं दर्शयति — “स यदि सोमं, ब्राह्मणानां स

भक्षी, ब्राह्मणास्तेन भक्षेण जिविष्यसि ; ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया
 माजनिष्यत,— आदाय्यापाय्यावसायी यथाकामप्रयाप्यो ; यदा
 वै क्षत्रियाय पापं भवति, ब्राह्मणकल्पो ऽस्य प्रजाया माजायत,
 ईश्वरो ह्यात्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणता मभ्युपैतोः, स
 ब्रह्मबन्धवेन जिव्यूप्रितः”-इति । ‘सः’ अनभिन्न ऋत्विग् यदि ते
 विश्वन्तरस्य क्षत्रियस्य ‘सोमं’ भक्षम्, आहरेदिति शेषः, ‘सः’
 सोमी ब्राह्मणानां योग्यो भक्षः, तेन भक्षेण ब्राह्मणान् ‘जिवि-
 ष्यसि’ प्रीणयिष्यसि ; न तु क्षत्रियस्य तव प्रीतिः । तथा सति ‘ते’
 तव राज्ञः ‘प्रजायां’ सन्तती ‘ब्राह्मणकल्पः’ ईवदसमाप्तो ब्राह्मणः*
 आजनिष्यते । क्षत्रियधर्मेण श्रियेण रहितत्वात् तस्य ब्राह्मण-
 सदृशत्वम् । स च पुत्रो ब्राह्मणवत् वक्ष्यमाणगुणचतुष्टयोपेतो ।
 भवति । आदानं प्रतिग्रहः, तच्छीलः ‘आटायी’ ; प्रतिग्रहश्च
 ब्राह्मणगुणः । ऋत्विग्भूत्वा सोमम् ‘आ’ समन्तात् पाययतीति
 ‘आपायी’ ; तदेतद् याजन मपि ब्राह्मणगुणः । अथ स मत्तं तस्य
 सम्बन्धि याचन मावसः, न मावस मेति प्राप्नोति ‘आवसायी’ ;
 परगृहे सदा भोजनयाचन मपि ब्राह्मणगुणः । काम मिच्छा
 मनतिक्रम्य यथाकामं, तदनुसारेण ‘प्रयाप्यः’ निर्वासयितुं शक्यः ;
 क्षत्रियवैश्यादिवत् श्रीयधनाद्यभावात् यः कोऽप्यागत्य दुर्बलं
 ब्राह्मणं तद्गृहात् तदीयग्रामाद्वा निष्कासयितुं मिच्छति, तदानीं
 मयं ब्राह्मणो दुर्बलत्वात् तेन निःसारयितुं शक्यते । एव मेते
 चत्वारो धर्माः ब्राह्मणगुणाः । सोमं भक्षयती राज्ञः एतद्गुणकः
 पुत्रो जायते । किञ्च यदा प्रमादात् ‘क्षत्रियस्य पापं’ क्षत्रियस्य
 किञ्चिन्निषिद्धाचरणं भवति, तदानीं तेन पापेन तस्य क्षत्रियस्य

* ‘ईवदसमाप्तो कल्पस्त्वदीश्वरीयः’-इति पा० ५, ३, ६० घृ ।

‘प्रजायां’ सन्तती ‘ब्राह्मणकल्पः’ शीर्षराहित्यादिना ब्राह्मणसदृशः पुत्र आजायते । ‘अस्मात्’ पापिनः क्षत्रियात् द्वितीयो वा तृतीयो वा पुत्रो वा पौत्रो वा ‘ब्राह्मणताम् अभ्युपैतोः’ शीर्षादि-गुणरहितं ब्राह्मण्यं प्राप्तु मीश्वरः* समर्थो भवति । ‘सः’ ब्राह्मण-सदृशः क्षत्रियपुत्रो ‘ब्राह्मणवन्धवेन’ ब्राह्मणानां मधुमन्त्रवन्धेन ब्राह्मणोचितं याज्ञादिना ‘जिज्युषितः’ जीवितुं मिश्रं, नीचरूप-दैन्यवृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः ॥

श्रीमस्य भक्षत्वे दोष सुक्ता दध्ना भक्षत्वे दोष माह— ‘अथ यदि दधि, वैश्यानां स भक्षो, वैश्यांस्तेन भक्षेण जिज्विषसि, वैश्यकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते,— इत्यस्य वलिकदन्धस्यादो यथाकामज्येयो; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, वैश्यकल्पो इत्य-प्रजाया माजायत, ईश्वरो ज्ञाम्नाद् द्वितीयो वा तृतीयो वा वैश्यतां अभ्युपैतोः, स वैश्यतया जिज्युषितः’-इति । यदा ते दधिरूपं भक्ष माहरेत्, तदा दध्ना वैश्यभक्षत्वात् तस्य वैश्यान् प्रीणयिषसि । ततस्तत्र सन्तती वैश्यममानः पुत्र आजनिष्यते । वैश्यश्च प्राणिज्यं कुर्वन् ‘अन्यस्य’ राज्ञो ‘वलिकदन्’ यजिं पूजां करोति, करं प्रयच्छतीत्यर्थः । अत एव ‘अन्यस्य’ राज्ञः ‘वाक्यः’ भक्ष्याः ष्ठीनो भवतीत्यर्थः । तस्य गन्तः काम सिञ्छा कर्तुः कस्य ‘ज्येयः’ अभिभवनीयो भवति । “अथ अभिभवे”-इति धातुः । त एते करप्रदान-पराधीनत्व-निमित्तार्थत्वात्स्या वैश्यपुत्राः । यदा क्षत्रियस्य किञ्चित् पापं सम्भवति, तदा तस्य भक्तता वैश्यसदृशो

* “ईश्वरं तोषन्-कसुनौ”-इति पा० ३. ३. १३ सु० ।

। “अनुभिषेर्भेर्ब्राह्मणं” इति धातुः— अनेन न. अजायतया न. अण्यतया न. -इति ऋत० भा० ११. ३. १ । ‘ज्यानिष्ठाजिज्युषित्ययं सजायतः’ इति पा० भा० ।

जायते । 'अस्मात्' क्षत्रियात् पापिनी (व्यः पुत्रः पौत्रो वा वैश्यतां
प्राप्तुं समर्थो भवति । स च वैश्यतया वैश्यवृत्त्या करप्रदानादिना
जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥

दधिभक्षे दोष मुक्ता जलभक्षे दोष माह — "अथ यद्यपः,
शूद्राणां स भक्षः, शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ; शूद्रकल्पस्ते
प्रजाया माजनिष्यते,— त्वस्य प्रजा कामोत्थाप्यो यथाकाम-
वर्था ; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, शूद्रकल्पो त्वस्य प्रजाया
माजनिष्यते, इन्द्रो वा अस्मात् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रता
माभ्युपैतो; स शूद्रतया जिन्वूषितः"—इति । यदि ते क्षत्रियस्य
क्षत्रित्वकं 'अप' जलं भक्ष माहरेत्, तदानीं 'स' जलात्मकः
शूद्राणां भक्षः, तेन भक्षेण शूद्रान् ग्रीणयिष्यसि । ततस्तव सम्प्रती
शूद्रभक्षः पुत्र उत्पद्यते । शूद्रश्च 'अन्यस्य' उत्तमवर्णत्रयस्य
'प्रेथः' प्रेषणीयो सखी भवति । तथा 'कामोत्थाप्यः' मध्य-
रात्रादेः यदा कदाचिद् दिने इच्छा भवति, तदानीं मय सुत्या-
पतिं तथा तदीयं 'कामम्' इच्छाम् अनतिक्रम्य 'वध्यः'
दुर्गोर्तेन सामिना ताको भवति । एते शूद्रगुणाः । क्षत्रियस्य
काचित् पापं सति शूद्रसमानः पुत्रो जायते । 'अस्मात्' क्षत्रि-
यात् पुत्रः पौत्रो वा शूद्रत्वं प्राप्तुं समर्थो भवति । 'सः' पुत्रः
शूद्रवर्णतया दासवृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥ (३) २६ ॥

इति श्रीमत्पाणिनीयविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

शेतेरयन्नाकरणस्य अमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच येषा
माशां नेयात् क्षत्रियो यजमानो ऽथास्त्रैष स्त्री भक्षो
न्यग्रोधस्त्रावरोधाश्च फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि
ग्राक्षाण्यभिपुण्ययात्तानि भक्षयेत् सो ऽस्य स्त्री भक्षो
यतो वा अधि देवा यज्ञेनेष्टा स्वर्गं लोकं मायंस्तत्रै-
तांश्चमसान् न्युब्जंस्ते न्यग्रोधा अभवन् न्युब्जा इति
हाप्येनानेतद्वाच्यते कुरुक्षेत्रे ते ह प्रथमजा न्यग्रो-
धानां तेभ्यो हान्ये ऽधिजातास्ते यन्नाञ्चो ऽरीहंस्त-
स्मान्नाङ् रोहति न्यग्रोहो न्यग्रोहो वै नाम तन्ना-
ग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याक्षते परोक्षेण परोक्ष-
प्रिया इव हि देवाः ॥ (४) ३० ॥

अथ क्षत्रियोचितं भक्षं दर्शयितुं मुक्तानां भक्षाणां क्षत्रियेण
हेयतां सङ्गृह्णाह— “एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच ;
येषा माशां नेयात् क्षत्रियो यजमानः”—इति । क्षत्रियो यानं
कुर्वन् ‘येषां’ भक्षाणाम् ‘आशाम्’ इच्छा मपि ‘नेयात्’ न प्राप्नु-
यात् । हे ‘राजन्’ विश्वन्तर ! ते त्रयोऽपि ‘एते’ पूर्व मुक्ताः ॥

उपादेयं भक्षं दर्शयति— “अथास्त्रैष स्त्री भक्षो न्यग्रोधस्त्रा-
वरोधाश्च फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि ग्राक्षाण्यभिपुण्ययात्
तानि ; भक्षयेत् ; सो ऽस्य स्त्री भक्षः”—इति । ‘अथ’ हेयभक्ष-
कथनानन्तरम्, उपादेयो भक्षः कथ्यत इति शेषः । ‘अस्य’
राज्ञ एव ‘एषः’ वक्ष्यमाणः स्त्री भक्षः । को ऽस्त्री ? इति, स्त्रीऽभि-
धीयते — ‘न्यग्रोधस्त्रावरोधाः’ शाखाभ्यो ऽवाङ्मुखत्वेन प्ररोहन्तो

आत्मनि चन्द्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति न्यग्रोधं
 इवावरोधैर्भूम्यां प्रति राष्ट्रं तिष्ठत्युद्यं द्वाद्य राष्ट्रं
 मव्यध्यं भवति य एष मेतं भक्षं भक्षयति चत्रियो
 यजमानः ॥ ५ (३१) ॥

न्यग्रोधवृक्षोत्पत्तिं मुक्ता तदीयानां मवरोधानां फलानां
 चोत्पत्तिं दर्शयति— “तेषां यद्यमसानां रसो ऽवाञ्छेत्, ते ऽवरोधां
 अभवन्नथ य ऊर्ह्वस्तानि फलानि”—इति । ‘तेषाम्’ अधोमुख-
 त्वेनावस्थितानां चमसानां वटवृक्षत्वे सति चमसगतो यो रसः,
 सः ‘अवाञ्छेत्’ अधोमुखो ऽगच्छत् । ‘ते’ रसविशेषाः ‘अवरोधाः’
 अधोमुखत्वेनोत्पन्नाः वटशाखाभ्यो निर्गता मूलविशेषा अभवन् ।
 ‘अथ’ तद्वैलक्षण्येन यो रस ऊर्ह्वीं निरगच्छत्, ‘तानि’ रस-
 रूपाणि वटफलानि अभवन् ॥

तेषां मेवावरोधानां फलानाञ्च चत्रियमन्नत्वेन प्रयंसति—
 “एष ह वाच चत्रियः स्वाङ्गचाञ्चैति, यो न्यग्रोधस्यावरोधांश्च
 फलानि च भक्षयत्युपा ह परोक्षेणैव सोमपीत्रं प्राप्नोति ; नाञ्च
 प्रत्यक्षं भक्षितो भवति ; परीच मिव ह वा एष सोमो ब्रह्मा
 यन्नप्रोक्षः, परीच मिवैष ब्रह्मणो रूपमुपनिगच्छति, यत् चत्रियः
 पुरोधयेव दीक्षयेव प्रवरेणैव”—इति । ‘यः’ पुमान् न्यग्रोधवृक्षस्य
 ‘अवरोधांश्च’ अधोमुखानि मूलानि च, तत्फलानि च भक्षयति,
 एष एव चत्रियः स्वीचिताङ्गचाञ्चापैति । किञ्चायं चत्रियः
 ‘परोक्षेणैव’ न्यग्रोधव्यवधानेनैव ‘सोमपीत्रं’ सोमपानम् ‘उपां ह
 प्राप्नोति’ सर्वथा प्राप्नोति । ‘अञ्च’ चत्रियस्य ‘प्रत्यक्षम्’ अव्यवधानं
 यथा भवति तथा सोमो भक्षितो न भवति ; न्यग्रोधेन व्य-
 १८

द्वितत्वात् । योऽयं न्यग्रोधः, एष परोक्ष मिव यथा भवति तथा
वत्समानः सोमो राजा; योऽयं क्षत्रियोऽस्ति, एषोऽपि 'परोक्ष मिव'
व्यवधानेनैव ब्राह्मणो भूत्वा 'रूपं' तदीयवेषम् उपनिगच्छति ;
'पुरोधयैव' पुरोहितहारेण, 'दीक्षयैव' दीक्षारूपभंस्कारेण च,
'प्रवरेणैव' पुरोहितगोत्रेण च, ब्राह्मणस्य सम्पादितत्वादिति शेषः॥

प्रकारान्तरेण न्यग्रोधक्षत्रिययोः साम्यं भाषास्य प्रथमति—

“क्षत्रं वा एतद् वनस्पतीनां यत्रग्रोधः, क्षत्रं राजन्याः ; नितत
इव हीह क्षत्रियो राष्ट्रं वसन् भवति प्रतिष्ठित इव, नितत इव
न्यग्रोधो ऽवरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठित इव”-इति । यो न्यग्रोधोऽस्ति,
'एतत्' न्यग्रोधस्वरूपं वनस्पतीनां मध्ये क्षत्रियजातिरेव, 'राजन्यः'
देशाधिपतिरपि 'क्षत्रं' मनुष्याणां मध्ये क्षत्रियजातिः । किञ्चायं
क्षत्रियः 'इह राष्ट्रं' स्वदेशे वसन् 'नितत इव हि' तत्तदग्रामेषु
सञ्चरणेन नितरां सन्तत एव भवति, तथा 'प्रतिष्ठित इव' राज्य-
स्थैर्येण चलनरहित एव भवति ; न्यग्रोधक्षत्रियोऽपि अतीमुर्ध्वः
अवरोधैः 'नितत इव' नितरां व्याप्त एव भवति, तथा भूम्यां
'प्रतिष्ठित इव' स्थिर एव भवति । तस्मादस्त्यभयोः साम्यम् ॥

न्यग्रोधमन्त्रं मृपसंहरति— “तद्यत् क्षत्रियो यजमानो न्यग्रोध-
स्त्रावरोधाद्य फलानि च भक्षयत्यात्मन्येव तत् क्षत्रं वनस्पतीनां
प्रतिष्ठापयति, क्षत्रं आत्मानम्”-इति । 'तत्' तस्मात् न्यग्रोध-
क्षत्रिययोः सादृश्यसङ्गावाद् यः 'क्षत्रियः' पुरुषो यागं कुर्वन्
न्यग्रोधक्षत्रावरोधान् फलानि च भक्षयेत्, तदानीं वनस्पतीनां
सम्बन्धं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिम् 'आत्मन्येव' स्वात्ममध्ये एव प्रतिष्ठा-
पयति ; तथैव 'आत्मानं' स्वस्वरूपं वनस्पतिसम्बन्धिनि 'क्षत्रे'
न्यग्रोधे प्रतिष्ठापयति ॥

उपसङ्घतं तं भक्तं पुनरपि प्रशंसति-- "क्षत्रे हृ वै स आत्मनि
क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति, न्यग्रोध इवावरोधैर्मूष्यां प्रति
राष्ट्रे तिष्ठत्युग्रं हास्य राष्ट्रं सव्यर्थं भवति य एव मयं भक्तं भक्त-
यति क्षत्रियो यजमानः"-इति । 'यः' क्षत्रियो यामं कुर्वन्
'एतं' न्यग्रोधसम्बन्धिनं भक्तं भक्तयति, स क्षत्रियः स्वयं वनस्प-
तीनां सम्बन्धिनि 'क्षत्रे' न्यग्रोधे प्रतिष्ठितः सन् 'आत्मनि' स्वस्मिन्
वनस्पतीनां सम्बन्धि 'क्षत्रं' न्यग्रोधं प्रतिष्ठापयति ; यथा न्यग्रोधो
वरोधैर्मूष्यां प्रतिष्ठितः, एव मयं राजा राष्ट्रे प्रतिष्ठितः ।
अस्य राष्ट्रम् 'उग्र' तेजस्वि सत् 'अव्यर्थ' केनापि व्यधितु मगक्यं
भवति ॥ ५ (३१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशोऽध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथ यदौदुम्बराण्यूर्जा वा एषो ऽन्नाद्याद् वन-
स्पतिरजायत यदुदुम्बरो भौज्यं वा एतद् वनस्पती-
ना मूर्जं मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं भौज्यञ्च, वनस्पतीनां
क्षत्रे दध्यात्थ यदाश्वत्यानि तेजसो वा एष वनस्प-
तिरजायत यदश्वत्यः साम्राज्यं वा एतद् वनस्पतीनां
तेज एवास्मिंस्तत्साम्राज्यञ्च वनस्पतीनां क्षत्रे दधा-

त्वथ यत् प्राच्याणि यशसो वा एष वनस्पतिरजा-
 यत यत् प्रज्ञः स्वाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च
 वनस्पतीनां यश एवास्मिंस्तत् स्वाराज्यवैराज्ये च
 वनस्पतीनां क्षत्रे दधात्येतान्वस्य पुरस्तादुपक्रमानि
 भवन्त्यथ सोमं राजानं क्रीणन्ति ते राज्ञ एवा-
 वृतीणवमथात्मतिवैश्वरन्त्यथौपवसथ्य महर्तान्य-
 ध्वर्युः पुरस्तादुपकल्पयेताधिषवणं चर्माधिषवणे
 फलके ट्रीणकलणं दशापवित्रं मर्द्वीन् पूतभृत् च-
 धवनीसञ्च स्याली मुदञ्चनं चमसञ्च तद्यदेतद्
 राजानं प्रातरभिषुगन्ति तद्देवानि देवा विगृह्णी-
 यादभ्यन्धानि मुनुयान् माध्यन्दिनायान्यानि परि-
 शिष्यात् ॥ ६ (३२) ॥

न्यग्रोधस्यावरोधान् फलानि च प्रशश, श्रीदुस्वरद्विप्रगंदां
 क्रमेण दर्शयति—“अथ यदीदुस्वराखूर्जी वा एषो (ब्राह्म्याद्
 वनस्पतिरजायत यदुदुस्वरो ; भौज्यं वा एतद् वनस्पतीनां मूर्जं
 मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं भौज्यञ्च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति”—इति ।
 ‘अथ’ न्यग्रोधप्रशंसानन्तरम्, उदुस्वरप्रशंसा कथ्यते — ‘यद्’ यानि
 ‘श्रीदुस्वराणि’ फलानि भक्तत्वेनाक्तानि, तेषां मन्त्रादकी उदुस्वरो
 ऽस्ति, एषः ‘जर्जः’ रमान्, अन्नाद्यान् वनस्पतिरूपो ऽजायत ।
 ‘एतद्’ उदुस्वरफलं वनस्पतीनां मध्ये ‘भौज्यं वै’ भोजनार्हं भव ।
 ‘तत्’ तेनैदुस्वरभक्तेण अस्मिन् क्षत्रे ‘जर्जं भव’ रम भव तद्वा-
 न्नाद्यं वनस्पतीनां मध्ये भोजनयोग्यं द्रव्यं भवस्यापयति ॥

अश्वत्थफलानि प्रशंसति— “अथ यदाश्वत्थानि , तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थः ; मास्त्राज्दं वा एतद् वनस्पतीनां, तेज एवान्निंस्तत्स्वाराज्यञ्च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति”-इति । ‘अथ’ औदुम्बरप्रशंसानन्तरम् , अश्वत्थफलानि प्रशस्यन्ते । दान्य-श्वत्थफलानि सन्ति, तेषां जनको यो अश्वत्थः, एष वनस्पतिः तेजस एवोदपद्यत । ‘एतद्’ अश्वत्थफलं वनस्पतीनां सम्बन्धि मास्त्राज्य-स्वरूप मेव ; ‘तत्’ तेन अश्वत्थफलमक्षेण तेज एव वनस्पतीनां मास्त्राज्यञ्च अस्मिन् क्षत्रे स्थापयति ॥

प्लक्षफलानि प्रशंसति— “अथ यत् प्लक्षाणि , यशसो वा एष वनस्पतिरजायत यत् प्लक्षः ; स्वाराज्यञ्च इवा एतद् वैराज्यञ्च वनस्पतीनां , यत् एवान्निंस्तत् स्वाराज्यवैराज्ये च वनस्पतीनां क्षत्रे दधाति”-इति । ‘अथ’ अश्वत्थप्रशंसानन्तरम् , यानि प्लक्षफलानि चिद्यन्ते, तानि प्रशस्यन्ते । योऽयं प्लक्षोऽस्ति , एष वनस्पतिः यत्स एवोन्पन्नः । ‘एतत्’ प्लक्षफलं वनस्पतीनां सम्बन्धि स्वाराज्यवैराज्यरूपम् । स्वान्तोऽण राजत्वं ‘स्वाराज्यं’, विशेषण राजत्वं ‘वैराज्यम्’ ; ‘तत्’ तेन प्लक्षफलेन ‘अस्मिन्’ क्षत्रे यशश्च स्वाराज्यवैराज्ये च सम्पादयति ॥

भक्तद्वयं प्रशस्य तस्य प्रयोग मन्त्र— “एतान्यस्य पुरस्तादुप-
कृतानि भवन्त्यथ सोमं राजानं क्रीणन्ति ; ते राज एवावृती-
पवसथात्प्रतिवेश्यैश्चरन्त्यधीपवसथ्य महर्षेतान्यध्वर्युः पुरस्तादुपकल्प-
येताधिषवणं चर्माधिषवणे फालके द्रोणकलशं दद्यादपिवित मद्भिन्
पूतभृत्तं चाधवनीयञ्च स्थाली मुदञ्चनं चमसञ्च ; तद्यदेतद् राजानं
प्रातरभिषुक्वन्ति , तदेनानि देवा विगृह्णीयादभन्यानि सुनुयान् ,
माध्वन्दिनाद्यान्यानि परिगृह्यात्”-इति । ‘एतानि’ न्यग्रोधा-

वरोधादीनि 'अस्य' राज्ञोऽर्थे सोमक्रयात् पूर्वम् 'उपकृतानि' सभ्यादिदानानि भवन्ति । तत ऊर्ध्वं सोमक्रयः । ततः 'त' अर्ध्वर्धु- प्रभृतयः 'राज्ञ एवावृता' सोमसौव प्रकारेण उपवसथदिनात् पूर्व 'पतिवेशैः' प्रसिद्धैः क्रियाविशेषैः ॥ 'चरन्ति' अनुतिष्ठेयुः । 'अथ' अनन्तरम्, औपवसथ्य भङ्गः । औपवसथ्ये ऽहनि अर्ध्वर्धुः 'पुरस्तात्' प्रथमं 'एतानि' वक्ष्यमाणानि चर्मादीनि 'उपकल्पयेत्' सम्य- दयेत् । यस्मिंधर्मिणि सोमो ऽभिषूयते, तन् चर्माधिषट्कणाख्यम् । ययोः फलकयोरभिषूयते, तं फलके अधिषट्कणमञ्जुके ॥ द्रोण- कलशं भीष्टं दारुपात्रम् ॥ दशापवितं त्वत्तम् ॥ अद्रयो ऽभिषे-

॥ "पतिवेशं पचेवः । तस्याग्रोयात् । एहमर्थेव भवति । नाथ्य यज्ञो व्युत्थिते" -इति तै० ब्रा० १. ६. ०. १ । प्राक्सिद्धकलेन पूर्वो ऽश्रुतीति पतिवेशः, पदार्थं बोधनं, तं दन्विचार्यो प्रकारः पचेयुः-इत्यादि तद्भाष्यतः (तै० ब्रा० १. ८. ८.) । "आयुष्यापी पचेत् प्राक्सिद्धं भीष्टं दारुपात्रम्" -इति तै० ब्रा० १. १०. १. १. "पतिवेशा अपि पचेत्" -इति च तत्रैव ८. ११. १२ । ३३ तु महानवपात्रका पतिवेशा विवक्षिताः ।

† "अधिषट्कणं परिश्रुषं भवति"-इत्यादि शत० ब्रा० ३. ५. ३. २२ । 'अथ' उपरि सोमः सूयन इत्यधिषयणम् । सर्वोद्धितं भिति वचनाद् गोचर्म-इत्यादि का. थौ० ८. ५. २६ टी० । नाभिप्रभादा अग्निमा राज्ञी सुडरं प्रुत्सुता श्रीदेवरा मायका, आसनीन् चते । तस्याः सप्तस्था अधिषयणफलकयोरेपरि प्रादुर्भावो सुतरलोम यत् चर्मो आस्त्विति, तदेव अधिषयणम् । यस्मिन्नासौर्णं चर्मणि वासोवह मेव सोमो स्थापयति । तदेव कान्ता० थौ० ०. ६. २०-३० सूषेयं ख्यम् ।

१ । उपवसाणा उपरि अख्यानं प्रागुपासुदनयात् वा दर्भानासाये अधिषयणफलके उपदधानि । अथ उपरि तृप्ते सोमो यथी, ते । ते च प्रादुर्भावे प्रादेशय समस्तान् चरन्ति परमितदोषं भवतः । तदेवमादिकं वर्णनं कान्ता० थौ० ८. ५. २५ थौ० टी० द्रष्टव्यम् । "अथाधिषयणे फलके उपदधानि"-इत्यादि च शत० ब्रा० ३. ५. ३. २२ ।

२ । "दीनकृत्वशः-इत्यस्यः कलशाकारो वैकडतः ; यस्योपरि धारायदा इत्यर्थः" -इत्यादि का. थौ० ८. ०५. या० टी० । धारायदाणां परिषयशक्तपूर्वः (२भा० २१०) ।

३ । श्रीवश्याणां अतरीतश्रितद्वयजिज्ञेसे सोमसपात्रनाथे कृणां पवित्रं तं भवतः ।

चचार्षीं चावाषः * । पूतभृदाधवनीयौ पातविशेषौ † । स्वासी
कुम्भः ‡ । उदञ्चनम् उन्नयनपात्रम् § । चमसे भचार्षं दात-
पात्रम् ॥ । एतान्यध्वर्युः सम्पाद्य, तत ऊर्ध्वं 'यद्' यदा 'एतत्'
एतं राजानं प्रातःकाले अभिषुञ्चन्ति, 'तत्' तदानीम् 'एनानि'
न्यथोधावरोधादीनि द्वेषा विभजेत् । तत्र 'अन्यानि' एकभाग-

तत्रैकं यजमानस्यारभिमानम्, तर्द्धं द्रोणकल्मषं स्थायते ; अथापरं प्राट्प्रमाणम्, तदेव
परिप्रवायां युज्यते । तर्द्धतद् द्वितीयं मूर्त्तापवित्रं भवत्युभयतोद्भवं मिति दशापवित्रं
चोच्यते । का० श्रौ० ९. २. १६, १७ द्रष्टव्यम् ।

* "अथ चावष उपावहति"-इत्यादि श्रुत० ब्रा० २. ५. ४. २४ । "तस्मिन् गाव्षः
पञ्च, वैशवाः स्वेति (वा० सं० ५. २५.)"-इति कात्या० श्रौ० ८. ५. २८ ।

† पूतभृद् आधवनीयो— पूतं यस्मिन् विभर्तिति पूतभृत् । एतत्संज्ञकः पृथुसूची
सहाकलगी भवति । आधवनीयश्च सद्रूप एव ; आधूयते प्रनाज्यते संमोऽस्मिन्नित्येव तत्र
भक्तिसम्बन्धगतीऽर्थविशेषः (का० श्रौ० ९. २. २०.) । यत्र यद्यपि आधवनीयकृत्तस्यैव
प्राथम्यम्, तथापि 'अन्वाचतरं' (पूर्वम्)-इति शब्दानुशासनान्न (पा० सू० २. २. २४,)
द्वये तस्य परप्रयोगः पूतभृदाधवनीयादिति ।

‡ स्वास्यदसः— आधवस्योऽध्यादित्यधुवाणाम्-इति का० श्रौ० ९. २. १४ मूल
व्याख्यायां याज्ञिकदेवः ।

§ उदञ्चनी— पूतभृदाधवनीययोः कुम्भयोः मीमीदकयद्दणसाधनपात्रसूत्रे जलभाण-
विशेषौ । का० श्रौ० ९. २. २१ ; ९. ६. १५ ; १०. ५. १. भाष्याणि द्रष्टव्यानि । 'उदञ्चनी-
दके'-इति पा० सू० ३. १. १२३ । 'उदोदञ्चनसंज्ञकं भाणम् । अतुदके किम् ? उदञ्चनी-
दचनः'-इति तत्र दौचित्यः (सि० कौ०) ।

॥ दश चमसाः— सोमपात्रपात्राणि । 'चमसो देवपात्रः'-इति श्रु० सं० १०. १६. ८ ।
'कीदृश्वरेण चमसेन चतुःशक्तिना'-इति श्रुत० ब्रा० ७. २. ११. २ । 'दश चमसाः श्वसतना-
मपः'-इति वा० श्रौ० ९. १. २२ । 'स्वरुमतः'-इति च मानवसूत्रम् । तथापि मुचि-
युक्तानि । न्यथोधरीक्षितकपर्णाव्यतमकाष्ठनिर्मितानि । हीटः, ब्रह्मणः, उद्गातुः,
सन्वतः, प्रशासुः, ब्राह्मणान्धसिनः, पीतुः, जेष्टुः, चाप्रीभस्य, अश्वावाकस्येति दश ।
कात्या० श्रौ० (९. ९. २५ ; १९. १३.) भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

गतानि 'तन्मिन्' प्रातस्त्वयने अभिषुण्वयात्, इतरभागगतानि तु
माध्यन्दिनसवनाय स्थापयेत् ॥ ६ (३२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

तद्यज्ञैतां*श्चमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमस
मुन्नयेत् तस्मिन् इ दर्भतरुणके प्रास्त्रं† स्थातां तयो-
र्वषट्कृते †न्तःपरिधि पूर्वं प्रास्त्रेद् दधिक्रावणो अ-
कारिष मित्येतयर्चा सस्वाहा‡कारयानुवषट्कृते
परमा दधिक्राः श्रवसा पञ्चकृष्टीरिति तद्यज्ञैतांश्चम-
सानाहरेयुस्तदेतं यजमानचमस माहरेत् तान्यत्रोद्-
गृह्णीयुस्तदेन मुपोद्गृह्णीयात् तद्यदेळां हीतो-
पञ्चयेत् यदा चमसं भक्षयेद्यैव नेतया भक्षयेद् यदत्र
शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिबिच्छचीभिः । इदं
तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजान मिह भक्ष-

* "तद्यज्ञैतां"—इति क ।

† "प्रास्त्रं"—इति ग ।

‡ "सः स्वाहा०"—इति क, "सह स्वाहा०"—इति ग ।

यामीति शिवो ह वा अस्मा एष वानस्पत्यः^१ शिवेन
मनसा भक्षितो भवत्युगुं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं भवति
य एव मेतं भक्षं भक्षयति^२ क्षत्रियो यजमानः शन्न
एधि हृदे पीतः^३ प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारौरित्या-
त्मानः प्रत्यभिमर्शं^४ ईश्वरी ह वा एषो ऽप्रत्यभिमृष्टा^५
मनुष्यस्यायुः प्रत्यवहर्त्तोरनर्हन् मा भक्षयतीति तद्
यदेतेनात्मान मभिमृशत्यायुरेव तस्य तिरत आ प्या-
यस्य ममेतु ते^६ सं ते पयांसि स मु यन्तु वाजा इति
चमस माप्याययत्यभिरूपाभ्यां^७ यद् यज्ञे ऽभिरूपं
तत् समृद्धम्^८ ॥ ७ (३३) ॥

अथास्य फलचमसस्य* उच्यनादिप्रयोगं दर्शयति— “तद्यत्रै-
तांश्चमसानुचयेयुस्तदेतं यजमानचमस मुचयेत् ; तस्मिन् हे दर्भ-
तरुणके प्राप्ते स्यातां, तयोर्वषट्कृतेऽन्तःपरिधिं पुवं प्रास्येद्, दधि
क्रावणो अकारिष मित्येतयर्चा सखाहाकारयानुवषट्कृते ऽपर मा
दधिकाः शयसा पञ्चकृष्टीरिति”-इति । तत ऊह्यं ‘यज्ञं यदा
'एतान् ब्रह्महोत्राद्विचमसान् दशसङ्ख्याकानुचयेयुः, 'तत्' तदानीं
'यजमानस्य' राज्ञश्चमसम् 'उचयेत्' अभिषुतेन न्ययोधादिना पूर-
येत् । तस्मिन् पूरिते चमसे ऽयं दर्भहृद्यं प्रक्षिप्य तयोर्मध्ये प्रक्षम-
प्रक्षिप्तं दर्भं 'वषट्कृते' वषट्कारे कृते सति “दधिक्रावणः”-

* न्ययोधमलानुचरीयाइत्य सपिष्य चूर्णधिता दधा मिथश्च कृत्वा राजश्वपैङ्गवी-
रन्यतरस्य यजमानस्य भक्षणाद्य चमसनामपात्रे रक्षितो भवति, स एव यजमानचमसः
फलचमस इत्युच्यते, तस्य इतरान् सोमचमसान् उर्भयो भवति । कात्या० श्रौ० १०. ९.
३० - ३२ सूत्रेषु दृश्यम् ।

इत्येतयर्चा स्वाहाकारसहितया परिधीना मन्तः प्रक्षिपेत् । 'अनु-
वषट्कते' अनुवषट्कारे कृते सत्यपरं दर्भम् "आ दधिक्षाः"—इत्यन-
यर्चा पूर्ववत् स्वाहाकारसहितया परिधीना मन्तः प्रक्षिपेत् * ॥

अथास्य फलचमसस्य भक्षणं विधत्ते-- "तत्र त्रैतांशममाना-
हरेयुस्तदेतं यजमानचमस माहरेत् ; तान्यतीदृग्ङ्गीयुस्तदेन
मुपोदृग्ङ्गीयात् ; तद्यदेकां होतोपह्वयेत, यदा चमसं भक्षयेदथैन
मेतया भक्षयेद्"—इति । ततो होमादूर्ध्वं 'यत्र' यदा 'एतान्'
होत्रादीनां चमसान् ऋत्विज आहरेयुः , 'तद्' तदानीम् एतं
'यजमानस्य' राष्ट्रचमस माहरेत् । 'तान्' आहृतान् होत्रादि-
चमसान् 'यत्र' यदा 'उदृग्ङ्गीयुः' भक्षणार्थं मूर्ध्नि धारयेयुः , 'तत्'
तदानीम् 'एतं' यजमानस्य राष्ट्रचमसम् 'उपोदृग्ङ्गीयात्' ऊर्ध्वं
धारयेत् । तत ऊर्ध्वं यदा होत्रिका मुपह्वयेत, उपह्वूय च स्वकीयं
चमसं यदा भक्षयेत् , 'अथ' तदानीम् 'एनं' यजमानचमसम्
'एतया' वक्ष्यमाणयर्चा राजा भक्षयेत् ॥

ता ऋचं पठति— "यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य , यदिन्द्रो
अपिदक्ष्णीभिः । इदं तदस्य मनसा शिवेन, नोमं राजान
मिह भक्षयामीति"—इति । 'रसिनः' रसयुक्तस्य 'सुतस्य' अभिषु-
तस्य अवरोधादिद्रव्यस्य 'अत्र' पात्रे 'यच्छिष्टं' योज्वशिष्टो भागः,
'यत्' च पात्रस्थं द्रव्य मिन्द्रः 'शचीभिः' कर्मविशिष्टैः संस्कृत मपि-
वत् । शचीशब्दः कर्मनामसु पठितः † । 'अस्य' द्रव्यास्य सम्बन्धि

* "इतरेषु नोमचमसेषु इत्यमानेषु एतं फलचमसं चमसाभ्यर्चयेत् कृत्वा तद्वानेन
चमसाद् गृह्णीत्वा जुहोति"—इति कात्या० श्रौ० १०. ९. ३२ २० टी० ।

† निघण्टो वाङ्नामसु (१. ११.) ४९ , कर्मनामसु (१. ९.) ६२ , प्रजा-
नामसु च (१. ९. ८) ।

‘तदिदं’ शिष्टं ‘शिवेन’ भक्तियुक्तातया मङ्गलेन मनसा ‘इह’
‘सोमं राजानं’ सोमराजरूपं भावयित्वा भक्षयामि ॥

‘तदिदं’ समन्वकभक्षणं प्रशंसति — “शिवो ह वा अस्मा एष
वानस्पत्यः, शिवेन मनसा भक्षितो भवत्युद्यं ह्यस्य राष्ट्रं मव्यथ्यं
भक्षति, य एव मेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः”-इति ।
‘यः’ क्षत्रियो यजमानः, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण ‘एतं’ फलचमस-
रूपं भक्षं भक्षयति, ‘अस्मै’ यजमानाय एष ‘वानस्पत्यः’ भक्षः
‘शिवो ह वै’ मङ्गलो हितकारी भूत्वा ‘शिवेन मनसा’ भक्तियुक्तेन
मङ्गलेन मनसा भक्षितो भवति । ‘अस्य’ राज्ञो राष्ट्रम् ‘उद्यम्’
शत्रूणां मभिभयनायोग्यरूपं भूत्वा केनापि ‘अव्यथ्यं’ व्यथयितुं
प्रशक्तं भवति । भयं चलनं वा कदाचिदपि नास्य राष्ट्रस्य
भवतीत्यर्थः ॥

अस्मिन्नादृशं मन्त्रेण आत्मस्पर्शं विधत्ते— “शत्र एधि हृदे
पीतः, प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीरित्याजानः प्रत्यभिभर्षः”-
इति । हे ‘सोम’ सोमस्थानीयायरीधादिभक्ष ! अस्माभिः पीतः
भन् नः’ अस्माकं हृदये ‘ग मेधि’ सुखहेतुर्भव । ‘जीवसे’ चिर-
जीवनाय ‘नः’ अस्माकं मायुः ‘प्रतारीः’ प्रकर्षेण सम्पादय ।
‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘आत्मनः’ स्वकीयहृदयस्य ‘प्रत्यभिभर्षः’
हस्तेन सम्पूर्णः स्वर्गः कर्तव्यः ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां मभिभर्षं प्रशंसति— “ईश्वरो ह वा
एषोऽप्रत्यभिसृष्टो मनुष्यस्यायुः प्रत्यवहर्त्तोरनर्हन्मा भक्षयतीति ;
तद्यदेतेनात्मानं मभिसृशत्यायुरेव तत्र तिरते”-इति । ‘एषः’
अवरोधादिभक्षः ‘अप्रत्यभिसृष्टः’ मन्त्रपूर्वकारमस्पर्शरहितः सन्
‘मनुष्यस्य’ राज्ञः आयुः ‘प्रत्यवहर्त्तः’ विनाशयितुं मीश्वरः समर्थो

भवति । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते -- 'अनर्हन्' भक्षयित्
अग्राय्यः सन् भां भक्षयतीति तस्य भक्षस्याभिप्रायः । सोऽर्थ
व्यतिरेकः, तदादिख्यादिरन्वयः । 'तत्' तदा भक्षणादूर्हं यथा
'एतेन' यत्र इत्यादिमन्त्रेणाभिश्रुति, 'तत्' तेनाभिमर्शनेनायुरेव
'प्रतिरेते' प्रकर्षेण वर्धयति ॥

हाभ्यां मृगभ्यां तस्य चमसस्य पूरणं विधत्ते -- "आ प्रायस्व
समेतु ने (ऋ० सं० १.८१.१६.), सं ते पर्यासि स सु यन् वाजा
इति (ऋ० सं० १. ८१. १८.) चमस साप्राययत्वभिरूपाभ्यां ;
यश्च ज्ञेऽभिरूपं तदासृजम्" -- इति । प्रथमाया मृत्वा प्रायस्वेति
अवणाद्, द्वितीयस्यास्तृतीयपादे चाप्रायसाज इति अवणादितं
मन्त्रद्वय साप्रायनस्य 'अभिरूपम्' अनुकूलम् । यश्चे 'यद्' अर्हं
'अभिरूपम्' अनुकूलं क्रियते, 'तद्' अर्हं 'असृजं' सम्युक्तं
भवति ॥ ७ (३३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां षष्ठ्याध्याये

(षष्ठतियाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३३) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

तद्यज्ञेतांश्चमसाग्रसादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं
सादयेत्तान्यत्र प्रकल्पयेयुस्तदेन मनु प्रकल्पये-
दथैन माहुतं भक्षयेन्नराणंसपीतस्य देव सोम

ते मतिविद् 'जमेः पितृभिर्भक्षितस्य भक्षयामीति'
 प्रातस्सवने नाराणसो भक्ष' जर्वैरिति माध्यन्दिने
 काव्यैरिति तृतीयसवने जमा वै पितरः प्रात-
 स्सवने जर्वा माध्यन्दिने काव्यास्तृतीयसवने तदे-
 तत् पितृनेवामृतान्त्ववनभाजः करोति सर्वां ह्यैव
 सो ऽमृत इति ह स्माह प्रियव्रतः सोमापो यः कश्च
 सवनभागित्यमृता ह वा अथ पितरः सवनभाजो
 भवत्युग्रं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं भवति य एव मेतं भक्षं
 भक्षयति क्षत्रियो यजमानः समान आत्मनः प्रत्य-
 भिमर्शः समान माप्यायनं चमसस्य प्रातस्सवन-
 क्षैवावृता प्रातस्सवने चरयुर्माध्यन्दिनस्य माध्यन्दिने
 तृतीयसवनस्य तृतीयसवने त मेव मेतं भक्षं प्रोवाच
 वासो नार्गवेयो विश्वन्तराय सौषड्मनाय तस्मिन्
 होवाच प्रोक्ते सहस्र मु ह ब्राह्मण तुभ्यं दद्याः सश्या-
 पसा उ मे यज्ञं इत्येत मु ह्यैव प्रोवाच तुरः कावषेयो
 जनमेजयाथ पारिच्छितायैत मु ह्यैव प्रोचतुः पर्वत-
 नारदो सीमकाय साहदेव्याय सहदेवाय सार्द्ध-
 याथ † तभवे देवावृधाय भीमाय वैदर्भाय नग्मजिते

* "मः व्यापये" - इति ड ।

† "यज्ञ" - इति ग ।

‡ "सार्द्धयाय" - इति क. "सार्द्धेवाय" - इति ख, "सार्द्धेयाय" - इति ग, "सार्द्धयाय"
 इति न, "सार्द्धयाय" - इति ज, ज ।

गाभ्यारायैतं मु हैव प्रोवाचाग्निः सनश्रुतायारिन्द-
 मायं क्रतुविदे जानक्य एत मु हैव प्रोवाच वसिष्ठः
 सुदासे पैजवनाय ते ह ते सर्व एव महज्जग्मुरेतं भक्षं
 भक्षयित्वा सर्वं हैव महाराजा आसुर्गादित्य इव ह
 स्य श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि
 मावहन्त आदित्य इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति
 सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहत्ययं हास्य राष्ट्र मव्यध्यं
 भवति य एव मेतं भक्षं भक्षयति जत्रियो यजमानो
 यजमानः ॥ ८ (३४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे मन्त्रमर्पाञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भक्षिताप्यायितस्य नाराशंसमव्युत्स्य चभमस्यः प्रयोगं विभक्षे—
 “तद्यत्रैतान्शंससात्तादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं सादयेत् ; तान्यत्र
 प्रकम्पयेयुस्तदेन मनु प्रकम्पयेदथैन माहृतं भक्षयेवराशंसपीतस्य
 देव सोम तं मतिविद ऊमैः यिद्धभिर्भक्षितस्य भक्षयामीति प्रात-
 स्यवने नाराशंसो भक्ष, ऊर्वरिति माध्यन्दिने, काव्यैरिति ऋताय-
 सवने”-इति । ‘तत्’ तस्मादाप्यायनात् ऊर्ध्वं ‘यत्र’ यदा ‘यतान्’
 ऋतादीनां चमसानाप्यायितान् सादयेयुः, तदानी मेतं ‘यजमा-
 नस्य’ राज्ञश्चमसं सादयेत् । ‘तान्’ ऋतादीनां चमसान् यदा
 प्रकम्पयेयुः, तदैव ‘एनम्’ राज्ञश्चमस मनु प्रकम्पयेत् । ‘अथ’

* “आप्यायितान्शंसान् सादयेत्, ते नाराशंसो भवन्ति”-इति भाष० श्री० ४.
 ४. १. २० । “इतिविदो भक्षिता अप्यायिताश्चमसा नाराशंसो”-इति सा० भा० (ता०
 ब्रा० १०, ११ ; तै० ब्रा० २. ०.) ।

अनन्तर मीतं चमसं भक्षयार्थं माहृतं नराग्रंसेत्वादिमन्त्रेषु भक्षयेत् । हे सोमसदृश फलचमस देव ! 'नराग्रंसपीतस्य' नरा मनुष्याः ऋभुप्रमुखाः शस्यन्ते यस्मिन् सवनविशेषे सोऽयं नराग्रंसः, तत्र देवैः पीतस्य, जमनामभिः पित्रभिश्च भक्षितस्य, 'मतिविदः' अन्नदभिप्रायाभिन्नस्य ते भक्षयामि 'इति' अनेन मन्त्रेण प्रातःसवने नराग्रंसचमससम्बन्धी भक्षः कर्त्तव्यः । इतरयोस्तु सवनयोस्तस्मिन् मन्त्रे 'जमैरिति' अस्य पदस्य स्थाने 'जर्वैः'—'काव्यैः'—इति पदद्वयं क्रमेण पठनीयम् ॥

त्रिविधं मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— "जमा वै पितरः प्रातःसवन, जर्वा माध्यन्दिने, काव्यास्तृतीयसवने, तदेतत् पितृनेवासृताः सवनभाजः करोति"—इति । जमा, जर्वाः, काव्याः,—इत्येते सवनत्रयगताः पितृविशेषाः ; अतस्तच्छब्दप्रयोगेण तान् पितृन् सवनभाजः करोति । पितरश्च द्विविधाः ; सृता असृताश्च । इदानीं मनुष्याः सन्ती मरणादूर्ध्वं पितृलोकं प्राप्ताः 'सृताः', सृष्टिमारभ्य पितृलोके ऽवस्थिताः 'असृताः' ; जमादयस्तथाविधत्वादसृतग्रन्थेन विशेष्यते ॥

अथ मन्त्रतात्पर्ये 'मतान्तर' दर्शयति— "सर्वो ह्येव सो ऽसृत इति च स्माह प्रियव्रतः सोमापो यः काश्च सवनभागिति"—इति । न केवलं सूमादय एव पितरः प्रसिद्धा असृताः, किन्तु यः कोऽपि प्रोत्वा सवनभाग् भवति, स सर्वोऽप्युमादिशब्दैरुपलक्षितत्वादसृत एव भवतीति* 'सोमापः' सोमपः प्रियव्रताख्यो महर्षिराह स ॥

इदानीं नराग्रंसचमसभक्षं प्रशंसति— "असृता इ वा अस्य

* तथाहि— "मण्डयित्वाऽपानं सोमं ससृता अभूम्, ब्रह्मी भव इदं आपीत इन्द्र-विति मुखश्रुदये अभिचक्षेरन्"—इति भावः श्री० ५, ६, ९६ ।

पितरः सवनभाजो भवन्त्युपं ह्यस्य राष्ट्र मध्यस्थं भवति , य एव
 भवं भर्त्सं सन्नयति चन्द्रियो यजमानः”-इति । ‘अस्य’ गच्छी
 भन्प्रयितुः ‘पितरः’ पितृपितामहादयः सर्वेऽपि सवनभाजः सन्तः
 ‘अस्यताः’ भरणरक्षिता देवा भवन्ति । उग्र मित्यादि पूर्ववत्
 (१५०५०) । यत्न इत्यादिमन्त्रेषु स्वदेष्टृस्पर्शनम्, भाष्यात्
 श्रुतिभन्वर्थेन (१५६५०) चमसपूरणश्च ॥

प्रातस्मवने यदुक्तं तदुक्तवयोः सवनयोरतिदिशति -- “समान
 नामनः प्रत्यभिर्गोः, समान माध्यायनं चमसस्य”-इति ॥

फलचमने विद्यमानं प्रयोगविधिं सभिधाय ‘पतञ्जलि’ सोम
 चमसगतं प्रयोगं सवनत्रयेऽप्यतिदिशति -- “प्रातस्मवन्स्यैवाहना
 प्रातस्मवने चरिष्यत्, माध्यन्दिनस्य माध्याह्निकं, तृतीयमवन्स्यै
 तृतीयचमने” इति । सोमविषयस्य प्रातस्मवन्स्यैव ‘आहना’
 प्रकारेण फलचमसविधयप्रातस्मवने ‘चरिष्यत्’ अनुतिष्ठेत् । एव
 मित्यादि लील्यम् ॥

उक्तं फलचमसमभवे सुवमहरति-- “त भवे सतं भर्त्सं प्रोवाच
 रामो भार्गव्यो विश्वन्तराय सौपन्ननाय”-इति ।

अथ विश्वन्तरस्य वाक्यं दर्शयति-- “तस्मिन् प्रोवाच प्रीति
 गहस्र सु ह ब्राह्मण तुभ्यं दध्नः मश्यापर्णे न मे यज्ञ इति”-
 इति । ‘तस्मिन्’ राजभजे रामेण ‘प्रीति’ सति स राजा रामं
 प्रत्येव मुवाच-- हे ‘ब्राह्मण’ राम ! तुभ्यं वयं ‘सहस्र सु ह’ गवां
 सहस्रं मश्यापर्णे दध्नः । पुरा मे यज्ञो विश्यापर्णे षामीत् * ,
 इदानीं तु ‘मश्यापर्णे’ एवासु ; भवद्दीयाः श्यापर्णनामकाः सर्वे
 ब्राह्मणाः अस्मिन् यज्ञे वसन्त्विति ॥

* तदुक्तं परमात् -- ‘विश्यापर्णे यज्ञे राजा’ - इति १३११०० ।

इदानीं सम्यदायक्यनेन भक्षं प्रशंसति— “एत मु हैव प्रो-
वाच सुरः कावषियो जनमेजयाय पारिधिताय; एत मु हैव प्रोचतुः
पवेतनारदौ सोमकाय सहदेव्याय, सहदेवाय सार्क्ष्याय, बभ्रुवे
देवाहधाय, भीमाय वैदर्भाय, नम्नजिते गान्धाराय; एत मु हैव
प्रोवाचान्निः सनश्रुतायारिन्दमाय, क्रतुविदे जानक्ये; एत मु
हैव प्रोवाच वसिष्ठः सुदासे यैजनवाय; ते ह ते सर्व एव महज्जगु-
रेतं भक्षं भक्षयित्वा सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह स्य
श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते”—
इति । ‘एतं’ पूर्वीक्त मेव भक्षं कावषस्य पुत्रसुरी नाम महर्षिः,
पारिधित्पुत्राय जनमेजयसम्भूताय प्रोवाच । अथ मेकः सम्य-
दायः । तथैव ‘एतं’ भक्षं पर्वतनारदाख्याहृषी सहदेवस्य पुत्राय
सोमकाय प्रोचतुः । सोमकश्चान्यस्यै सहदेवाय प्रोवाच । सह-
देवश्च सार्क्ष्याय प्रोवाच । सार्क्ष्यश्च बभ्रुवे प्रोवाच । बभ्रुश्च
देवाहधाय प्रोवाच । देवाहधश्च भीमाय प्रोवाच । भीमश्च वैदर्भाय
प्रोवाच । वैदर्भश्च नम्नजिते प्रोवाच । नम्नजिश्च गान्धाराय प्रोवाच ।
अथ त्रितोयः सम्यदायः । तथा ‘एतम्’ एव भक्षं सन्निनामको
महर्षिः सनश्रुताय प्रोवाच । सनश्रुतवारिन्दमाय प्रोवाच ।
अरिन्दमश्च क्रतुविदे प्रोवाच । क्रतुविश्च जानक्ये प्रोवाच । अथ
तृतीयः सम्यदायः । अथ ‘एतम्’ एव भक्षं वसिष्ठो महर्षिः
सुदासे महर्षवे प्रोवाच । सुहु धनं दासतीति सुदाः, अथवा सुहु
शतून् दस्युपचयतीति सुदाः । स च यैजनवाय प्रोवाच । यदाः
सहदेवाय सार्क्ष्यायेत्यादिषु वाक्येषु सहदेवादिनाम्नां सार्क्ष्यादि-

* सुदाएव यैजननीत्यत्र प्रसिद्धः । तथाहि— ऋ० सं० ७.१८.२२-२५ ऋचु ‘सुदासः
यैजनमस्य’ इति । “विश्वामित्र ऋषिः सुदासः यैजवनस्य पुरोहितः”—इत्यादिनिर्दिष्टकथनम्

पदानि विशेषणतया योज्यानि । द्वितीयस्तच्छब्द एतच्छब्दार्थः ।
 'ते ह' एते सुरादयः यैजवनाम्ताः सर्वे एव पुरुषाः 'एतं' फल-
 क्षमसमक्षं भक्षयित्वा 'मह्व्यग्मुः' महस्त्वं प्राप्ताः । महत्त्वस्यैव सर्वं
 हेत्वादिकं विवरणम् । सर्वेऽप्येते 'महाराजाः' सार्वभौमाः आसुः ।
 यथा आदित्यो ब्युलोके प्रतिष्ठितस्तपति, एव मेते 'श्रियां' गजा-
 श्वादिक्वायां सम्पदि प्रतिष्ठिताः सक्तः 'तपन्ति' शत्रूणां तापं
 कुर्वन्ति । तथा 'सर्वाभ्यो दिग्भ्यः' सर्वदिग्भवस्थितेभ्यो राजभ्यः
 सकाशाद् 'बलि मावहन्ते' कर माददानाः स्वामिनी भवन्ति ॥

नारायणसमक्षं पुनरपि फलकथनेन प्रशंसति— "आदित्य
 इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावह-
 त्वुयं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं भवति य एद मेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो
 यजमानो यजमानः"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । अभ्यासी-
 ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ८ (३४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३४) ॥

(२.७.२.) । अत एव पूर्वोक्तस्य 'सहदेवस्य सा ग्रंकाय'-इत्यादि व्याख्यानस्यायुक्तं मनुभूय
 सुगुप्तं व्याख्यानं वक्तुं प्रकृतं यदेति । सहदेवस्य च प्रयापत्यनेन सा ग्रंयत्वम्, न प्रकृतं च
 नन्वारदेशवासित्वेन नान्तरत्वं अतपत्वे प्रसिद्धम् (२. ७. ४. ४ ; ८. १. ४. १०) । एव
 कालेऽपि तत्र विवेकपदानिदानामन्वेष्टव्यानि ।

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्धं निवारयन् ।
 पुमर्थोचतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बाल्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः पशोरिकः^(१) । तदाहुयं आहिताग्नि-
 रेकादश^(२) । हरिश्चन्द्रः षट्^(३) । प्रजापतिर्यज्ञ-
 मष्टौ^(४) । विश्वन्तरोऽष्टौ^(५) ॥ ७ * ॥

अथातः पशोस्, तदाहुयं दशपूर्णमासयोर्,
 अथात इष्टापूर्त्तस्य, तेषां यस्मसानां चत्वारि ॥७१॥

॥ इति सप्तमपञ्चिका समाप्ता ॥

* १, ८, १८, १०२, १३२ पं (१-११-६-८-८-२४ पं) ।

† १, ४७, ११०, १४४ पं (१०-१०-१०-४-२४ पं । भा० २२२४० पं० ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथाष्टमपञ्चिका ॥

(१२)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथात ॥ स्तुतशस्त्रयोरेवैकाहिकं प्रात-
स्सवनं मेकाहिकं तृतीयसवनं मेते वै शान्ते ऋषेः
प्रतिष्ठिते सवने यदेकाहिके शान्त्यै ऋषेः प्रतिष्ठित्या
अप्रच्युत्या उक्तो माध्यन्दिनः पवमानो य उभय-
साम्नो बृहत्पृष्ठसोमे हि सामनी क्रियेते आत्वा रथं
यथीतय इदं वसो स्तुत मन्त्र इति राथन्तरी प्रतिपद्
राथन्तरी ऽनुचरः पवमानोऽथ वा एतद् यन्मरुत्व-
तीयं पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्ति बृहत्पृष्ठं सवी-
वधतायै तदिदं रथन्तरं स्तुत माभ्यां प्रतिपदनुचरा-
भ्या मनुशंसत्यथो ब्रह्म वै रथन्तरं क्षत्रं बृहद् ब्रह्म
खलु वै क्षत्रात् पूर्वं ब्रह्मपुरस्तान् स उयं राष्ट्र मव्य-
थ्य मसदित्यथान्नं वै रथन्तरं मन्न मेवाश्मै तत् पुर-
स्तात् कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथन्तरं मियं खलु वै

* "अथातः" इति सविमर्गः उ, ज ।

प्रतिष्ठां प्रतिष्ठा मेवाश्चै तत् पुरस्तात् कल्पयति
समान इन्द्रनिहवो ऽविभक्तः सो ऽङ्गा मुद्धान्
ब्राह्मणस्य त्व उभयसान्नो रूपं मुभे हि सामनी
क्रियेते समान्यो धाय्या अविभक्तास्ता अङ्गा मैका-
हिको मरुत्वतीयः प्रगाथः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

फलाख्यचमसो भक्षो राज्ञो यज्ञे प्रकीर्तितः ।

उच्यते राजयज्ञेऽस्मिन् विशेषः स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

तदेतत् प्रतिजानीते— “अथात् स्तुतशस्त्रयोरेव”—इति । ‘अथ’
राज्ञो यज्ञे भक्षविशेषकथनानन्तरम्, यतः स्तुतशस्त्रयोर्विशेषो
जिज्ञासितः, ‘अतः’ कारणात् तयोरेव, विशेष उच्यत इति शेषः ॥

तं विशेषं वक्तुं मादौ विशेषरहितं मंत्रं दर्शयति— “ऐका-
हिकं प्रातस्सवनं मैकाहिकं तृतीयसवनं मेते वै शान्ते क्लृप्ते प्रति-
ष्ठिते सवने यदैकाहिके, शान्त्यै क्लृप्तै प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्सै”—
इति । एकाहे प्रकृतिरूपे * यत् प्रातस्सवनं यच्च तृतीयसवनं
सुक्तम्, तदुभयं राज्ञो विज्ञतावपि तथैव प्रयोक्तव्यम् ; न तु तयोः
कश्चिद् विशेषोऽस्ति । ऐकाहिके ये उभे प्रातस्सवन-तृतीयसवने,
ते ‘एते’ एव ‘शान्ते’ सुखकरे ‘क्लृप्ते’ स्वभ्यस्ते ‘प्रतिष्ठिते’ सम्पन्ने ;
अतस्तयोः प्रकृतिवदनुष्ठानं ‘शान्त्यै’ सुखार्थं, ‘क्लृप्तै’ स्वभ्यासार्थं,
‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पत्त्यर्थम्, ‘अप्रच्युत्सै’ विनाशराहित्यार्थं च भवति ॥

* ३भा० २४८५० द० ।

† १भा० ३१२३०—२भा० ५०४०, २भा० ११५—१८०४० द० ।

यथा प्रातस्सवन-द्वतीयसवनयोः प्राकृताद् विघ्नेषो नास्ति, तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि मरुत्वतीय मैकाहिकं षोडशस्रस्वाणि चैकाहिकानि † ; स्तोत्रे तु विघ्नेषोऽस्ति, त मिमं दर्शयति— “उक्तो माध्यन्दिनः पवमानो य उभयसाग्नो हृहत्पृष्ठसोमे हि सामनी क्रियते”—इति । हृहत्पृष्ठस्य चेत्युभयविधं साम यस्मिन् अभिजिदादी सोऽय मुभयसामा ; हृहत्साम पृष्ठसोत्रं यस्मिन् अभिजिदादी सोऽयं ‘हृहत्पृष्ठः’ । तादृशस्य ‘उभयसाग्नो हृहत्पृष्ठस्य’ अभिजिदादीर्णो माध्यन्दिनः पवमान उक्तः ‡ , स एवात्र राजयज्ञे माध्यन्दिनः पवमानो द्रष्टव्यः । न चोभयसामत्वं हृहत्पृष्ठत्वं चोभयं व्याहृत मिति शङ्कनीयम् ; माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे रथन्तरं साम , पृष्ठस्तोत्रे हृहत्सामेत्येव मुभयसामत्वस्य व्यवस्थितत्वात् । ‘उमे हि’—इत्यनेनेय मेव व्यवस्था स्वष्टीक्रियते ॥

(यद्यपि मरुत्वतीयशस्त्रावयवाः प्रतिगदादयः प्राकृता एव, तथापि तदनुवादेनात्र प्रयंसा क्रियते †) तत्र प्रतिपदनुचरौ दर्शयति— “आ त्वा रथं यथोतय , इदं वसो सुत मन्थ इति राथन्तरो प्रतिपद् , राथन्तरो ऽनुचरः ; पवमानोक्थं वा एतद् यन् मरुत्वतीयम् ; पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्ति , हृहत्पृष्ठं, सवीवधतायै ; तदिदं रथन्तरं तु न माभ्यां प्रतिपदनुचराभ्या मनुयंसति”—इति । “आ त्वा रथम्”—इति (ऋ० सं० ८. ६८. १.) यस्मूचः , सोऽयं मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् ‡ । अर्धिसूत्रे रथन्तरं साम उन्नाटभिर्गीयते , तस्मादियं प्रतिपद् ‘राथन्तरो’ । “इदं वसो सुतम्”—इत्ययं (ऋ० सं० ८.२.१.)

† २भा० ५१—११४५० ३० ।

‡ २भा० ६१५० ३० ।

§ वसोऽर्धिसूत्रात्प्राग्वक्तव्यं ख-पुस्तके नास्ति ।

§ २भा० ६४, ६१५० ३० ।

तन्वी ऽनुचरः ; ह्यन्दीदेवतादिना पूर्वेण समानत्वात् * । रथन्तर-
सामाधारस्य पूर्वस्य तच्चस्य अनुसारित्वादस्यापि रथन्तरत्वम् ।
यत् मरुत्वतीयं शस्त्रं मस्ति, एतत् 'पवमानोक्त्यं वै' पवमान-
स्त्रीत्रानुसारेण ग्रस्यमानत्वात् । 'उक्त्यं' गस्त्वम्, तद् द्विविधं
पवमानोक्त्यं ग्रहोक्त्यञ्च; अतोऽत्र पवमानोक्त्यं मिति विशिष्यते ।
अस्मिञ्च माध्यन्दिनपवमानस्तीत्रे सामगा रथन्तरं सामं कुर्वन्ति,
पृष्ठस्तीत्रन्तु बृहत्सामोपेतं कुर्वन्ति, तदेतदुभयं 'सवीवधतायै'
सम्पद्यते । उभयतः शिष्यहयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः
युरुधाणां संसे धिगते, स वीवध इत्युच्यते । सामद्वयोपेतस्य
माध्यन्दिनसवनप्रयोगस्य वीवधसदृशत्वाद् वीवधेन सह वर्त्तत इति
सवीवधत्वम् † । यदि रथन्तरं सामं माध्यन्दिने पवमाने सुतम्,
तदिदम् 'आभ्याम्' 'आ त्वा रथम्'— "इदं वसो सुतम्"—इत्ये-
ताभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यां मनुशंसेत् ॥

ब्रह्मानुपृथिवीरूपत्वेन रथन्तरं प्रशंसति— "अथो ब्रह्म वै
रथन्तरं, चतुरं बृहद्; ब्रह्म खलु जे चत्वात् पूर्वं, ब्रह्मपुरस्तान्
म उग्रं राष्ट्रं मव्यथ्य मसदित्यथानं वै रथन्तरं मन्न मेवास्मै तत्
पुरस्तात् कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथन्तरं मियं खलु वै प्रतिष्ठा,
प्रतिष्ठा मेवास्मै तत् पुरस्तात् कल्पयति"—इति । यद् 'रथन्तरं'
सामं, तद् ब्राह्मणजातिस्वरूपम्; उभयोः प्रजापतिमुखजत्वात् ।

* २भा० ६०पृ० ३० ।

† 'विणधवीवधशब्दौ उभयतीवद्विशिक्तौ स्वत्पदान्धं कार्यं वर्त्तते'—इति सि० की०
(पा० ४. ४. १७ सू०) । ता० ब्रा० ४. ५. १९; १४. १. १० । आश्व० श्र० १. १२. १ ।
विणध इति इत्यादिपाठोत्पत्तिरीवाणाम् ७. ३. ५, ४; ७. ६ । विवध इति पदस्य मध्य-
पाठोऽपि काचित्कः ।

तथा 'वृहत्'साम-ऋत्रियजात्योः प्रजापतिबाहुजत्वसाम्यादेकत्वम् ।
 ब्राह्मणजातिः ऋत्रियजातेः पूर्वभाविनी, अतो वृहत्सामसाध्यात्
 वृहत्सोऽथात् पूर्वं रथन्तरसामसाध्यस्य पवमानस्तोत्रस्य अनुष्ठाने
 ऽयं मभिप्रायः । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'पुरस्तात्' पूर्वकाले यस्य
 राष्ट्रस्य, तदिदं 'ब्रह्मपुरस्तात्' 'मे' राष्ट्रो राष्ट्रम् उय मश्वथम्
 'असद्' भवेदित्यभिप्रायः * । किञ्च असहेतुत्वाद् 'रथन्तर'
 साम अत्रात्मकम् ; 'तत्' तेन रथन्तरप्रयोगेण 'अस्मै' राष्ट्रे
 अत्र मेव 'पुरस्तात्' कल्पयति प्रथमतः सम्पादयति । किञ्चेदं
 'रथन्तर' साम 'इयं पृथिवी' भूमिस्वरूप मेव ; इयञ्च भूमिः
 प्राणिनां 'प्रतिष्ठा' आधारः ; 'तत्' तेन रथन्तरप्रयोगेण 'अस्मै'
 यजमानाय राष्ट्रे प्रतिष्ठा मेव कल्पयति ॥

“इन्द्र नेदीय एदिहि”-“उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”-इत्येतं प्रगाथ-
 हयं (ऋ० सं० ८. ५३. ५. ६ ; १. ४०. १०२.) प्रगंसति-
 “समान इन्द्रनिह्वो ऽविभक्तः ; सोऽज्ञा मुद्धान्, ब्राह्मणस्पत्य
 उभयसान्द्रो रूप मुमे हि सामनी क्रियते”-इति । इन्द्रो नितरा
 माह्वयते यस्मिन् प्रगाथे, सोऽत्र च प्रकृतौ च 'समानः' एक एव ।
 तस्यैवेदं व्याख्यानम् 'अविभक्तः'-इति, अविभक्त इत्यर्थः † । 'सः'
 च प्रगाथः 'अज्ञा', रूप मिति शेषः । अहःप्रयोगस्य निश्चादकत्वान्
 तद्रूपत्वम् । यः प्रगाथः 'उद्धान्' उच्छब्दान् 'ब्राह्मणस्पत्यः' ब्रह्म-
 णस्पतिदेवताकथ ; “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”-इत्येवं श्रुतत्वात् । सोऽपि
 यंसमीयः । किञ्चासौ प्रगाथ उभयसान्द्रो रूपम् ; 'हि' यस्मात्
 'उमे' वृहद्-रथन्तरे सामनी, तस्मिन् प्रगाथे सामगैर्गर्धिते ‡ ॥

धाव्यानां ऋषां प्रकृती विक्रती चैकत्व माह—“समान्यो धाव्या
अविभक्तास्ता अङ्गाम्”—इति । ‘समान्यः’—इत्यस्य व्याख्यानम्
‘अविभक्ताः’—इति । तासाञ्च विशेषनिष्पादकत्वात् तत्स्वरूपाः * ॥

“प्र व इन्द्राय ब्रह्मते”—इत्यस्य (ऋ० सं० ८. ८६. ३, ४.)
मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविक्रत्येरेकत्वं दर्शयति—“एकाङ्गिकी
मरुत्वतीयः प्रगाथः”—इति † ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षट्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति सूक्तां मुयवत् सह-
स्वत्तत् चत्रस्य रूपं मन्द्र ओजिष्ठ इत्योजस्वत्तत्त्रस्य
रूपं बहुलाभिमान इत्यभिवदभिभत्ये रूपं तद्वेका-
दशचं भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् चैष्टुभो वै राजन्यं
ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबोजः क्षत्रं वीर्यं राज-
न्यस्तदेन मोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति तद्गौरि-
वीतं भवत्येतद् वै मरुत्वतीयं समृद्धं यद्गौरिवीतं

* २भा० ७१-८३४० ६० ।

† २भा० ८३४० ६० ।

तस्योक्तं ब्राह्मणं त्वा मिच्छि हवामह इति बृहत्पृष्ठं
 भवति क्षत्रं वै बृहत् क्षत्रेणैव तत् क्षत्रं समर्हयत्यथो
 क्षत्रं वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्क्रोवत्य' तद्यद् बृह-
 त्पृष्ठं भवति क्षत्रं वै बृहत् क्षत्रेणैवैनं तत्समर्हयत्यथो
 ज्यैष्ठ्या वै बृहज्ज्यैष्ठ्यानैवैनं तत्समर्हयत्यथो ज्यैष्ठ्या वै
 बृहज्ज्यैष्ठ्यानैवैनं तत्समर्हयत्यभि त्वा शूर नोनुम
 इति रथन्तर मनुरूपं कुर्वन्त्ययं वै लोको रथन्तर
 मसौ लोको बृहदक्ष वै लोकस्यासौ लोको ऽनुरूपो
 ऽमुष्य लोकस्यायं लोकोऽनुरूपस्तद्यद् रथन्तर मनु-
 रूपं कुर्वन्त्युभावेव तल्लोकौ यजमानाय सम्भोगिनौ
 कुर्वन्त्यथो ब्रह्म वै रथन्तरं क्षत्रं बृहद् ब्रह्मणि खलु
 वै क्षत्रं प्रतिष्ठितं क्षत्रे ब्रह्माथो साम्न एव सद्योनि-
 तायै यदावानेति धाय्या तस्या उक्तं ब्राह्मणं मुभयं
 शृणवच्चन इति सामप्रगाथ उभयसाम्नो रूपं मुभे हि
 सामनी क्रियेते ॥ २ ॥

मरुत्वतीये शस्त्रे निविहानीयं सूक्तं प्रशंसति— “जनिष्ठा
 छप्रः सङ्घे तुरायेति सूक्तं मुश्रवत्सहस्रत्तत्क्षत्रस्य रूपं, मन्द्र भो-
 जिष्ठ इत्योजस्वत्तत् क्षत्रस्य रूपं, बहुलाभिमान इत्यभिवदभिभूत्ये
 रूपं; तदेकादशर्षं भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रैष्टुभो वै राजन्य,
 षोडशी वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबीजः क्षत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेन मो-
 जसा क्षत्रेण वीर्येण समर्हयति; तन्नीरिवीतं भवत्येतद् मरुत्वतीयं

समृद्धं यद्वीरिवीतं तस्मात्तं ब्राह्मणम्”-इति । “जनिष्ठाः”-
इत्यादिना पूर्वमेव * उपसर्गस्य सङ्घःशब्दयोर्विद्यमानत्वात् तदेतत्
सूक्तम् ‘उपसवत्सवत्’ । तस्मिन् च त्रियोजातेः स्वरूपम् ; अत्रियो-
ऽपि क्रूरो बलवांश । द्वितीयपादस्य * पूर्वभागे “मन्द्र भोजिष्ठः”
-इतिश्रुतत्वात् सूक्तम् ‘भोजिष्ठत्’ भोजःशब्दापेतम् । भोजो
नाम बलहेतुरष्टमो धातुः ; तस्य च धातोः अत्रिये सम्भूयत्वाद्
भोजःशब्दापेतं सूक्तं अत्रियस्य स्वरूपम् । तदुत्तरभागे * “बहु-
लाभिमानः”-इतिश्रुतत्वात् ‘अभिवत्’ अभिवशब्दापेतम् । तच्च
‘अभिभूत्ये’ शब्दूणा अभिवस्य स्वरूपम् । किञ्च ‘तत्’ सूक्तं मेका-
दशचं भवति †, त्रिष्टुप् चैकादशाक्षराः, राजन्यञ्च त्रिष्टुप्-
सम्बन्धी ; तयोश्चभयोः प्रजापतिबाहुजत्वात् । किञ्चैयं त्रिष्टुभोजः-
प्रभृतीनां हेतुत्वात् तस्वरूपम् । भोजो बलहेतुरष्टमो धातुः, वीर्यं
शरीरादिबलम्, इन्द्रियं चक्षुरादिपाठवम् ; राजन्यधीजःप्रभृतीनां
स्वरूपभूतः । तद्वीजः पूर्वं मेवोक्तम्, ‘अत्रं’ अत्रियजातियुक्तत्वम्,
‘वीर्यं’ शरीरादिबलम् । एवञ्च राजयज्ञे ‘तत्’ तेन त्रिष्टुप्सम्बन्ध-
सूक्तपाठेन ‘एनं’ राजानं भोजःशत्रुवीर्यैः समृद्धं करोति । किञ्च
‘एतत्’ सूक्तं गौरिवीत्याख्येन महर्षिणा दृष्टत्वात् गौरिवीताख्यं
भवति ‡ । यस्मादेतद् गौरिवीतं, तस्मात् ‘एतत्’ मरुत्व-
तीयं शस्त्रं ‘समृद्धं’ सम्भूयं भवति । ‘तस्य’ च गौरिवीतनाम्नः
सूक्तस्य ‘ब्राह्मणं’ “तद्वा एतद् यजमानजननम्”-इत्यादिना
पूर्वं मेवोक्तम् § ॥

* सीधमवर्षः—“जनिष्ठा उपः समृद्धं तुराय मन्द्र भोजिष्ठो बहुलाभिमानः”-इति ।

† अ० सं० १०. ७१. १—११ अक्षराः । १२भा० ८४५० १०५० इ० ।

‡ अ० सं० १५० ८५०—१भा० ८२५० १०५० इ० ।

अथ निष्केवल्यशस्त्रमाह — “त्वा मिद्धि हवामह इति वृह-
 स्पृष्टं भवति ; अत्रं वै वृहत्, अत्रेणैव तत् अत्रं समर्हयत्यथो अत्रं
 वै वृहदात्मा यजमानस्य निष्केवल्यं ; तद्यद् वृहत्स्पृष्टं भवति, अत्रं
 वै वृहत्, अत्रेणैवैनं तत्समर्हयत्यथो ज्यैष्ठ्यं वै वृहत्ज्यैष्ठ्येनैवैनं
 तत्समर्हयत्यथो अत्रं वै वृहत्ज्यैष्ठ्येनैवैनं तत्समर्हयति”-इति ।
 “त्वा मिद्धि”-इत्यादिकस्तृचो निष्केवल्यशस्त्रस्य स्तोत्रियप्रतिप-
 द्रूपः, वृहत्साम्ना आधारत्वाद् वृहद्रूपः, तेन च साम्ना पृष्ठस्तोत्रस्य
 निष्पाद्यत्वात् पृष्ठस्वरूपश्च भवति । “त्वा मिद्धि”-इत्यस्या मृच्छु-
 त्यक्तं वृहत्साम ‘अत्रं वै’ अत्रियजातिरूपमेव ; अतः ‘अत्रेणैव’
 त्वा मिद्धीति लृचरूपेण ‘तत्’ अत्रं यजमानरूपं समृद्धं करोति ।
 ‘अथो’ अपि चोक्तरीत्या अत्रमेव वृहद्रूपं निष्केवल्यशस्त्रं च
 यजमानस्य ‘आत्मा’ देहभूतः ; ‘तत्’ तथा सति ‘यद्’ यदि
 वृहत्पृष्ठशब्दद्वयवाच्यं त्वा मिद्धीत्यादिकं निष्केवल्यं भवेत्, ‘तत्’
 तेन निष्केवल्येन, अत्रं वै वृहदिति पूर्वं मुक्तत्वात् ‘अत्रेणैव’ त्वा
 मिद्धीत्यादिना वृहद्रूपेण निष्केवल्येनैव ‘एमं’ यजमानं समृद्धं
 करोति । ‘अथो’ अपि च त्वा मिद्धीत्यादिकं वृहद्रूपं ‘ज्यैष्ठ्यं
 वै’ वयोवृद्धेः स्वरूपम्, अतो ‘ज्यैष्ठ्येनैव, वयोवृद्धेणैव ‘एमं’ राजानं
 समृद्धं करोति । ‘अथो’ अपि च त्वा मिद्धीत्यादिकं वृहद्रूपं
 ‘ज्यैष्ठ्यं वै’ गुणोत्कर्ष एव ; तथा सति ‘ज्यैष्ठ्येनैव’ गुणोत्कर्षेणैव
 यजमानं समृद्धं करोति ॥

निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रतिपदं मुक्ता अनुरूपमाह— “अभि त्वा
 शूर नोनुम इति रथन्तर मनुरूपं कुर्वन्त्ययं वै लोको रथन्तर
 मसौ लोको वृहदस्य वै लोकस्यासौ लोको ऽनुरूपो ऽमुष्य लोक-
 स्यायं लोको ऽनुरूपस्तद्यद् रथन्तर मनुरूपं कुर्वन्त्युभावेव तन्नोकी

यजमानाय सम्भोगिनी कुर्वन्त्यथो ब्रह्म वै रथन्तरं, क्षत्रं बृहद् ;
 ब्रह्मणि खलु वै क्षत्रं प्रतिष्ठितं, क्षत्रे ब्रह्माथो साम्न एव सयोगि-
 तायै”-इति । “अभि त्वा शूर”-इत्येतं ढचं निष्केवल्यग्रस्वस्या-
 नुरूपं कुर्युः * । यद्यपि त्वा मिद्ध्रभि त्वेत्थेती प्रगाथी ऋग्-
 हयात्मकी, तथापि प्रप्रथनेन ढचत्वं सम्पाद्य प्रतिपदनुचरत्वं
 द्रष्टव्यम् । अभि त्वेत्यथं ढचो रथन्तरसाम्न आधारत्वाद् रथन्तर
 मिल्युच्यते । बृहद्द्रथन्तरशब्दाभ्यां विधञ्जितं त्वा मिद्ध्रभि
 त्वेति ढचदर्थं मिलित्वा प्रशस्यते । भूलोको रथन्तरस्वरूपः,
 स्वर्गलोको बृहत्स्वरूपः ; तावेती लोकी परस्परानुरूपौ ; अग्नि-
 लोके दत्तेन हविषा देवाः स्वर्गं जीवन्ति, स्वर्गादागतया वृष्ट्या
 मनुष्या जीवन्ति, तदेतत् परस्पर मनुरूपत्वम् । एवं सति
 बृहद्द्रथन्तररूपाभ्यां प्रतिपदनुचराभ्या सुभावेव लोकी यजमानार्थं
 समीचीनभोगयुक्ती कुर्वन्ति । ‘अथो’ अपि च प्रजापतिमुखजत्व-
 साम्येन रथन्तरस्य ब्राह्मणरूपत्वात्, तदीयवाहुजत्वसाम्येन बृहत्तः
 क्षत्रियरूपत्वाच्च † बृहद्द्रथन्तराभिधानयोस्तुचयोरनुष्ठानेन ब्रह्म-
 क्षत्रयोः परस्पर प्रतिष्ठा भवति । ‘अथो’ अपि च ढचहया-
 नुष्ठानं निष्केवल्यग्रस्वस्य ढचहयाश्रितसाम्नश्च ‘सयोगितायै’
 समानस्थानत्वाय सम्बन्धते ॥

धाव्यां दर्शयति— “यदावानेति (सं० १०. ७४. ६) धाव्या ; तस्या
 उक्तं ब्राह्मणम्”-इति । ‘तस्याः’ धाव्यायाः प्रशंसारूपं ‘ब्राह्मणम्’
 “तं देवा अमुवन्त्यर्धं वा अवोचथाः”-इत्यादिना पूर्वं मेवोक्तम् ‡ ॥

* ‘इत्येव ढचः निष्केवल्यसानुरूपः कार्यः’-इति ख ।

† १भा० १९५० ५पं०, २०३५० १२पं०—तै०सं० ७. १. १, ४ ।

‡ ३५० २५० १० ख०—२भा० ८४५० ६पं० ६० ।

सामाधारभूतं प्रगाथं दर्शयति— “उभयं शृणवन्न इति सामप्रगाथ उभयसाम्नो रूपं मुभे हि सामनी क्रियेते”--इति । उभय मित्वादिप्रगाथो बृहद्रथन्तरसामहयस्य स्वरूपम् ; यस्मादेते उभयसामनी तस्मिन् प्रगाथे सामगैर्गयिते , तस्मात् तद्रूपत्वं युक्तम् * ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षट्त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

त मु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति सूक्तं मभि-
वदभिभूत्यै रूपं मषाळह मुयं सहमान माभिरित्युप-
वत् सहमानवत् तत्क्षत्रस्य रूपं तत्पञ्चदशर्चं भवत्यो-
जो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश ओजः क्षत्रं वीर्यं
राजन्यस्तदेन मोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्हयति
तद्भारद्वाजं भवति भारद्वाजं वै बृहदार्षेयेण सलोमैष
ह वाव क्षत्रिययज्ञः समृद्धो यो बृहत्पृष्ठस्तस्माद् यत्र
क्व च क्षत्रियो यजेत बृहदेव तत्र पृष्ठं स्यात्
तत् समृद्धम् ॥ ३ ॥

निष्क्रैवत्प्रशस्त्रे निविशानीयसूत्रं दर्शयति— “तं सु एहि
यी अभिभूत्वोजा इति (सं० ६.१८.१-१५.) सूक्तं मभिवदभिभूत्वै
रूपम्”—इति । ‘अभिवत्’ अभिशब्देऽपितं सूक्तम् । तस्माद् ‘अभि-
भूत्वै’ शत्रूणां मभिवदस्य स्वरूपम् * ॥

तस्या ऋचः तृतीयपादं मनूय प्रशंसति— “अषाढहमुषं
सहमानं माभिरित्युयवत्, सहमानवत्, तत् ऋतस्य रूपम्”—
इति । उषशब्द-सहमानशब्द-युक्तमिदं सूक्तम् ; तस्य शब्दद्वयवाच्यं
ऋत्रियजातेः स्वरूपम् ; ऋत्रियो ह्युषो भूत्वा शत्रून् अभिवदति ॥

तत्सूक्तगता ऋक्सङ्घां प्रशंसति— “तत् पञ्चदशर्चं भवत्योजो
वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, भोजः क्षतं वीर्यं राजन्यस्तदेन भोजभा
क्षत्रेण वीर्येण समर्हयति”—इति । पूर्वोक्तत्रिष्टुप्-प्रशंसमावाक्यवत्
(१७१ पृ०) इदं पञ्चदशस्तोमप्रशंसमावाक्यं व्याख्येयम् † ॥

ऋषिद्वारा सूक्तं प्रशंसति— “तद्भारहाजं भवति ; भारहाजं वै
हृद्दार्षेयेण सलोमा”—इति । भारहाजेन दृष्टत्वादिदं सूक्तं
‘भारहाजम्’, ‘हृद्दत्’ सामापि तथा भारहाजम् । तादृशहृद्द-
योगादयं क्रतुः ‘आर्षेयेण सलोमा’ आर्षेयो भरहाजमुनिसम्बन्धः,
लोमशब्देन केशशुक्लो मूर्ध्नीपलक्ष्यते ; ‘सलोमा’ सशिरस्कः, सम्पूर्णं
इत्यर्थः । भरहाज-मुनिदृष्टस्य हृद्दतः सम्पूर्णत्वाद् हृद्दद्वारा
मुनिसम्बन्धे ‡ सति क्रतोरपि सम्पूर्णत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इदानीं हृद्दद्रव्यन्तरसामोपेतप्रक्रतयन्नक्रतुसंज्ञि § मृपजीव्यैक-

* प्रकृतौ तु इन्द्रस्य नू वीर्यं मिति विहितम् (२भा० १११५०) ८० ।

† “पिशा सोमं तं सु एहितीति सभ्यन्दिनः, तयोरैकाधिके प्रस्तादने वा प्रसेयुः”—इति
भाष० शी० ८, ५, ४ ।

‡ ‘सम्पूर्णत्वाद् भरहाजमुनिसम्बन्धे’—इति ख । § ‘० क्रतुसम्बन्धे’—इति ख ।

सामकामि चत्रिययज्ञे पृष्ठस्तोत्रस्य बृहत्सामसाध्यत्वं विधत्ते—
 “एष इ वाव चत्रिययज्ञः समृद्धो यो बृहत्पृष्ठस्तस्माद् यत्र क्व च
 चत्रियो यजेत, बृहदेव तत्र पृष्ठं स्यात्, तत् समृद्धम्”— इति ।
 ‘यः’ क्रतुः विसामकत्वेन * बृहत्पृष्ठोपेतः, एष एव चत्रिययज्ञः
 ‘समृद्धः’ सम्पूर्णः । यस्मादेवं, तस्माद् ‘यत्र क्व च’ एकसामकेन
 अपि क्रतुना चत्रियो यजेत, तत्र पृष्ठस्तोत्रं बृहत्सामयुक्तं मेव
 कुर्यात् । ‘तत्’ एतदनुष्ठानं ‘समृद्धं’ सम्पूर्णं भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षट्त्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एकाहिका होत्रा एता वै शान्ताः क्लृप्ताः प्रति-
 ष्ठिता होत्रा यदैकाहिकाः शान्त्यै क्लृप्त्यै प्रतिष्ठित्या
 अप्रच्युत्यै ताः सर्वरूपा भवन्ति सर्वसमृद्धाः सर्वरूप-
 तायै सर्वसमृद्ध्यै सर्वरूपाभिर्होत्राभिः सर्वसमृद्धाभिः
 सर्वान् कामानवाप्नुवामिति तस्माद् यत्र क्व चैकाहा
 असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठा एकाहिका एव तत्र होत्राः†

* ‘विसामको’—इति ख ।

† “होत्रा”—इति निर्वसर्गपाठः ग, ङ । एव तुल्यरूपानि यत्परि सकारे ।

सुस्तरसमृद्धं मुख्यं एवायं पञ्चदशः स्यादित्याहु-
 रोजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदशं भोजः क्षत्रं वीर्यं
 राजन्यस्तदेन भोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्हयति
 तस्य त्रिंशत्सुतशस्त्राणि भवन्ति त्रिंशदक्षरा वै
 विराड् विराळन्नाद्यं विराज्येवैनं तदन्नाद्ये प्रति-
 ष्ठापयति तस्मात् तदुक्त्यः पञ्चदशः स्यादित्याहु-
 र्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्याद् ब्रह्म वै स्तोमानां
 त्रिवृत् क्षत्रं पञ्चदशो ब्रह्म खलु वै क्षत्रात् पूर्वं ब्रह्म
 पुरस्तान् म उग्रं राष्ट्र मव्यथ्य मसदिति विशः सप्त-
 दशः शौद्रो वर्णं एकविंशो विशञ्चैवास्मै तच्छौद्रञ्च
 वर्णं मनुवर्त्मनौ कुर्वन्त्यथो तेजो वै स्तोमानां त्रिवृ-
 दीर्यं पञ्चदशः प्रजातिः सप्तदशः प्रतिष्ठैकविंशस्तदेनं
 तेजसा वीर्येण प्रजात्या प्रतिष्ठयान्ततः समर्हयति
 तस्माज्ज्योतिष्टोमः स्यात् तस्य चतुर्विंशति सुतशस्त्रा-
 णि भवन्ति चतुर्विंशत्यर्हमासो वै संवत्सरः संवत्सरे
 क्तरक्ष मन्नाद्यं क्तरक्ष एवैनं तदन्नाद्ये प्रतिष्ठाप-
 यति तस्माज्ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्यादग्नि-
 ष्टोमः स्यात् ॥ ४ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

माध्यन्दिनसवने होतुः शस्त्रविशेष मभिधाय होतृकार्या
विशेषाभावं दर्शयति— “ऐकाहिका होता ; एता वै शान्ताः
ऋषाः प्रतिष्ठिता होता, यदैकाहिकाः शान्त्यै ऋषौ प्रतिष्ठित्या
अप्रच्युत्यै ; ताः सर्वरूपा भवन्ति सर्वसृष्टाः , सर्वरूपतायै सर्व-
सृष्ट्यै, सर्वरूपाभिर्हीताभिः सर्वसृष्ट्याभिः , सर्वान् कामानवाप्नु-
वामिति, तस्माद् यत्र क्व चैकाहा असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठा ऐका-
हिका एव तत्र होताः स्युस्तत्सृष्टम्”—इति । मैत्रावरुणब्राह्मण-
संस्मृत्यावाकानां याः क्रियास्ताः ‘होताः’ * , ताश्च ‘ऐका-
हिकाः’ एकाहे प्रकृतिरूपे विहिता एवात्र विकृतिरूपे क्षत्रिययज्ञे
कर्त्तव्याः । ‘एताः’ च होताः शान्तत्वादिगुणकाः । शान्तादि-
शब्दार्थाः पूर्ववद् (१६५५०) व्याख्येयाः । ‘ताः’ चैकाहिका
होताः ‘सर्वरूपाः सर्वसृष्ट्याश्च भवन्ति’ तत्तद्विकृतिषु होतृकार्यां
ये ये विशेषा उक्ताः , तद्वृत्त्वं सर्वरूपत्वम् ; तत्तत्फलसृष्टिः
सर्वसृष्टिः ; एतच्चोभयं मिन्द्राभिष्टवनेन क्षत्रियस्य प्रतिपादन-
सामर्थ्यात् सम्पद्यते । अतः ‘सर्वरूपतायै’ सर्वलोकप्राप्तयर्थं, तत्र
च सर्वभोगसृष्ट्यर्थम् , उक्ता होतृकाः सम्पद्यन्ते । ततः क्षत्रियाः
पुरुषाः सर्वरूपाभिः सर्वसृष्ट्याभिरैकाहिकाभिर्हीताभिः सर्वान्
कामानवाप्नुवामिति अभिप्रायेण ऐकाहिकानुष्ठानं कुर्युः † ।
एकाहाश्च द्विविधाः,— सर्वस्तोम-सर्वपृष्ठाः, तद्विपरीताश्च । पृष्ठे
षठ्ठहे प्रतिपादिताः त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदश-एकविंश-त्रिणव-
त्यस्त्रिंशरूपाः षट्संख्याकाः सर्वे स्तोमाः । तस्मिन्नेव पृष्ठषष्ठहे
रवन्तर-सहस्र-वैरूप-वैराज-शाङ्कर-रैवतानि षट्संख्याकानि सर्व-

* इमां २४७५० १८००, २०७५० १००० इ० ।

† ‘ऐकाहिकहोतृनुष्ठानं’-इति च ।

पृष्ठानि * । तैः सर्वैः स्तोमैः पृष्ठेषु युक्तेभ्य एकादशेभ्यो व्यतिरिक्ताः कतिपयस्तोमपृष्ठयुक्ता एकाहाः 'असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठाः' च । यस्माद् एकाहिका होवाः पूर्वोत्तरीया प्रशस्ताः, तस्मात् यत्र कापि असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठाश्चैकाहा अनुष्ठायन्ते, तत्र सर्वत्र एकाहिका एव होवाः स्युः; न तु नूतनो विशेषः कश्चिदस्ति । 'तत्' तादृशं कर्म 'समृद्धं' फलेन सम्पूर्णम् ॥

अथ क्षत्रिययज्ञस्य संख्याविशेषो निर्णेतव्यः, तदर्थं सादौ केषाञ्चित् पक्षमुपन्यस्यति— "उक्त्य एवायं पञ्चदशः स्यादित्याहुः रोजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, भोजः क्षत्रं वीर्यं राजन्स्यस्तेन भोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति"—इति । 'अयं' क्षत्रिययज्ञ उक्त्यसंख्य एव †; सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोम एव स्यादित्येव मेके ब्रह्मवादिन आहुः । भोजो वा इत्यादिकं पूर्ववद् (१७५ पृ०) व्याख्येयम् ॥

उक्त्ये स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रयंभति— "तस्य त्रिंशत् सुतशस्त्राणि भवन्ति; त्रिंशदक्षरा वै विराड्, विराळ्नाथं विराज्ये वैनं तदनाथे प्रतिष्ठापयति; तस्मात् तदुक्त्यः पञ्चदशः स्यादित्याहुः"—इति । 'तस्य' उक्त्यस्य पञ्चदश स्तोत्राणि, पञ्चदश शस्त्राणि ‡ इत्येवं त्रिंशत् सङ्ख्या; तथा सत्यधरद्वारा विराड् रूपत्वाद्, विराजस्यनाधनत्वात् 'एनं' यजमानं विराट्नाथ्येन अनाथे प्रतिष्ठापयति, 'तस्मात्' एव पञ्चदशस्तोत्रशस्त्रत्वात्

* २भा० ६६५० * , ३६६— ३६६५० ६० ।

† उक्त्यन्नतुप्रयोगः ३५० ५५० (२भा० २१४—२५४५०) ३० ।

‡ "पञ्चदशीक्त्यस्य स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि"—इति २भा० १६०५० । "पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि, स मासः"—इति ता० ब्रा० ४, २, ६ ।

‘तदुक्त्यः’ स चतुर्ययश्च उक्त्यसंख्यः पञ्चदशस्तोमयुक्तः स्यात् ।
इत्येवं केचिदाहुः ॥

अथ स्वपञ्च माह— “ज्योतिष्टोम एवान्निष्टोमः स्याद्”—इति ।
व्योम्यं चतुर्ययाणां ज्योतिष्टोमः, सोऽग्निष्टोमसंख्य एव स्यात् ॥

तस्मिन्नग्निष्टोमे ये त्रिविदादयश्चत्वारः स्तोमास्तान् ब्राह्मणादि-
वर्षचतुष्टयरूपेण तेजसादिगुणचतुष्टयरूपेण च प्रशंसति— “ब्रह्म
वै स्तोमानां त्रिविद्, अत्रं पञ्चदशौ, ब्रह्म खलु वै अत्रात् पूर्वं,
ब्रह्म धुरस्तान् म उग्रं राष्ट्र मध्यथ्य मसदिति ; विश्वः सप्तदशः ;
श्रीद्धौ वर्षे एकविंशो ; विश्वस्यैवाधौ तच्छ्रीद्धं च वर्षे मनुवर्णानौ
कुर्वन्त्यथो तेजो वै स्तोमानां त्रिविद्, वीर्यं पञ्चदशः, प्रजातिः सप्त-
दशः, प्रतिष्ठैकविंशस्तदेनं तेजसा वीर्येण प्रजात्या प्रतिष्ठयान्ततः
समर्हवति ; तस्मान्ज्योतिष्टोमः स्यात्”—इति । प्रजापतेर्मुखबाहु-
मध्यदेशपादेभ्य उत्पत्तिसाम्यात् त्रिविदादिस्तोमानां ब्राह्मणादि-
वर्षचतुष्टयरूपत्वम् * । तत्र ब्राह्मणपूर्वकां राष्ट्रं भदीयं सुग्रं मध्य-
नीयं चास्त्वित्यभिप्रायेण चतुर्यस्य त्रिविद्-पञ्चदशौ क्रमेण अनु-
ष्ठेयो । सप्तदशैकविंशयोनुष्ठानेन वैश्वशूद्धौ वर्षौ चतुर्यस्यानुगा-
मिनौ कुर्वन्ति । त्रिविदादिस्तोमानां तेजोवीर्यप्रजननप्रतिष्ठासाध-
नत्वात् तत्तद्रूपत्वम् । तेषां मनुष्ठानेन ‘एनं’ चतुर्यम् ‘अन्ततः’
वज्रस्यान्ते तेजसादिभिः ससृष्टं करोति । तस्मात् चतुर्यस्य
त्रिविदादिस्तोमचतुष्टयविशिष्टो ज्योतिष्टोमः स्यात् ॥

अग्निष्टोमसंख्ये तस्मिन् स्तोत्रयस्यसङ्ख्यां प्रशंसति— “तस्य
चतुर्विंशति सुतशस्त्राणि भवन्ति ; चतुर्विंशत्यर्हमासो वै संवत्सरः,
संवत्सरे छत्सु मन्वासां, छत्सु एवेनं तदन्वाद्ये प्रतिष्ठापयति ;

तस्मात्प्रोतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्वादग्निष्टोमः स्यात्”-इति ।
 ‘तस्य’ अग्निष्टोमसंस्थस्य षोतिष्टोमस्य द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
 शस्त्राणि, एवं चतुर्विंशतिसङ्ख्या ; ततोऽर्द्धमासहारा संवत्सरत्वम् ;
 संवत्सरे च द्विः सस्त्रानां पञ्चमानत्वादन्नाद्यं ‘ज्ञात्वं’ सम्पूर्णं
 भवतिः । तेन ‘एवं’ यजमानं सम्पूर्णे एव अन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति ।
 तस्मात् क्षत्रियस्य षोतिष्टोमो अग्निष्टोमसंस्थ एव स्यात्, न
 तूक्त्यसंस्थः । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः † ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (षट्त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरी देयाद् विद्यातीर्थमष्टद्वारः ॥

इति श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* “चतुर्विंशतिरष्टोमस्य सुतस्यज्ञात्वि”-इति १५० ४५० (१भा० १२१५०) । अथि
 शा० ब्रा० ४, ३, १२ एव मीव ।

† “अथ राजतुहाः (१, १, १)”-इत्याद्याचलायनस्य इत्याजीवः ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

अथातः पुनरभिषेकश्चैव सूयते ह वा अस्य क्षत्रं
यो दीक्षते क्षत्रियः सन्त्स यदा ऽवभृथादुदेत्यानू-
बन्ध्येषुद्ववस्यत्येन मुद्वसानीयायां संस्थितायां
पुनरभिषिञ्चति तस्यैते पुरस्तादेव सम्भारा उपकृप्ता
भवन्त्यौदुम्बरासन्दी तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः स्युर-
रत्निमात्राणि शीर्षणानूच्यानि मौञ्जं विवयनं व्याघ्र-
चर्मास्तरणं मौदुम्बरश्चमसं उदुम्बरशाखां तस्मि-
न्नेतस्मिंश्चमसे ऽष्टातयानि निषृतानि भवन्ति दधि
मधु सर्पिरातपवर्ष्या आपः शष्पाणि च तोक्नानि च
सुरा दूर्वा तद्वैषा दक्षिणा स्फावर्त्तनिर्वेदेर्भवति
तत्रैतां प्राची मासन्दीं प्रतिष्ठापयति तस्या अन्तर्वेदि
द्वौ पादौ भवतो बहिर्वेदि द्वावियं वै श्रीस्तस्या एतत्
परिमितं रूपं यदन्तर्वेद्येषु भूमा ऽपरिमितो यो
बहिर्वेदि तद्यदस्या अन्तर्वेदि द्वौ पादौ भवतो
बहिर्वेदि द्वा उभयोः कामयोरुपाप्तौ यच्चान्तर्वेदि
यश्च बहिर्वेदि ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सुतश्चक्रविशेषोऽस्य क्षत्रियस्योपवर्णितः ।

क्रतौ समाप्ते ऽथ पुनरभिषेकोऽत्र वर्ण्यते ॥

त मेत मभिषेकं प्रतिजानीते — ‘अथः पुनरभिषेकस्यैव’
-इति । ‘अथ’ क्रतुसमाप्तानन्तरम्, यतः क्षत्रियो ऽभिषेक
मर्हति, ‘अतः’ कारणात् पुनरभिषेकस्यैव, विधिरुच्यत इति
शेषः * । राज्ञः पूर्वं मभिषिक्तत्वादयं पुनरभिषेको भवति ।
इतरस्यापि क्षत्रियस्य माहेन्द्रग्रहाय प्रसृते सत्यभिषेकस्य आध्वर्य-
वस्य विद्यमानत्वात् † ‘अयं पुनरभिषेको भवति ॥

त मेव विधत्ते — ‘मूयते च वा अस्य क्षत्रं यो दीक्षते क्षत्रियः
सञ्ज यदा ऽवभृथादुदेत्यानूबन्धयेद्धोदवस्यत्यत्रैन मुदवसानीयायां
संस्थितायां पुनरभिषिञ्चति’-इति । ‘यः’ पुमान् क्षत्रियः सन्
‘दीक्षते’ दीक्षां प्राप्नोति, ‘अस्य’ क्षत्रस्य पुरुषस्य ‘क्षत्रं’ सर्वेषां
प्राणिनां जतात् चाणम् ‘मूयते’ प्रवर्त्तते । तस्मात् ‘सः’ क्षत्रियो
यदा ‘अवभृथादुदेत्य’ अवभृथाख्यं कर्म समाप्तं कृत्वा, ‘अनूब-
न्धया’ तदाख्यया कया चित् पशुस्थानीयया ‘इष्टा’ यागं कृत्वा,
पश्चात् ‘उदवस्यति’ उदवसानीयाख्येष्ट्या कर्मावसानं करोति,
‘अथ’ तदानीम् ‘एनं’ क्षत्रिय मुदवसानीयेष्टौ समाप्तायां पुनरपि
कर्माङ्गत्वेन ऋत्विजो ऽभिषिञ्चेयुः ॥

* ‘तं वै प्राञ्च’ तिष्ठन् मभिषिञ्चति पुरसाद् ब्राह्मणो ऽभिषिञ्चत्यध्वर्युर्वा, यो वास्य
परोक्षितो भवति; पश्चाद्विदरे ०—० इदं सर्वं धी राजपुत्रेण यजते’-इत्यादि इतः
भा० श. ४. २. १—५ ।

† ‘तं वै माध्वन्दिने सवने ऽभिषिञ्चति ०—० अग्नेर्होते माहेन्द्र’-इत्यादि इतः
भा० श. ३. ५. १ । ‘माहेन्द्रं यष्टि अग्नेर्होते सोमरसेनापूर्वं, मन्वन्तौ यान्ते इत्यर्थः’-इति
तत्र सा० भा० ।

तस्याभिषेकस्य साधनानि विधत्ते — “तस्यैते पुरस्तादेव
सम्भारा उपकृता भवन्थौदुम्ब्यासन्दी ; तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः
स्युररत्त्रिमात्राणि शीर्षण्णानूच्यानि ; मौञ्जं विवयनं, व्याघ्रचर्मा-
स्तरण, मीदुम्बरचर्मस, उदुम्बरशाखा ; तस्मिन्नेतस्मिन्चर्मसे ऽष्टा-
तयानि निपुतानि भवन्ति,— दधि मधु सर्पिरातपवर्षा आपः
शष्पाणि च तोक्मानि च दूर्वा”-इति । ‘तस्य’ पुनरभिषेकस्य
‘एते’ वक्ष्यमाणाः ‘सम्भाराः’ सम्पादनीया द्रव्यविशेषाः ‘पुरस्तादे-
वोपकृताः’ अभिषेककालात्प्रागेव सम्पादिता भवेयुः । के वस्तु-
विशेषाः सम्पादनीयाः ? ते ऽभिधीयन्ते । उदुम्बरकाष्ठैर्निर्मिता
का चिदासन्दी । ‘तस्यै’ तस्या आसन्द्याः चत्वारः पादाः प्रादेश-
परिमिताः ; तेषां पादानां शिरस्युपरिभागे ऽर्वास्थितानि ‘शीर्ष-
णानि’, अन्वक्तियर्गवस्थितानि काष्ठानि ‘अनूच्यानि’, तानि
शीर्षण्णानूच्यानि* अरत्त्रिपरिमितानि । प्रादेशद्वय भरत्त्रिः ।
‘विवयनं’ विविधं वयनं रज्जुना मीतप्रोतरूपेण संयोजनम्, तत्र
‘मौञ्जं’ मञ्जुल्लेपेन निर्मितम् । ईदृश्या आसन्द्या उपरि आस्तरणं
व्याघ्रचर्म । दध्यादिप्रक्षेपार्थः प्रौढ उदुम्बरकाष्ठनिर्मितचर्मसः ।
तथा काचित् सूक्ष्मा ‘उदुम्बरशाखा’ । ‘तस्मिन्नेतस्मिन् औदुम्बरे’
प्रौढे चर्मसे वक्ष्यमाणदध्यादिद्रव्याणि ‘अष्टातयानि’ । अत्र द्वितय-
त्रितयादिवत् “सङ्ख्याया अवयवे तयप्”-इति (पा० ५.२.४२.सू०)

* वस्तुपरिष्ठात् तृतीयाध्यायीयाद्यत्त्वभावे — अन्वक्ते पाचंउववर्षिनी फलके-
इति । “आसन्दी समभरण । तस्या शीषश्च वसुन्तश्च ही पादावासां, शरश्च वषाञ्च ही ।
उदुम्बरचर्मसं चानूच्यं च आभा, उदुम्बराश्रयं च वामदक्षं च तिरश्चे”-इति अथ० सं०
१५. ९. १-५ । “वस्तुःसक्तयः पादाः सवन्ति, वस्तुःसक्तोच्यनूच्यानि”-इति अत० ब्रा० ६.
७. १. १५ । “चत्वारः पादाश्चत्वार्यनूच्यानि”-इति च तत्रैव २८ ।

ब्रूहेषेत्यप् प्रत्ययः । अष्टसङ्ख्याका अवयवा येषां दध्वादीनां
तान्यष्टातयानि । दीर्घञ्छान्दसः । तानि च 'तिपुतानि'
नितरां सुतानि प्रक्षितानि भवन्ति । वमशे प्रक्षेपणीयान्यष्ट-
द्रव्याणि कानि ? इति, तान्युच्यन्ते— दधि, मधु, सर्पिरित्येतानि
त्रौणि प्रसिद्धानि ; आतपयुक्तवर्षभवाः 'आतपवर्षाः' * , तादृश
आपद्यतुर्थं द्रव्यम् ; 'शब्दाणि' श्यामदणानि , पञ्चमं द्रव्यम् ;
'तोक्यानि' अङ्गुराणि षष्ठं द्रव्यम् ; सुरा, दूर्वेति द्रव्यद्वयं प्रसिद्धम् ॥

सम्पादिताया आसन्त्याः प्रतिष्ठापनं विधत्ते— "तद्येषा
दक्षिणा स्थावर्त्तनिर्वेदेर्भवति, तत्रेतां प्राची मामन्दीं प्रतिष्ठा-
पयति ; तस्या अन्तर्वेदि द्वी पादौ भवतो बहिर्वेदि हावियं वै
श्रीस्तस्या एतत्परिमितं रूपं यदन्तर्वेद्येष भूमा परिमितो यो
बहिर्वेदि ; तद् यदस्या अन्तर्वेदि द्वी पादौ भवतो, बहिर्वेदि हा,
उभयोः कामयोरुपासै यस्यान्तर्वेदि यश्च बहिर्वेदि"—इति । पुरा
वेदिपरिग्रहार्थं स्फोरन लेखादयं कृतम्— दक्षिणा प्रतीच्युदीची
च । तत्र देवयजनदेशे येषा वेदेः सम्बन्धिनी दक्षिणा 'स्थावर्त्तनिः'
स्थास्य रेखा भवति, 'तत्र' तस्यां रेखायाम् 'एताम्' आसन्दीं
'प्राचीं' प्रागग्राम् अवस्थापयेत् । 'तस्याः' चासन्त्या उत्तरदिग्गतौ
द्वी पादावन्तर्वेदि तिष्ठतः ; दक्षिणदिग्गतौ द्वी पादौ बहिर्वेदि
स्थापनीयौ । 'द्रव्य' भूमिः 'श्रीर्वे' सम्पद्रूपैव । 'तस्याः'
भूमेरन्तर्वेदि यद् रूपं मन्ति, एतत् 'परिमितम्' अक्षयम्, अथ
बहिर्वेदि 'यः' प्रदेशोऽस्ति, एष 'भूमा' बहुलः अत एव 'अपरि-

* "अपरिष्ठात् प्रतिष्ठातपवर्षाः"—इति त्रयाणो श्री० १५. ४. ५ । 'आतपे
वर्षन्ति, ताः अपरिष्ठात् प्रतिष्ठा भूमिपतनात् प्रागेव आकाशात् पततौरादाय गृह्णाति'
—इति तद्व्याख्यानम् ।

मितः' इयानिति परिच्छेदरहितः । एवं सति वेदेर्मध्ये बहिष्का-
सन्त्या ही ही पादाविति यदस्ति , तदुभयोः कामयोः प्राप्तौ
भवति,— यच्च कामो वेदिसध्ये लभ्यते, यच्च अन्यः कामो वेदेर्बहि-
र्लभ्यते, तदुभयसिद्धार्थं देव' स्यापन मिति ॥ १ (५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

व्याघ्रचर्मणास्तृणाख्यत्तरलोम्ना प्राचीनयीवेण
क्षत्रं वा एतदारण्यानां पशूनां यद् व्याघ्रः क्षत्रं
राजन्यः क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं समर्हयति तां पञ्चात्
प्राङ्पविश्याथ्य जानु दक्षिण मभिमन्त्रयत उभाभ्यां
पाणिभ्यां मालभ्याग्निष्टा गायत्र्या सयुक् छन्दसा-
रोहतु सवितोष्णिहा सोमो ऽनुष्टुभा बृहस्पतिर्बृहत्या
मित्रावरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा विश्वेदेवा जगत्या
तानह मनु राज्याय साम्नाय्याय भौज्याय स्वारा-
ज्याय वैराज्याय पारमेष्ठाय राज्याय माहाराज्या-

आधिपत्यं स्वस्वस्यायातिष्ठायारोहामीत्येता मास-
 न्दी मारोहेद्वक्षिणेनागे जानुनाथ सञ्चयेन तत्तदितीः
 चतुरक्षरैर्वै देवाश्छन्दोभिः सयूग् भूत्वैतां श्विय
 मारोहन्यथा मेत एतर्हि प्रतिष्ठिता अग्निर्गायत्र्या
 सवितोष्णिहा सोमो ऽनुष्टुभा बृहस्पतिर्वृहत्या
 मित्रावरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा विश्वेदेवा जगत्या
 ते एते अभ्यनूच्येते अग्नेर्गायत्राभवत्सयुग्वेति कल्पते
 ह वा अस्मै योगक्षेम उत्तरोत्तरिणीं ह श्विय मश्रुते
 ऽश्रुते ह प्रजाना मेश्वर्य माधिपत्यं य एव मेता
 अनु देवता एता मासन्दी मारोहति क्षत्रियः सन्नयैन
 मभिषेक्ष्यन्नपां शान्तिं वाचयति शिवेन मा चक्षुषा
 पश्यतापः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे । सर्वाः
 अग्नौ रप्सुषदो ह्रुवे वो मयि वर्चा बल मोजो
 निधत्तेति नैतस्याभिषिषिचानस्याशान्ता आपी वीर्यं
 निर्हणन्निति † ॥ २ (६) ॥

प्रतिष्ठिताया आसन्ध्या उपरि चर्मस्तरणं विधत्ते — “व्याघ्र-
 चर्मणास्तृणाल्यत्तरलीला प्राचीनशीवम् ; क्षत्रं वा एतदारण्यानां
 पशूनां यद् व्याघ्रः, क्षत्रं राजन्यः, क्षत्रेणैव तत् क्षत्रं समर्हयति”-
 इति । उत्तर मूर्धभागे सोमानि यस्य चर्मणस्तत् ‘उत्तरलीम’,
 प्राच्यां दिशि शीवा यस्य चर्मणस्तत् ‘प्राचीनशीवम्’ । तादृशेन

† “सर्वाः”-इति ख, ग ।

† “निर्हणन्निति”-इति ख, ग, ज ।

व्याघ्रचर्मणा ता मासन्दी मास्तृणीयात् । अरस्ये' एवावस्थिता
आरस्यः पशवो हरिणादयः । यो व्याघ्रोऽस्ति एतदारस्यपशूनां
मध्ये 'क्षत्रं वै' क्षत्रियवच्छूरः ; योऽयं 'राजन्यः' यजमानः, सोऽपि
'क्षत्रं' क्षत्रियजातिश्चाच्छूरः । अतश्चर्मास्तरणाद् व्याघ्रचर्मरूपेण
'क्षत्रेणैव' यजमानरूपं 'क्षत्रं' समृद्धं करोति ॥

आसन्त्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— "तां पञ्चाग्राडुपविश्याच्च
जानु दक्षिण्य मभिमन्त्रयत उभाभ्यां पाणिभ्या मालभ्य"—इति ।
प्रतिष्ठापिताया आसन्त्याः पश्चाद् भागे यजमानः प्राङ्मुख उप-
विश्य, दक्षिणं यत् जान्वन्ति, तत् 'आच्य' भूमिसृष्टं यथा भवति
तथा न्यग्भूतं ज्ञत्वा, सव्यजानु जर्द्धमुख मेवावस्थाप्य, उभाभ्यां
पाणिभ्यां मासन्दीम् 'मालभ्य' स्पृष्ट्वा, वक्ष्यमाणमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— "अग्निद्वा गायत्रा मयुक् छन्दसा-
रोहत, सवितोऽग्निद्वा, सोमोऽनुष्टुभा, इत्यस्तिर्वृहत्या, मित्रा-
वरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वेदेवा जगत्या, तानह मनु राज्याथ
साम्नाव्थाय भोज्याय स्वाराज्याय वराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय
माह्वाराज्यायः धिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहामीति"—इति ।
हे आसन्दि । 'त्वा' त्वां गायत्रा छन्दसा 'संयुक्' सहितः
अग्निः आरोहतु । 'उग्निद्वा' छन्दसा सहितः सविता आरोहतु ।
एव' सोमद्वयस्यतिमित्रावरुणोन्द्रविश्वेदेवाः अनुष्टुवादिच्छन्दोभिः
सहिताः त्वा मारोहन्तु । 'तान्' अन्नग्रादीन् देवान् 'अनु' पश्चाद्
अहम् आरोहामि । किमर्थम् ? राज्यादिसिद्धार्थम् । 'राज्यं'
देशाधिपत्यम् । 'साम्नाज्यं' धर्मेण पालनम् । 'भोज्यं' भोग-
समृद्धिः । 'स्वाराज्यम्' अपराधीनत्वम् । 'वैराज्यम्' इतरेभ्यो
भूपतिभ्यो वैगिह्यम् । एतदुक्तं मैत्रिकम्, अथासुप्तिकं सुच्यते—

‘पारमेष्ठ्यम्’ प्रजापतिलीकप्राप्तिः । तत्र ‘राज्य’ ऐश्वर्यम् ।
‘माहाराज्यं’ तत्रत्येभ्यथाधिक्यम् । ‘आधिपत्यं’ इतरान् प्रति
स्वामित्वम् । ‘स्वावस्थम्’ अपारतन्त्रम् । ‘आतिडत्यं’ चिरकाल-
वासित्वम् ॥

अनेन मन्त्रेषामिमन्त्रणाद्भ्रू मारोहणं विधत्ते— “इत्येता
सोसन्दी मारोहेद्दक्षिणेनाये जानुनाथ सव्येन”—इति । ‘इति’—
शब्दः पूर्वोक्त मभिमन्त्रणमन्त्रं परामृशति । तेनैव मन्त्रेण
‘एताम्’ आसन्दी मारोहेत् । तत्रायं प्रकारः -- दक्षिणेन जानुना
प्रथमं समारोहेत्, ततः सव्येनारोहेत् ॥

आरोहणं प्रशंसति— “तत्तदितीर्त्तु”—इति । ‘तत्’ आरो-
हणम्, ‘तत्’ आरोहणम्, ‘इति’ एवं सर्वे जनाः पूजयन्ति ।
पूजार्थेयं श्रुतिः ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— “चतुरुत्तराग्निं देवाञ्छन्दोभिः सयुग्
भूत्वैतां श्विय मारोहन् यस्या मेत एतर्हि प्रतिष्ठिता ; अग्निर्गा-
यत्रा, सवितोष्णिहा, सोमोऽनुष्टुभा, ऋक्स्यतिर्वृहत्या, मित्रा-
वरुणी पङ्केयन्दस्त्रिष्टुभा, विश्वेदेवा जगत्या”—इति । चत्वार्यन्तरा-
ण्येकेकश्चाञ्छन्दसः ‘उत्तराग्नि’ अधिकानि त्रैषु गायत्रादिषु
जगत्यान्तेषु छन्दस्सु, तानि ‘चतुरुत्तराग्नि’; तादृशैश्छन्दोभिः
‘सयुग् भूत्वा’ साहित्यं प्राप्य, ‘देवाः’ अग्नादयः ‘एताम्’ आसन्दीं
‘श्वियम्’ ऐश्वर्यरूपाम् आरोहन् । ‘यस्याम्’ आसन्द्याम् ‘एते’
अग्नादयः इदानीं मपि प्रतिष्ठिता वर्त्तन्ते । देवाञ्छन्दोभिः सयुग्
भूत्वेत्ययं मर्थी अग्निर्गायत्रेत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥

उक्तं मर्थं मन्त्रसंवादेन दृढयति— “ति एते अभ्यनूष्येते अग्ने-
र्गायत्रामवक्ष्यन्त्युष्वेति”—इति । ‘ति एते’ देवाञ्छन्दोसी परस्परसहिते

कया चिदृषो अभ्यनूष्येते । सेय सृग्निरित्यादिका (१८८५०) ।
येयं गायत्री, सेय मग्नेः 'सयुम्वा' सहवामित्यभवत् । 'इति'
तस्या ऋचोऽर्थः ॥

क्षत्रियस्वारोहणं प्रशंसति— "कल्पते ऋ वा अस्मै योगक्षेम
उत्तरोत्तरिणीं ह त्रिय मश्रुते, ऽश्रुते ह प्रजाना मैश्वर्यं माधिपत्यं,
य एव मेता अनु देवता एता मासन्दी मारोहति क्षत्रियः सन्"—
इति । 'यः' पुमान् क्षत्रियः सन् एता देवता अनु स्वयं मपि
उक्तेन प्रकारेण एता मासन्दी मारोहति, 'अस्मै' क्षत्रियाय
'योगक्षेमः' 'कल्पते' सिध्यति । अप्राप्तस्य लाभस्य प्राप्तिर्विगः,
प्राप्तस्य वस्तुना रक्षणं क्षेमः, योगसङ्गिनः क्षेमो 'योगक्षेमः' ।
किञ्चायं क्षत्रियः 'उत्तरोत्तरिणी' दिनेदिने वर्धमानां त्रियं
प्राप्नोति ; तथा सर्वामां प्रजानाम् 'ऐश्वर्यं' नियामकत्वम्,
'माधिपत्यम्' अधिकत्वेन प्राप्तनञ्च प्राप्नोति ॥

अभिषेककर्तुः शान्तिमन्त्रवाचनं विधत्ते— "अथैनं माभि-
षेक्ष्यन्नपां शान्तिं वाचयति"—इति । 'अथ' आसन्दीरोहणानन्त-
रम्, 'एनम्' आरूढं क्षत्रियं योऽन्योऽभिषेक्षति, स पुमान्
'अपां' शान्तिं जलदेवतानां शान्तिकरं मन्त्रं 'वाचयेत्' क्षत्रियस्य
अग्रे स्वयं सक्तदुक्ता तं क्षत्रियं पाठयेत् ॥

एतं शान्तिमन्त्रं दर्शयति— "शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः
शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे । सर्वो अस्मीं रप्पुषदो हुवे वो मयि
वर्चो बल मीजो निधत्तेति"—इति । हे 'आपः' देवताः !
'शिवेन' शास्त्रेण अनुग्रहयुक्तेन चक्षुषा मा मवलोकयत, तथा
'शिवया' शान्तया 'तन्वा' मदीयां त्वत्पुस्पृशत । 'अप्पु' जलेषु
सीदन्तीति 'अप्पुषदः' श्रीर्वाद्योऽग्नयः, तान् अस्मीन् सर्वान्

‘वः’ युष्मदर्थं ‘हुवे’ आह्वयामि, यूय मपि ‘वर्षः’ कान्तिः
शरीरबलम्, तत्कारणम् ‘श्रीजः’ च मयि ‘निधत्त’ सम्पादयत ॥

तदेतच्छान्तिमन्त्रवाचनं प्रशंसति— “नैतस्याभिषिषिचानस्या-
शान्ता आपो वीर्यं निर्हणन्निति”-इति । ‘अशान्ताः’ उवा
आपः । तथा च अन्यत्र श्रूयते— “दिव्या आपो शान्ताः”-
इति ताश्चापः शान्तिवाचनाभावे ‘अभिषिषिचानस्य’ अभिषेकं
प्राप्तस्य ‘एतस्य’ क्षत्रियस्य वीर्यं ‘निर्हण्युः’ विनाशयेयुः, सति तु
शान्तिपाठे ‘न निर्हणन्’ * नैव विनशयन्ति,—‘इति’ अभिप्रायेण
शान्तिं वाचयेत् ॥ २ (६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथैन मुदुम्बरशाखा^१ मन्तर्जायाभिषिञ्चतीमा
आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य
वर्द्धनौरिमा राष्ट्रभृती स्मृताः । याभिरिन्द्र मध्यषि-
ञ्चत् प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुं ।
ताभिरङ्गिरभिषिञ्चामि त्वा महं राज्ञां त्वमधिराजो

* ‘न निर्हणन्’-इति क ।

भवेत् । महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां ।
 देवो जनित्राजीजनद् भद्रा जनित्राजीजनद् । देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
 मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि
 वलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्याय । भूरिति य इच्छेदिम
 मेव प्रत्यन्न मद्यादित्यथ य इच्छेद् द्विपुरुषं भूर्भुव
 इत्यथ य इच्छेत् त्रिपुरुषं वा ऽप्रतिमं वा भूर्भुवः
 स्वरिति तद्वैक आहुः सर्वाग्निर्वा एषा यदेता व्याहृ-
 तयो ऽतिसर्वेण हास्य परस्मै कृतं भवतीति त मेतेना-
 भिषिञ्चेद्देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्या मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रिये-
 णाभिषिञ्चामि वलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्यायेति तदु
 पुनः परिचक्षते यदसर्वेण वाचो ऽभिषिक्तो भवती-
 श्वरो ह तु पुरागुषः प्रेतोरिति ह स्माह सत्यकामो
 जाबालो य मेताभिव्याहृतिभिर्नाभिषिञ्चतीतीश्वरो
 ह सर्व मायुरेतीः सर्व माप्नोद्विजयेनेत्यु ह स्माहोहा-
 लक आरुणिर्य मेताभिव्याहृतिभिरभिषिञ्चतीति त
 मेतेनैवाभिषिञ्चेद् देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनो-
 र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्च-
 सेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि वलाय श्रियै यशसे

ऽनाद्याय' भूर्भुवस्स्वरित्यथैतानि ह वै' क्षत्रियादीना-
नाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति' ब्रह्मक्षत्रे जर्गनाद्य' म-
पा मोषधीनां रसो ब्रह्मवर्चस मिरापुष्टिः प्रजातिः'
क्षत्ररूप' तद्यो अन्नस्य रस' ओषधीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा'
तद्यदेवामू पुरस्तादाहुती जुहोति' तदस्मिन् ब्रह्म-
क्षत्रे दधाति' ॥ ३ (७) ॥

अभिपेक्षप्रकारं विधत्ते — “अथैन सुदुम्बरशाखा मन्तर्हा-
याभिविञ्चति”—इति । ‘अथ’ ग्रान्तिवाचनानन्तरम्, ‘गन्’
क्षत्रियम् ‘उदुम्बरशाखा मन्तर्हाय’ शिरस्युदुम्बरशाखया व्यवधानं
कृत्वा चमसस्यैर्दध्यादिभिरभिविञ्चेत् * ॥

तिस्र ऋचः, एकं यजुः, व्याहृतयथेत्येते अभिपेक्षमन्त्राः ।
तत्र प्रथमा ऋच माह— “इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य
भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य वर्डनीरिमा राष्ट्रभृतो ऽमृताः”—इति ।
‘आपः’—इत्यनेन दध्यादिसर्वद्रव्याणि उपलक्ष्यन्ते । ‘इमाः’
दध्यादिसहिताः आपः ‘शिवतमाः’ अतिशयेन शान्ताः । तथा
‘इमाः’ आपः ‘सर्वस्य’ दारिद्र्यादिद्विरोगस्य ‘भेषजीः’ श्रौषधरूपाः ।
तथा ‘इमाः’ आपो राष्ट्रस्य ‘वर्डनीः’ अभिविञ्चितवः । अत एव
‘इमाः’ आपो ‘राष्ट्रभृतः’ राष्ट्रधारिण्यः । स्वयं च ‘अमृताः’
विनाशरहिताः ॥

द्वितीया ऋच माह— “याभिरिन्द्र मभ्यविञ्चत् प्रजापतिः

* “क्षितं प्राच मभिविञ्चति”—इत्यादि (कात्या० श्रौ० १५.५. ३०-३३), पाठा-
याभिपेक्षप्रकारविशेषायाभितगत्याः ।

नीमं राजानं वक्षं यमं मनु' । ताभिरङ्गिरभिषिञ्चामि त्वा महं
राज्ञां त्व सधिराजो भवेद्'—इति । पुनः प्रजापतिः 'यामिः'
दशदिक्षहिताभिरङ्गिरिन्द्रादीन्स्यषिञ्चत्, हे क्षत्रिय ! तानिः
रङ्गिः त्वा महं यमिषिञ्चामि ; त्वं च 'इह' लोके राजा सर्वेषां
अधिकः राजा भव ।

द्वितीया मृत माह — "महात्मा त्वा महोनां यस्माज्जं वयं
षीनां । देवी जनिताजीजनद् भद्रा जनिताजीजनद्"— इति ।
'जनित्री' ततोत्पादिका मातृरूपा देवी, त्वां 'महतीनां' प्रकृतं
अपि पुरुषाणां मध्ये अतिगौरवमन्वेषणम्, 'सर्वगतोनां' जन्मप्रदा
सर्वदा 'सस्माज्जं' यस्माज्जं भवेत् 'पानवितारं' कृत्वा, प्रकृतं जन्तुं
उत्पादितवती ; अतो भवद्देवीया 'जनित्री' माता, ज्येष्ठं वदन्
पुण्यात्मा भ्रूत्वीत्पादिभवती ॥

तिस्रः ऋचो ऽभिषेकस्य मञ्जुविषते — "देवस्य त्वा मवितुः प्रसवे
ऽश्विनोर्जाहृष्या पृथो हस्ताभ्या ममेस्मेजसा भूर्भुवः पदपद्मि-
न्द्रिदेवाभिषिञ्चासि बलागं तस्य प्रसादं राज्ञाय" इति । हे
क्षत्रिय ! 'मवितुः' प्रेरकस्य देवस्य परमेश्वरस्य 'प्रसवे' मध्यस्तु
ज्ञायो मन्वा त्वा मभिषिञ्चामि । केन साधनेन 'ऽश्विनोः'
देव्याः सख्यभिर्यां वापृथ्यां, न तु मदीयाभ्यामः ; तथा 'पृथ्यां'
देवस्य हस्ताभ्याम् । मण्डितस्य पर्यन्तो दण्डाकारो 'वा दृ', अर्धल

* एवंनिधमन्तपदि तैत्तिरीया द्रवण महासदीना । तत्रायं ... त्रि ... अर्धेन
तत्रसाभिषिञ्चामिति, तत्रस्मैव स्वातः, द्रवसो त्रु मयेत् । सोमस्य ... अर्धेनास्य ...
श्रीत्याह, सोमो ये देवत्या पपद, स्वदेवता देवताभिषिञ्चति—इति तैत्तिरीया १०.१०.१० ।
सोमस्य त्रैत्यादिसु तैत्तिरीयाणां वादमभेतिनाय अभिषेकस्य (१०.१०.१०, १०,
वा० सं० १०.१०) ।

सहिततजप्रभागी 'हस्ती' । तस्मान्निसम्बन्धिना 'नेजसा' शारीर-
कान्क्षा, सूर्यस्य सम्बन्धिना 'वर्चसा' वाङ्मयप्रकाशेन, इन्द्र-
सम्बन्धिना 'इन्द्रियेण' चक्षुरादिपाटयेन । कस्मिं प्रयोजनायाय
मभिषेकः ? तत्र शारीरबलाय, 'श्रियै' हस्त्यभ्यादिमन्त्रे,
'यशसे' कीर्त्यै, 'प्राजापत्य' पञ्चमस्यै ॥

अथ कामनामैरेन व्याहृतीर्द्दिशति- "भूरिति य इच्छेदिस
मेव प्रत्यत्र मद्यादित्यत्र य इच्छेत् द्विपुरुषं भूर्भुव इत्यत्र य इच्छेत्
त्रिपुरुषं वा अप्रतिमं वा भूर्भुवस्स्वरिति"-इति । 'यः' अभिषेक्ता
'इमं मेव' अभिषिच्यमानं क्षत्रियं प्रति असीं 'अथ मद्यात्'
नीरोमी भवेदिति 'इच्छेत्' कामयेत, तं 'भूरिति' व्याहृत्या
मभिषिञ्चेत् । अथ 'यः' अभिषेक्ता पुत्रपीडाभ्यां दाभ्यां पुरुषाभ्या
नाहितम् 'इमं' क्षत्रियं प्रति अत्र मद्यादिति कामयेत, तदानीं
'भूर्भुवः इति' व्याहृतिद्वयेन अभिषिञ्चेत् । अथ 'यः' अभिषेक्ता
पुत्रपीडाप्रपीडैस्त्रिभिः पुरुषैः युक्तम् 'इमं' क्षत्रियम् प्रति पुरुष-
त्रयपर्यन्तं जीविष्वान् सुखेनात्र मद्यादिति कामयेत ; अथवा त
मेतम् 'अप्रतिमं' स्वतुल्यक्षत्रियान्तररहितं कुर्यात् * इति काम-
येत, तदानीं 'भूर्भुवस्स्वरिति' व्याहृतित्रयेण अभिषिञ्चेत् ॥

अत्र किञ्चिद् पूर्वपक्षं मुद्रावयति - "तत्रैव आहुः, -
मरीचिर्जा एषा यदता व्याहृतयो इति सर्वेण हास्य परस्मै कृतं
भवतीति ; त मेतेनाभिषिञ्चेद् देवस्य त्वा सवितुः प्रभवे ऽश्विनो-
र्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्या मनेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चमेन्द्रस्येन्द्रियेणा-
भिषिञ्चामि बलाय श्रियै यशसे ऽप्राजापत्येति"-इति । 'तद्'
तस्मिन् एव अभिषेके ब्रह्मवादिनः केचिदेव माहुः, - या एता

* "कथाम्"-इति ख ।

व्याहृतयः सन्ति, 'एषा' व्याहृतिरूपा 'सर्वातिर्वै' सर्वफलप्राप्ति-
साधनम् ; एषो व्याहृतिभिरभिषेके 'अस्य' अभिषिच्यमानस्य
'परस्मै' परस्य स्वस्मादन्यस्य क्षत्रियस्य 'अतिसर्वेण' तदपेक्षामात्र
मतिक्रम्य ऋत्वेनापि मन्त्रजातेन अभिषेचनं कृतं भवति ; तदेत-
दधिकाभिषेचन मयुक्तम् 'इति' अभिप्रेत्य 'तं' क्षत्रियम् 'एतेन'
देवस्य त्वेत्यादिना यज्ञुषा अभिषिञ्चेत्, न तु व्याहृतिभिरिति
तेषां पक्षः ॥

तं पक्षं दूषयति— "तद् पुनः परिचक्षते ; यदसर्वेण वाचो
ऽभिषिक्तो भवतीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह सत्य-
कामो जाबालो य मेताभिव्याहृतिभिर्नाभिषिञ्चतीति"—इति ।
'तद्' तदपि पूर्वीक्तं मतं पुनरन्ये ऽभिज्ञाः 'परिचक्षते' निरा-
कुर्वन्ति । 'यं' क्षत्रियम् 'एताभिः' व्याहृतिभिः नाभिषिञ्चति,
'एषः' क्षत्रियो 'यद्' यस्मात् कारणाद् 'असर्वेण' सम्पूर्तिरहितेन
'वाचा' वाच्येन मन्त्रेण अभिषिक्तो भवति, तस्मादयं स्वाचिता-
दायुषः पुरा 'प्रैतोः' प्रैतुं मर्तुम् 'इश्वरः' समर्थो भवति ; तस्माद्
आयुःक्षयहेतुत्वादयं पक्षो न युक्त इति जाबालाया पुनः 'सत्य-
कामः' महर्षिराह स ॥

पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्त माह— "इश्वरो ह सर्वे मायुरैतोः
सर्वे माप्नोहिजयेनेत्यु ह स्माहोद्दालक आरुणिर्यं मेताभिव्याहृति-
भिरभिषिञ्चतीति ; त मेतेनैवाभिषिञ्चेद् देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मनेस्तेजसा सूर्यस्य वर्च-
शेन्द्रियेषाभिषिञ्चामि बलाय श्चियै यशसे ऽवाद्याय भूर्भुवस्व-
रिति"—इति । 'यं' क्षत्रियम् 'एताभिः' व्याहृतिभिरभिषिञ्चति,
स क्षत्रियः 'सर्वे मायुरैतोः' सर्वात्मनायुः प्राप्तुम् 'इश्वरः' समर्थो

भवति ; ततो 'विजयेन' शत्रून्भिभूय सर्वं भोगम् 'आप्नोत्'
आप्नोति । 'इति' एवं वरुणस्य पुत्र उद्दालक आह स्यात् । तस्मात्
'तं' क्षत्रियम् 'एतेन' व्याहृत्यन्तेन यजुषा अभिषिञ्चेत्, न तु
क्षेत्रेण । सोऽयं व्याहृत्यन्तो मन्वी नित्यप्रयोगे द्रष्टव्यः ; काश्य-
प्रयोगे तु व्याहृतिविकल्पः पूर्व सुक्तः * ॥

अभिषेकाङ्गं होमं विधत्ते— "अथैतानि ह वै क्षत्रिया-
दीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति,— ब्रह्मक्षत्रे ऊर्गन्नाद्य मया
मोषधीनां रसो ब्रह्मवर्चस मिरापुष्टिः प्रजातिः क्षत्ररूपं ; तद्यथो
अत्रस्य रस ओषधीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा ; तद्यदेवाम् पुरस्तादाहुती
लुहोति, तदस्मिन् ब्रह्मक्षत्रे दधाति"—इति । 'अथ' अभिषेका-
नन्तरम्, होम उच्यते इति शेषः । 'ईजानाद्' यागं कृतवतः
क्षत्रियात् 'एतानि' वक्ष्यमाणानि 'व्युत्क्रान्तानि' अपगतानि
भवन्ति । तानि निर्दिश्यन्ते— 'ब्रह्मक्षत्रे' एतस्य समीपे
वर्चमानं जातिद्वयम्, 'जक्' क्षीरादिरसः, 'अन्नाद्यम्' ओदना-
दिकम् ; तदेतदुभय मया मोषधीनाञ्च 'रसः' सारः । 'अपां
सारः' क्षीरादिः, 'ओषधीनां रसः' अन्नाद्यम् । 'ब्रह्मवर्चसं'
श्रुताध्ययनसम्पत्तिः, 'इरापुष्टिः' अन्नसम्पत्तिः, 'प्रजातिः' पुत्रो-
त्पादनम् । तच्च सर्वं क्षत्रियस्य स्वरूपम् ; अत्यन्त मर्षिचतत्वाद् ।
एतेषां व्युत्क्रान्ती क्षत्रियस्य स्वरूपहानिरेव भवति । 'अथो' अपि
च 'अन्नस्य' ओदनस्य, 'रसः' रसस्य क्षीरादिः, 'ओषधीनां' व्रीहि-
यवादीनां 'क्षत्रं प्रतिष्ठा' क्षत्रिय आश्रयः । तस्माद् उक्तो व्यति-
क्रमः क्षत्रियस्य न युक्तः । 'तत्' तथा सति 'यत्' यदि 'अमू'
वृषिस्थे आहुती अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य पुरस्ताद् लुह्यात्, 'तत्'

* 'श्रुतिरिति'—इत्यादिः, 'भूभुवइति'—इत्यादिश्च १८५ पृ० ६ पं० ३० ।

तदानीम् 'अश्विन' अभिषेके ब्राह्मणजातिं, क्षत्रियजातिं, तदुप-
 लक्षित मन्त्रादिकं च सर्वं भवस्थापयति । "ब्रह्म प्रपद्ये ०—०
 स्वाहा"—"क्षत्रं प्रपद्ये ०—० स्वाहा"—इत्याहुतिदयं * जुहुयादिति
 तात्पर्यार्थः † ॥ ३ (७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथ यदौदुम्बरीमन्दी भवत्यौदुम्बरशुभम् उदु-
 म्बरशाखीर्वा अत्राद्य मुदुम्बर 'जर्ज मेवास्मिंस्तद-
 न्नाद्यं दधात्यथ यद् दधि मधु घृतं भवत्यपो स ओष-
 धीनां रसो ऽपा मेवास्मिंस्तदोषधीनां रसं दधात्यथ
 यदातपवर्ष्या आपो भवन्ति तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चसं
 चातपवर्ष्या आपस्तेज एवास्मिंस्ताद् ब्रह्मवर्चसं च
 दधात्यथ यच्छष्पाणि च तोक्नानि च भवन्तीरायै

* पुरस्सात् ७, ४, ४. (११२-११६) दृश्यम् ।

† तै० सं० १, ८, १४, तै० ब्रा० १, ७, ८, वा० सं० १०, १७, वा० आ० (प्रत०)

‡ ४, ४, २ अभिषेकाध्याये दृश्यम् ।

तत्पुष्टैः रूपं मथो प्रजात्या इरा मेवास्मिंस्तत्पुष्टिं
 दधात्यथो प्रजातिं मथ यत् सुरा भवति चक्ररूपं
 तदथो अन्नस्य रसः चक्ररूपं मेवास्मिंस्तद्दधात्यथो
 अन्नस्य रसं मथ यद् दूर्वा भवति चक्रं वा एतदोष-
 धीनां यद् दूर्वा चक्रं राजन्यो नितत इव हीह
 क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रतिष्ठित इव निततेव
 दूर्वावरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठितेव तद्यद् दूर्वा भवत्योष-
 धीना मेवास्मिंस्तत्* चक्रं दधात्यथो प्रतिष्ठा मेतानि
 ह वै यान्यस्मादीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति तान्ये-
 वास्मिंस्तद् दधाति तैरेवैनं तत्समड्यत्यथास्मै सुरा
 कंसं हस्त आदधाति स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व
 सोम धारया इन्द्राय पातवे सुत इत्याधाय शान्तिं
 वाचयति नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा संष्ट-
 चाथां परमे व्योमनि सुरा त्व भसि शुष्मिणी सोम
 एष राजा मैत्रं हिंसिष्ट* स्वां योनि माविशन्ताविति
 सोमपीयस्य चैषा सुरापीयस्य च व्यावृत्तिः पीरवा यं
 रातिं मन्येत तस्मा एनां प्रयच्छेत्तद्धि मित्रस्य रूपं
 मित्र एवैनां तदन्ततः प्रतिष्ठापयति तथा हि मित्रे
 प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ४ (८) ॥

* "मेवास्मिंस्तत्"-इति क, ग, ङ । एव मिष्टीत्तरव च ।

अभिषेकसाधनानि क्रमेण प्रशंसितु मादावासन्यादित्थं प्रशंसति— “अथ यदौदुम्बरीसन्दी भवत्यौदुम्बरश्मस उदुम्बर-शाखीर्वा अन्नाद्य सुदुम्बर ऊर्जे मेवास्मिंस्तद्वाद्यं दधाति”-इति । आसन्दी-चमस-शाखानां कारणभूतो यः ‘उदुम्बरः’, सोऽयं रसस्यान्नस्य स्वरूपभूतः ; तेन ‘अस्मिन्’ यजमाने रसमन्त्रञ्च सम्पादयति ॥

दध्यादित्थं प्रशंसति— “अथ यद् दधि मधु घृतं भवत्यपां स ओषधीनां रसो ऽपा मेवास्मिंस्तदीषधीनां रसं दधाति”-इति । दधिमृतयोः पशुभक्षितत्णोदकजन्यत्वात् ओषधिरमत्वम् ; मधुनो मधुकरानीतपुष्परसजन्यत्वाद् ओषधिसारत्वम् ॥

आतपसहिता वृष्टिजन्या आपः प्रशंसति— “अथ यदातप-वर्था आपो भवन्ति, तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चसं चातपवर्था आपस्तेज एवास्मिंस्तद् ब्रह्मवर्चसं च दधाति”-इति ॥ आतपसम्बन्धात् तेजस्त्वम्, आहुतिफलरूपवृष्टिसम्बन्धाद् ब्रह्मवर्चमत्वम् ॥

श्यामत्तणान्यङ्कुराणि च प्रशंसति— “अथ यच्छ्याणि च तोक्मानि च भवन्तीरायै तत् पुष्ट्यै रूप मयो प्रजात्या इरा मेवास्मिंस्तत् पुष्टिं दधात्यथो प्रजातिम्”-इति । त्णाना मङ्कुराणां च पश्वन्नत्वात् तद्ब्रह्मणेन पशुपुष्टिप्रजोत्पादनयोर्दृष्टत्वात् इरापुष्टि-प्रजातिरूपत्वम् ॥

* आश्वयंवेऽभिषेकसाधनेषु समदर्शविधा आपः श्रूयन्ते । ताः पृथा— सारस्वतः, इन्द्रजर्मिः, सन्दमानाः, ओम्बल्लवः, अपवत्यः, अपाम्पतिः, निवेद्यः, मधुलक्ष्मः, चातप-वर्थाः, वैश्वन्तः, कृप्याः, पुष्पाः, मधु. गीबल्लव्याः, पयः, घृतम्, मरीचः । “म सारस्वती-रेव प्रथमा गृह्णाति”-इत्यारम्भ, “सप्तदश्यापः सञ्चरति”-इत्यन्तः श्रु० ५. ३. ४. ६-२२ कश्चिदा दृष्टव्याः । ऋग्वेदो वेति च तथास्ति पञ्चान्नरम् । ते० सं० १. ८. ११, ते० ब्रा० १. ७. ५. अपि एव मीव ।

सुरां प्रशंसति— “अथ यत् सुरा भवति, चतुरूपं तद् ; अथो अन्नस्य रसः ; चतुरूपं मेवास्मिंस्तद्दधात्यथो अन्नस्य रसम्” —इति । सुरायाः चतुरियस्यैव मदयोगात् चतुरूपत्वम्, व्रीह्या-
द्यङ्गुरजन्यत्वादन्नरसत्वञ्च ॥

दूर्वां प्रशंसति— “अथ यद् दूर्वा भवति ; चतुरं वा एतदोष-
धीनां यद् दूर्वा, चतुरं राजन्यो, नितत इव हीह चतुरियो राष्ट्रे
वसन् भवति, प्रतिष्ठित इव ; निततैव दूर्वावरोधैर्मूष्यां, प्रतिष्ठि-
तैव ; तद्यद् दूर्वा भवत्योषधीना मेवास्मिंस्तद् चतुरं दधात्यथो
प्रतिष्ठाम्”—इति । ओषधिजाती दूर्वायाः चतुरियजातित्वं राज-
सम्बन्धिचतुरियजातिसाम्यादवगन्तव्यम् * । तदेव साम्यं नितत
इत्येत्यादिना प्रपञ्चयते । ‘इह’ राष्ट्रे चतुरियो वसन्, तेषु ग्रामेषु
सञ्चारात् स्वपुरुषस्थापनाच्च, स्वयं निततसं ‘ततः’ विस्तृतः ‘इव’
राज्यैश्वर्येण प्रतिष्ठित एव भवति ; दूर्वा ‘अवरोधैः’ अधोमुखैः
स्वकीयमूलैर्नितरां ‘तता इव’ व्यासेव, स्थैर्याद् एकत्र प्रतिष्ठितैव
भवति । तथा सति ‘यद्’ यत्र दूर्वा भवति, तदानीम् ओषधि-
सम्बन्धिचतुरियजातिम् ‘अस्मिन्’ यजमाने सम्पादयति, अपि च
‘प्रतिष्ठां’ स्थैर्यं मपि सम्पादयति ॥

प्रत्येकं प्रशस्य असुदारूपेण प्रशंसति— “एतानि ह वै यान्य-
स्मादीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति, तान्येवास्मिंस्तद्दधाति ; तैरे-
वैनं तस्ममर्हयति”—इति । ‘ईजानाद्’ यागं कृतवतः ‘अस्मात्’
चतुरियाद् यान्येव ‘एतानि’ दण्डुदुम्बरादीनि व्युत्क्रान्तानि भवन्ति,

* “अर्थं वाच साऽपूर्वीदिति यद्दन्तरीदपूर्वीमिति, तस्माद् दूर्वा ; पूर्वा इ वै तां दूर्वा-
व्याचक्षते परीक्षन् ; परीक्षकामा हि देवाः । तदेतत् चतुरम् । प्राचो ज्ञेय रसः”—इति
मत्त० ब्रा० ७. ४. १२ ।

तान्धेव 'अस्मिन्' अत्रिये सम्पाद्य , तैरेवेनं ससृष्टं करोति ॥

अभिविक्तस्य अत्रियस्य पानपात्रं विधत्ते — “अथास्मै सुरा-
कांसं हस्त आदधाति”—इति । ‘अथ’ अभिषेकानन्तरम् , ‘अस्मै’
अस्य अत्रियस्य हस्ते सुरायुक्तं कांस्यपात्रं मादध्यात् ॥

तत्र मन्त्रं माह— “स्वाद्विष्टया मद्विष्टया पवस्व सोम धारया
इन्द्राय पातवे सुतः (मं० ८.१.१.)”—इति । हे सोम ! त्वत्समानं
सुराद्रव्यं ‘स्वाद्विष्टया’ अतिशयेन स्नादुभूतया , ‘मद्विष्टया’ अति-
शयेन मदहेतुभूतया त्वदीयया ‘धारया’ पवस्व यजमानं शोधय ।
हे द्रव्यविशेष ! ‘इन्द्राय पातवे’ इन्द्रस्य पानार्थे ‘सुतः’ अभिपूतः
सम्पादितोऽसि ॥

मन्त्रान्तरेण शान्तिवाचनं विधत्ते — “इत्याधाय शान्तिं
वाचयति”—इति । ‘इति’ अनेन पूर्वोक्तमन्त्रेण हस्ते सुरायुक्तं
कांस्यपात्रं माधाय, वक्ष्यमाणमन्त्रेण शान्तिं वाचयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— “नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं ; मा
संसृक्षाषां परमे व्योमनि ; सुरा त्व मसि शुष्मिणी , सोम एष
राजा, सैनं हिंसिष्टं स्वां योनि माविशन्ताविति”—इति । हे सुरा-
सोमौ ! ‘वां’ युवयोः ‘देवहितं’ देवैः सम्पादितं ‘सदः’ स्थानं
‘नाना कृतं’ पृथगेव निष्पादितम् । अतः ‘परमे व्योमनि’ उत्कृष्टे
उदरकाशे ‘मा संसृक्षाषां’ मा संसर्गं कुरुतम् । संसर्गं हि
सोमस्य बाधः स्यात् । हे मय ! त्वं ‘शुष्मिणी’ बलवती सुरासि ,
एष सोमो राजा, तौ बलवन्तौ युवा सुभौ ‘स्वां योनि माविशन्तौ’
उदरमध्ये विभागेन स्वं स्वं स्थानं प्रविशन्तौ ‘एनं’ पातारं ‘मा
हिंसिष्टं’ हिंसितं सुपद्रुतं मा कुरुतम् । ‘इति’ एतं मन्त्रं अत्रिय-
स्याथ कथयित्वा, तं वाचयेत् ॥

तस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “सोमपीथस्य चैषा सुरा-
पीथस्य च व्यावृत्तिः”—इति । ‘एषा’ मन्त्रप्रतिपाद्या सोमपान-
सुरापानयोः परस्परव्यावृत्तिः ; सा संसृज्याया मिति संसर्गस्य
निषिद्धत्वात् ॥

पीतशेषस्य दानं विधत्ते— “पीत्वा यं रातिं मन्येत, तस्मा
एनां प्रयच्छेत्, तच्च मित्रस्य रूपं ; मित्र एवैनां तदन्ततः
प्रतिष्ठापयति, तथा हि मित्रे प्रतिष्ठति”—इति । कांस्यपात्र-
गतां सुरां शत्रियः स्वयं पीत्वा, ‘यं’ पुरुषं ‘रातिं’ स्वस्य धन-
दातारं मित्रं मन्येत, ‘तस्मै’ पुरुषाय ‘एनाम्’ अवशिष्टां सुरां
प्रयच्छेत् ; ‘तत्’ एकपात्रगतद्रव्यपानं मित्रस्य स्वरूपम् ; परस्परं
मित्रयोः सहभाजनदर्शनात् । ‘तत्’ तेन दानेन ‘अन्ततः’ पानान्ते
मित्रे एव ‘एनां’ सुरां प्रतिष्ठापयति । ‘तथा हि’ तथैव कुर्वन्,
स्वयं अपि मित्रे प्रतिष्ठितो भवति ॥

वेदानं प्रशंसति— “प्रतिष्ठति य एवं वेद”—इति ॥ ४ (८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(समविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथोदुम्बरशाखा मभि प्रत्यवरोहत्यूर्वा अत्राद्या
मुदुम्बरजर्ज मेव तदग्नाद्या मभि प्रत्यवरोहत्यूर्वापर्य-

वासीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोह माह प्रति-
 तिष्ठामि द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठामि प्राणापानयोः
 प्रतिष्ठाम्यहोरात्रयोः प्रतिष्ठाम्यन्नपानयोः प्रति-
 ब्रह्मन् प्रति क्षत्रे प्रत्येषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठामीत्यन्ततः
 सर्वेणात्मना प्रतिष्ठति सर्वं भिन् ह वा एतस्मिन्
 प्रतिष्ठत्युत्तरोत्तर्णिणो ह श्रिय मश्रुते ऽश्रुते ह
 प्रजाना मेश्वर्यं माधिपत्यं य एव मेतेन पुनरभिष्टे-
 केणाभिप्रिक्तः क्षत्रियः प्रत्यवरोहत्येतेन प्रत्यवरोहेण
 प्रत्यवरुह्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनो नमो ब्रह्मणे नमो
 ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्वृत्वो ब्रह्मणे नमस्कृत्य
 वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै सञ्जित्या
 इति वाचं विसृजते स यन्नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे
 नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्वृत्वो ब्रह्मणे नमस्करोति
 ब्रह्मणे एव तत्क्षत्रं वश मेति तदात्र वै ब्रह्मणः क्षत्रं
 वश मेति तद्राष्ट्रं समृद्धं तदीरवदा हास्मिन् वीरो
 जायते ऽय यद्वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै
 सञ्जित्या इति वाचं विसृजते एतदे वाचो जितं
 यद् ददामीत्याह यदेव वाचो जितांश्च * तन् म
 इद मनु कर्म सन्निष्ठाता इति विसृज्य वाच

* "जितोश्च"-इति क, ख, घ। "जितोश्च"-इति ङ।

मुपोत्यायाहवनीये समिध मभ्यादधाति' समिदमि
सम्वेङ्क्ष्वेन्द्रियेण वीर्येण स्वाहेतौन्द्रियेणैव तद्वीर्येणा-
त्मान मन्ततः समङ्गयत्याधाय समिधं त्रीणि पदानि
प्राङ्मुदङ्ङभ्युत्क्रामति कृष्णिरामि दिशां मयि देवेभ्यः
कल्पत कल्पतां मे योगक्षेमो ऽमथं मे ऽस्त्वित्यपरा-
जितां दिश मुपतिष्ठते' जितस्त्रैवापुनः पराजयाय
तत्तदिति ३* ॥ ५ (६) ॥

आसन्त्या अवरौहं विधत्ते — “अथोदुम्बरशाखा मभि प्रत्य-
वरोहल्यूर्वा अन्नाद्य मुदुम्बर ऊर्ज मेव तदन्नाद्य मभि प्रत्यवरो-
हति”-इति । ‘अथ’ अभिषेकानन्तरम्, भूमौ उदुम्बरशाखा
मवस्थाप्य, ताम् ‘अभि’लक्ष्य प्रत्यवरोहत् । योष्य मुदुम्बरः स
‘ऊर्जै’ मरूप एव ; तत्फले माधुर्यसङ्गात् । तथात्राद्यस्वरू-
पश्च ; तद्गच्छेन्नोदरपूरणात् । तस्माद् उदुम्बरशाखायां प्रत्यवरोहे-
णोर्ज मन्नाद्यं चाभिलक्ष्यावरोहति ॥

तत्र प्रकारं विधत्ते — “उपर्येवासीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य
प्रत्यवरोह माह”-इति । आसन्त्या उपर्येव स्वयं मुपविष्टः,
प्रथमतः पादौ भूमायवस्थाप्य प्रत्यवरोहसाधनभूतं मन्त्रं पठेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति — “प्रतितिष्ठामि द्यावापृथिव्योः, प्रति-
तिष्ठामि प्राणापानयोः, प्रतितिष्ठाम्यहोरात्रयोः, प्रतितिष्ठाम्यन्न-
पानयोः, प्रति ब्रह्मन्, प्रति क्षत्रे, प्रत्येषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठा-

* “तत्तदिति”-इति ग. उ ।

मीति'-इति । भूमो यदवरोहणं, तद् द्यावापृथिव्यादिषु सर्वेष्ववस्थानमिति मन्वार्थः ॥

अनेन मन्त्रेण क्रियमाणं प्रत्यवरोहं प्रशंसति— “अन्ततः सर्वेषात्मना प्रतितिष्ठति, सर्वस्मिन् ह वा एतस्मिन् प्रतितिष्ठत्युत्तरोत्तरिणीं च त्रियं मश्नुते, त्मुते च प्रजानां मैश्वर्यं माधिपत्यं, य एव मेतेन पुनरभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः प्रत्यवरोहति” इति । ‘य’ क्षत्रियः उक्ताभिषेकादूर्ध्वं मनेन मन्त्रेण प्रत्यवरोहति, स पुरुषः ‘अन्ततः’ अभिषेकस्थान्ते धनिकत्वादिना सर्वेषु रूपेण प्रतिष्ठितो भवति । ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन्’ द्यावापृथिव्यादिके प्रतिष्ठितो भवति । उत्तरत्यादि पूर्ववद् (१८०००) योजनीयम् ॥

प्रत्यवरोहादूर्ध्वं कर्त्तव्यं विधत्ते— “एतेन प्रत्यवरोहणे प्रत्यवरूद्धोपस्थं कृत्वा, प्राङ्ामीनी नभो ब्रह्मणे नभो ब्रह्मणे नभो ब्रह्मणे इति त्रिभृत्वो ब्रह्मणे नभस्कृत्य, वरं ददामि जित्वा अभिजित्वे विजित्वे सञ्चित्वा इति वाचं सिद्धयते”-इति । प्रत्यवरूद्धेति दीर्घात्प्राग्वाचः । ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन प्रत्यवरोहमन्त्रेण ‘प्रत्यवरूद्धं’ भूमौ ‘उपस्थम्’ आसनविशेषं कृत्वा, प्राङ्मुख्य आसीनी नभस्कारमन्त्रं त्रिः पठित्वा, तत्र मित्यादिमन्त्रेण वाचं विसृजत् । चाग्निसर्गोऽलौकिकव्यवहारः । ‘जितिः’ जयमात्रम् । अभितः सर्वेषु दिवेषु जितिः ‘अभिजितिः’ । प्रबलदुर्बलयतूषां तारतम्येन विविधो जयेः ‘विजितिः’ । पुनः शत्रुत्तराद्विल्याय मस्यम् जितिः ‘सञ्चितिः’ । एतस्मिन्वर्यं ब्राह्मणाय ‘वरं’ गां ददामि ॥

३. “समस्तद्विद्वेषु रश्मिभ्यां जानुभ्यां सोपस्थं कृत्वा यथा शकुनिवर्गपिष्यन्”-इति भाष्यं श्रौ० ६, ५, ४ ।

१. “नरो दक्षिणा”-इति तै० सं० १, ५, २ । तै० अ० २, १६, ३ । “वरो दक्षिणा

नमस्कारमन्त्रं प्रशंसति— “स यन्नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मण इति त्रिष्कृत्वा ब्रह्मणे नमस्करोति, ब्रह्मण एव तत्त्वत्वं वश मेति ; तद्यत्र वै ब्रह्मणः क्षत्रं वश मेति, तद्वाङ्मं समृद्धं, तहीर-वदा ह्यस्मिन् वीरो जायते”—इति । ‘मः’ च त्रिथो मन्त्रेण नमस्करोतीति यदस्ति, तेन ‘ब्रह्मण एव’ ब्राह्मणस्यैव क्षत्रियजातिर्वश मेति । ‘तत्’ तेन ब्राह्मणाधीनत्वेन तद्वाङ्मं सर्ववस्तुममृद्धं वीर-पुरुषोपेतं च भवति ; ‘अस्मिन्’ क्षत्रिये ‘वीरः’ पुरुष आजायते ॥

वरदानमन्त्रं प्रशंसति— “अथ यहरं ददामि, जित्वा अभि-जित्वै विजित्वै सञ्जित्वा इति वाचं विष्टजने ; एतदे वाचो जितं, यद् ददामीत्यह ; यदेव वाचो जितांश्च ; तन् म इदं मनु कर्म सन्निष्ठाता इति”—इति । वर मित्यादिमन्त्रेण वाचं विष्टजत इति यदस्ति (२०६ पृ०), तस्मिन् मन्त्रस्वरूपे ददामीति यदाह, एतदेव वाक्कर्मस्यधि ‘जितं’ जयः । यदेव वाचो जितं मस्ति, [पूजार्थं जिता मिति दीर्घः *] ‘तद्’ वाग् वच्यरूपं ‘मि’ मदी-यम् ‘इदं कर्म’ अनुष्ठानं ‘मन्निष्ठातै’ सम्यगवतिष्ठताम् ; ‘इति’ तस्य मन्त्रस्थाभिप्रायः ॥

समिदाधानं विभक्तं— “विष्टज्य वाचं मुपोत्यायाहवनीये समिधं सभ्यादधाति”—इति । उक्तेन प्रकारेण पाङ्नियमं परित्यज्य, तस्मा-दासनात् उच्यते वक्ष्यमाणमन्त्रेणाहवनीये समिधं प्रक्षिपेत् ॥

वरो हि राश्यम्”—इति तै० ब्रा० १. ६. १. ५ । “पशुर्दक्षिणा घेनुर्बरी वा”—इति कात्या० श्रौ० ६. ७. २६ । “आचार्याय वरं ददाति ; गौत्राङ्गणस्य, यामी राजन्यस्य”—इति पार० १०. १. १०. १२ । “अथ जिपिदो शक्तेः— वर मेव ददाति”—इति २भा० ४२५० ।

* मद्दृष्टेऽपि सर्वेष्वेव प्रकृतेषु ‘जितांश्च’—इति प्रुताडो विद्यते ; पूजार्थां प्रुतिरेवी-चिता, उक्तञ्च तथा बहुवैव, वक्ष्यति श्रीपरिष्टादनेकत (२०६ पृ०) ।

तं मन्त्रं दर्शयति—“समिदसि सव्येङ्ख्येन्द्रियेण वीर्येण स्वाहेति”—इति । हे काष्ठ ! त्वं ‘समिदसि’ समिन्धनसाधनमसि । इङ्खति धातोर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनम् ‘एङ्ख्ये’-इति ; स च गत्वर्थः * । ‘उ’-शब्देऽनर्थकः । इन्द्रियपाठेन , शरीरसामर्थ्येन च ‘समेङ्ख्ये’ संयोजय, तदर्थं स्वाहुतमिदं भक्तुं ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—“इन्द्रियेणैव तद्वीर्येणात्मानं मन्तवः समर्हयत्याधाय समिधं त्रीणि पदानि प्राङ्दुदङ्ङभ्युत्क्रामति”—इति । ‘तत्’ तेन समिदाधानमन्त्रेण आत्मानं समिधेककर्मान्ते वीर्येन्द्रियाभ्यां समृद्धं करोति । समिधं प्रक्षाल्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पदत्रयं मभित् उत्क्रामेत् । यदा प्राङ्दुदङ्ङिति प्रन्तरालवर्तिनी मीशानीं दिग्मभिलक्ष्योत्क्रामेत् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति—“ऋमिरसि दिशां मयि देवेभ्यः कल्पत, कल्पतां मे योगक्षेमो ऽभयं मे ऽशु”—इति । दिग्विशेषं समिलक्ष्य क्रियमाणं त्रैपदीत्क्रमणं दिशां ‘ऋमिः’ कल्पनं, स्वाधीनत्वसम्पादनम् ; तथा सम्पादकमसि । अतो मयि देवार्थं ‘कल्पत’ कल्पनं सामर्थ्यं कुरु । बहुवचनं क्त्वात्सम् । ‘मे’ मम ‘योगक्षेमः’ योगसहितः क्षेमः ‘कल्पताम्’ मयाप्यताम् ; तथैव ‘मे’ मम सर्वत्र ‘अभयं’ भयराहित्यमस्तु ॥

दिगुपस्थानं विधत्ते—“इत्यपराजितां दिग्मभुपतिष्ठते, जितस्यैवापुनः पराजयाय ; तत्तद्वितीर्णं”—इति । ‘इति’ अनेन पूर्वोक्तेन ऋमिरसीत्यादिनैव मन्त्रेण पराजयरहिततां प्राचीं सुदीचीं वा दिग्मभुपतिष्ठते । अथवा ‘अपराजितां दिग्मभुपिमानानींम्’ उपतिष्ठते । पूर्वं जितस्यैव दिग्विशेषस्य, पुनः परा-

* ‘उख उखि—० इङ्ख इङ्खि—० रिगि लिगि गत्वार्थाः’—इति षा०पा०भा० २३८-१५५ ।

जयराहित्यार्थं मुपस्थानम् । लोकाश्च सर्वे तदुपस्थान मिति पूज-
यन्ति । पूजार्थेयं सानुनासिका मृतिः ॥ ५ (८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशत्याध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे'त एतस्यां
प्राच्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते दक्षि-
णास्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते प्रती-
च्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां
दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त एतस्मिन्नवा-
न्तरदेशे येतिरे'य एष प्राङ्मुदङ् ते ह ततो जिग्युस्त'
यदि क्षत्रिय उपधावेत्स्तेनयोः समायत्योस्तथा मे कुरु
यथाह मिमां सीनां जयानीति'स यदि तथेति ब्रूयाद्
वनस्पते वीङ्गुहो हि भूया इत्यस्य रथोपस्थ मभि-
मृश्याथैनं ब्रूयादातिष्ठस्वैता'ते दिश मभिमुखः
सन्नन्नो रथो ऽभिप्रवर्त्ततां * स उदङ् स प्रत्यङ् स

* "ऽभिप्रवर्त्ततां"-इति क ।

दक्षिणास प्राङ् सो ऽभ्यमित्त्वमित्यभीवर्त्तेन हवि-
 धेत्येवैन मावर्त्तयेदथैन मन्वीक्षेताप्रतिरथैन शासेन
 सौपर्णेनेति जयति ह तां सेनां यद्यु वा एन मुपधा-
 वेत्सङ्ग्रामं संयतिष्यमाणस्तथा मे कुरु यथा ऽह मिमं
 सङ्ग्रामं सञ्जयानीत्येतस्या मेवैन दिशि यातयेज्जयति
 ह तं सङ्ग्रामं यद्यु वा एन मुपधावेद्वाष्ट्रादप्रकथ्यमान-
 स्तथा मे कुरु यथा ऽह मिदं राष्ट्रं पुनरवगच्छानी-
 त्येता मेवैन दिश मुपनिष्क्रमयेत् तथाह राष्ट्रं पुन-
 रवगच्छत्युपस्थायामित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृह्य-
 नभ्येत्यप प्राच इन्द्र विप्रवा आमित्रानिति सर्वती-
 हास्मा अनमित्र ममयं भवत्युत्तरोनरिणीं ह शिश्र
 मश्रुते ऽप्रनुते ह प्रजाना मैश्वर्यं भाधिपत्यं य एव
 मेता ममित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृह्यानभ्येत्येत्य
 गृहान् पश्चाद् गृह्यत्यारनेरुपविष्टायान्वारब्धाय
 ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीतास्तिष्ठ आज्याहुती-
 रैन्द्रीः प्रपदं जुहोत्यनार्त्या अरिष्टा अज्यान्या
 अभयाय ॥ ६ (१०) ॥

अपराजितां दिश सुपतिष्ठत इति यदुक्तं, तद्वैशान्या दिशो
 मुख्यापराजितत्वं दर्शयति — “देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे ;
 त एतस्यां प्राच्यां दिशि येतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते
 दक्षिणस्यां दिशि येतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिशि

वेतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां दिशि येतिरे ; तांस्ततो
 ऽसुरा अजयंस्त एतस्मिन्नवान्तरदेशे येतिरे ; य एष प्राङ्दुदङ् ते ह
 ततो जिग्युः”-इति । पुरा कदाचिद् देवाश्च अमुराश्च ‘एषु’
 भुरादिलोकेषु निमित्तभूतेषु ‘संयेतिरे’ युद्धं कृतवन्तः । तत्र
 प्राञ्चादिषु चतसृषु यत्रयत्र युद्धं कृतम् , तत्रतत्रासुराणां मेव
 विजयो ऽभूत् । ‘य एष प्राङ्दुदङ्’ दिग्द्वयस्पर्शी कश्चिदवान्तरदेश
 ऐशान्यात्मकः, एतस्मिन् देशे यदा युद्धं कृतं, तदा ‘तं’ देवाः ‘ततः’
 देशान्निमित्तभूतात् ‘जिग्युः’ जयं प्राप्ताः । तस्मादियं मैशानी
 दिग्पराजिता पूर्वोक्तमन्त्रेणोपस्थेष्वा ॥

त मेत मभिषिक्तक्षत्रियवृत्तान्तं तावदवस्थाप्य, तत्प्रसङ्गागतं
 पुरुषान्तरवृत्तान्तं दर्शयति — ‘तं यदि क्षत्रिय उपधावेत् मेनयोः
 समायत्योस्तथा मे कुरु, यथाह मिमां सेनां जयानीति ; स यदि
 तथेति ब्रूयाद्, वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया इत्यस्य रथोपस्थ मभि-
 ष्टश्राथेनं ब्रूयाद्”-इति । कचिद् * देशे युद्धार्थं मुने सेने पर-
 स्परं समागच्छन्तः । तयोः समागच्छन्त्योः ‘मेनयोः’ मध्यं यः
 कोऽपि ‘क्षत्रियः’ विजयार्थी सन् ‘तम्’ अभिषिक्तं ऐशानीदिगुप-
 स्थानयुक्तं राजानं यदि ‘उपधावेत्’ शरणं गच्छेत् । केन अभि-
 प्रायेण ? इति, सोऽभिधीयते--- हे अभिषिक्त क्षत्रिय ! यथा
 अहम् इमां शत्रुसेनां जयानि, तथा मे अनुग्रहं कुरु इति तदभि-
 प्रायः । तदानीं ‘सः’ अभिषिक्तः क्षत्रियः यदि ‘तथा-इति’
 अङ्गीकारं ब्रूयात्, तदानीं “वनस्पते”-इत्युक्त्वा (सं० ६. ४७.
 २६. १) जयार्थिनः पुरुषस्य रथोर्ध्वभाग मभिष्टश्रान्तरम् ‘एनं’
 जयार्थिनं प्रति वक्ष्यमाणं मन्त्रं ब्रूयात् ॥

* ‘कचिदिदं’ ख ।

तं सन्त्रं दर्शयति— “आतिष्ठस्वैतां ते दिश मभिसुखः सद्यही
 रथोऽभिमवर्त्सतां ; स उदङ् , स प्रत्यङ् , स दक्षिणा, स प्राङ् ,
 सोऽभ्यमिच मिति”—इति । हे जयार्थिन् ! ‘एताम्’ ऐशानीं दिशम्
 ‘आतिष्ठस्व’ प्राप्नुहि । ते रथः ‘एताम्’ ऐशानीं दिशं प्रत्यभिसुखः
 ‘सन्नद्धः’ सर्वाशुधादिसन्नाहोपेतः अभितः प्रवर्त्सताम् । ततः
 ‘सः’ रथ उदङ्मुखः प्रवर्त्सताम् ; ततः ‘सः’ रथः प्रत्यङ्मुखः
 प्रवर्त्सताम् ; ततः ‘सः’ रथः दक्षिणामुखः प्रवर्त्सताम् ; ततः ‘सः’
 रथः प्राङ्मुखः प्रवर्त्सताम् ; तत उदङ्मुखं ‘अभ्यगितं’ त्वदीयं
 शत्रुं प्रति प्रवर्त्सताम् ॥

जयार्थिनं प्रति एतन्नस्वकथनादूर्ध्वं मभिप्रेक्तस्य कर्त्तव्यं
 दर्शयति— “अभीवर्त्तेन हविर्दित्येवैन सावर्त्सयेदथैन सन्वीक्षन्तः
 प्रतिरथेन शमेन सौपर्णेनिति”—इति । “अभीवर्त्तेन” इत्यादि-
 सूक्तेन (सं० १०. १७४. ३) ‘एनं’ जयार्थिनं मुक्तक्रमेण दिश्यावर्त्स-
 येत् । ‘अथ’ अनन्तर भावर्त्समान मेनं सक्तवयेण अन्वीक्षन्तः ।
 “आशुः शिशानः”—इति (सं० १०. १०३. ५) अप्रतिरथं सूक्तम्,
 “शास इत्या”—इति (सं० १०. १५२. ४) शाससूक्तम्, “प धारा
 यन्तु सधुनः”—इति सौपर्णं सूक्तम् ॥

अभिप्रेक्तस्य कृत्य मुक्ता जयार्थिनः कृत्यं दर्शयति—“जयति
 ह तां सेनाम्”—इति ॥

सेनाइययुक्ते जयार्थं प्रयोग मुक्ता पुरुषद्वन्द्वयुक्तेऽपि न माह—
 “यद्यु वा एन मुपधावेत्सङ्ग्रामं संयतिथ्यमाणस्तथा मे कुन यथा
 इह मिमं सङ्ग्रामं सञ्जयानीत्येतस्या मेवेनं दिशि यातयेज्जयति ह

३० आशु० १०. १०३. ५ ।

१, † आशु० १०. १२३. ५ ।

५ आशु० १०. १२. १५.— ३भा० ३५०५० ३० ।

तं सङ्ग्रामम्”—इति । यः कोऽपि पुमान् ‘संवतिष्यभाषः’ युक्तं करिष्यन् तं सङ्ग्रामं जेतुम् ‘एनम्’ अभिषिक्तं यदि उपधावेत् , तत्रा सि कुर्विति पूर्ववत् (२११ पृ०) ॥

राष्ट्राद् भ्रष्टस्य पुनरपि राष्ट्रप्रामाथ्यं प्रयोगं दर्शयति—“ यद्युक्ता एन उपधावेद्वाष्ट्रादपदुध्यमानस्तथा सि कुरु यथा ऽह मिदं राष्ट्रं पुनरवगच्छानीत्येता मेवेनं दिशं स्पर्शन्क्लमयेत्तथा ह राष्ट्रं पुनरवगच्छति”—इति । यथा वै सेनयोयुक्ते पुरुषयोयुक्ते वा अभिषिक्तेन उदीचीं दिशं प्रति प्रस्थापितस्य जयः , तथैव राष्ट्रभ्रष्टोऽपि अभिषिक्तेनैशानीं दिशं प्रस्थापितो राष्ट्रं पुनः प्राप्नोति ॥

इत्थं प्रामाञ्जिकं प्रयोगत्रयं मुक्ता प्रकृतमेव अभिषिक्तविषयं प्रयोगमाह—“उपस्थायाभित्वाणां व्यपनुक्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येत्यपाच इन्द्रविष्वो अभिचानिति सर्वतो जाम्बा अनमित्तं मभयं भवत्वुत्तरोत्तरिणीं ह श्रियं मशुते ; ऽश्रुते ह प्रजाना मेख्यं माधिपत्यं ; य एव मेता ममिचानां व्यपनुक्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येति”—इति । पूर्ववत् (२०८ पृ०) “कृत्स्नरमि”—इत्यादिमन्त्रेण अभिषिक्तस्य पदत्रयाभ्युक्तमेगैशानदिगुपस्थानं चाभिहितम् , तां दिशं मुपस्थाय, अनन्तरम् ‘अमित्वाणां’ शत्रूणां ‘व्यपनुक्तिं’ विशेषिणापनीदनहेतुम्, अत एव व्यपनुक्तिर्अभिधानाम् “अप प्राचः”—इत्यादिका शृचं (सं० १०.१३१-२.) ब्रुवन्, स्वगृहानभिगच्छेत् । तस्या शृचि द्वितीयपादे नुदस्वेतिश्रवणादियं शृगमित्वाणां व्यपनुक्तिः । ‘अस्मै’ एवं गृहं भागच्छतोऽस्य यजमानस्य ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु शत्रुराहित्यलक्षणं मभयं भवति । न केवलं भयराहित्यं किन्तु उत्तरोत्तराभिद्वहिसम्पत्प्राप्त्यापायादिकं अपि यथोक्तमन्त्रोच्चारणेन गृहानभ्यागतो भवति ॥

गृहप्रतिरुद्धं कर्त्तव्यं विधत्ते— “एतत् गृहान् पश्चाद् गृह्या-
स्याग्नेरुपविष्टायान्वारध्याय ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीता-
भित्तस्त्र आज्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोत्यनार्त्त्या अरिष्ट्या अग्न्याया
अभयाय”—इति । ‘एतत् गृहान् प्रत्यागत्य, योऽयं गृह्याः’ गृहे
वर्त्तमानः औपासनीऽग्निः, तस्य पश्चाद् भागे ‘उपविष्टाय’ आसी-
नाय ऋत्विजे ‘अन्वारध्याय’ उपसृष्टवते चतुरिधाय, तादृशस्य
चतुरिधस्य अनार्त्त्यादिसिद्धार्थम् ‘ऋत्विक्’ अध्वर्युः ‘अन्ततः’ सर्व-
प्रयोगान्ते ‘कंसेन’ कांस्यपात्रेण ‘चतुर्गृहीताः’ चतुर्वारस्वीकृताः
‘ऐन्द्रीः’ इन्द्रदेवताकाः अत्यमाणैस्त्रिभिः मन्त्रैस्त्रिस्त्र आज्याहुतीः
प्रपदं यथा भवति तथा जुहुयात् । ‘प्रपद’ प्रकृष्टं पदम् ।
तथा च आहुः—

“पादा यस्यास्तु यावन्तो यावदक्षरसम्भिताः ।

ऋत्विध्ययन मेनेषां प्रपदं तद्विदुर्बुधाः”—इति ॥

अतः प्रपदशब्देन अक्षरपादादिवैकल्यरहितं लाक्षणिकं सुधारण
मभिधीयते । ‘अनार्त्तिः’ व्याधिपीडाराहित्यम् । ‘अरिष्टिः’
शत्रुभिरर्हंसा । ‘अजानिः’ द्रव्यहानिराहित्यम् । ‘अभयं’
होरादिभयराहित्यम् * ॥ ६ (१०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

पर्युं षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्रा भूर्ब्रह्मा प्राण
ममृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह
प्रजया सह पशुभिर्णि सच्चणिर्दिषस्तरध्या ऋणया न
इयसे स्वाहा अनु हि त्वा सुतं सोमं मदामसि महे
सम भुवो ब्रह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म
वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिर्य राज्ये वाजा
अभि पवमान प्रगाहसे स्वाहा अजीजनी हि पवमान
सूर्यं विधारे श खर्वह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय
मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिः
कनना पयो गोजीरया रंहमाणः परम्या स्वाहेत्यना-
र्त्ता ह वा अरिष्टो ऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्वय्यै विदायै
रूपेण सर्वा दिशो ऽनु सञ्चरत्यैन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो
यस्मा एता ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीतास्तिस्र
आज्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहीत्यथान्ततः प्रजाति मा-
शास्ते गवा मश्वानां पुरुषाणा मिह गावः प्रजायध्व
मिहाश्वो इह पूरुषाः इहो सहस्रदक्षिणो वीर-
स्नाता निषीदत्विति बहुर्ह वै प्रजया पशुभिर्भवति
य एव मेता मन्ततः प्रजाति माशास्ते गवा मश्वानां
पुरुषाणा मेष ह वाव क्षत्रियो विकृष्टो य मेवंविदो

याजयन्त्यथ ह तं व्येव कर्षन्ते यथा ह वा इदं निषा-
दा वा' सेळगा वा पापकृती वा वित्तवन्तं पुरुष
मरण्ये गृहीत्वा कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्त्येव
मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्वस्य वित्त
मादाय द्रवन्ति य मनेवंविदो याजयन्त्येतन्न स्य वै
तद्दिदानाह जनमेजयः पारिद्धितं एवावेदं हि वै मा
मेवंविदो याजयन्ति तस्मादहं जयास्यभीत्वरो सेना
जयास्यभीत्वरो सेनया न मा दिव्या न मानुष्य
द्रुषव ऋच्छन्त्येषामि सर्व मायुः सर्वभूमिर्भविष्या-
मीति न ह वा एनं दिव्या न मानुष्य द्रुषव ऋच्छ-
न्त्येति सर्व मायुः सर्वभूमिर्भवति य मेवंविदो
याजयन्ति याजयन्ति ॥ ७ (११) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

उक्ताहुत्यर्थे प्रथमं मन्त्र माह - "पर्युषु प्र धन्व वाजसातये
परि वृत्वा भूर्ब्रह्म प्राण ममृते प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं
स्वस्तये ; सह प्रजया मद्द पशुभिर्णि सन्नण्डिषमृत्तुरध्या ऋणया
न ईयसे स्वाहा"-इति । अत्र "पर्युषु"-इत्यादिकाया ऋचः
परि वृत्वाणि सन्नणिरिति द्वितीयः पादः* ; तस्मिन् पादे 'वृत्वा-
णि'-इति यत्र पदं, तस्य पदस्य मध्ये भूरित्यादिकं पशुभि

* "पर्युषु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्वाणि सन्नणः । इवमगध्या ऋचया न
ईयसे"-इति मं. ९. ११०. १ ।

रित्यन्तं पदजातं प्रक्षेपणीयम् । इत्येतदक्षरद्वयं पुरस्तात् ,
 षीत्येतत् परस्तात् , मध्ये प्रक्षेपः । अत एव अस्योच्चारणस्य
 प्रपद मिति नाम सम्भवम् । प्रक्षिप्तं पदजातं यस्मिन् उच्चारणे
 तदुच्चारणं 'प्रपदम्' । तत्र तावत् मंहिताया मान्नाताया ऋचो
 ऽय मर्थः— हे इन्द्र ! 'वाजसातये' अन्नलाभाय । 'परि-उ-षु'—इति
 निपातत्रयममूहेन परित इत्येतावानेवार्थो ऽभिधीयते । 'परितः'
 सर्वतः 'प्र धन्व' प्रकर्षेण धारय । धारणार्थो धन्वति-धातुः ।
 अन्नभ्य मन्नं धातुं चित्तं धारयेत्यर्थः । 'हृत्वाणि' शत्रून् 'परि
 अन्नानिः' परितः निराकरिष्युर्भव । सन्नानि-धातुरीचित्यान्निरा-
 करणं ब्रूते । 'दिषः' शत्रून् 'तरध्वं' तरितुम् 'ऋणयाः' प्रयत्नं
 प्रातः, 'नः' अन्नदयम् 'ईयसे' चेष्टसे इति । अस्या ऋचि 'हृत्वाणि'
 -इतिपदस्य मध्ये प्रक्षिप्तस्य भूरित्यादि-पशुभिरित्यन्त-पदजात-
 स्याय मर्थः— 'अर्थे' क्षत्रियः 'असौ' विष्णुगुप्तादिनामको भूरा-
 दीन् 'प्रपद्यते' शरणं गच्छति । 'भूः' पृथिवी 'ब्रह्म' वेदः,
 'प्राणः' प्रसिद्धः, 'अमृतं' मरणरहितम् । देवतारूपं भूरादिकं
 शरणं प्रपन्नस्य क्षत्रियस्य 'प्रजया' पुत्रादिरूपया सह, 'पशुभिः'
 गवादिभिश्च सह 'स्वस्तये' क्षेमाय, त्वं 'शर्म' सुखं, 'वर्म' कवचम्,
 'अभय' भयरहितं देवतादिरूपं स्थानञ्च, कुर्विति शेषः । एत-
 त्सिद्धार्थं 'स्वाहा' तुभ्य मिदं सुहुत मसु ॥

प्रपदनामकं प्रथमं मन्त्र सुक्ता, तन्नामकं द्वितीयं मन्त्र माह—
 "अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे सम भूवो ब्रह्म प्राण ममृतं
 प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिर्य
 राज्ये वाजा अभि पवमान प्र गाहसे स्वाहा"—इति । अत्रापि
 "अनु हि त्वा"—इत्येतस्या ऋचि 'महे समर्थं राज्ये'—इति द्वितीयः

पादः ३ । तत्र 'समर्थ'—इति यत् पदं, तस्य समेत्यक्षरद्वय मध
 स्थात् क्त्वा, यंत्येतत् तृतीय मन्त्र सुपर्यवस्थाप्य, भुक् इत्यादिकं
 पदजातं प्रक्षेपणीयम् । तस्या ऋचोऽय मर्थः— हे माम् !
 'सुतम्' अभिषुतं त्वाम् 'अनुमदामसि' वयं हृष्यामः । समरं
 युषम्, त मर्हति 'समर्थः' शूरः ; तथाविध हे इन्द्र ! 'सह' मर्हति
 राज्ये च 'एनं' क्षत्रियं, स्थापयेति श्रेयः । हे 'पवमान' शोधक !
 'वाजान्' अन्नानि 'अभिप्रगाहसे' सर्वतः प्रकर्षणं गृहमे
 विलोडयसि, मस्मादयसीत्यर्थः । पदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्य
 आदौ 'भुवः'—इत्यन्तरि च मुच्यते ; ब्रह्मेत्यादिकं स्वाहाकारान्तं
 पूर्ववत् (२१७ श्लो) ॥

प्रपदनामकं तृतीयं मन्त्र माह — 'अजीजनो हि पव
 मान सूर्यं विधारे श स्वर्ब्रह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते' इय ममौ गर्भं
 वर्माभयं स्वस्त्ये सह पत्रया सह पशुभिः अना पयो गोजीरया
 रंहमाणः पुरस्था स्वाहेति"—इति । अत्रापि 'विधारे शक्नता'—
 इति द्वितीयः पादः ३ । तत्र तस्य प्रपद्यतेतिपदस्य श्रित्त्विक मन्त्र
 मधस्तादुच्चार्य, कनेत्यक्षर सुपरिष्ठादवस्थाप्य, मध्ये स्वरित्यादिकं
 पशुभिरित्यन्तं पदजातं प्रक्षेपणीयम् । तस्या ऋचोऽय मर्थः—
 हे 'पवमान' शोधक ! इन्द्र ! त्वं सूर्यम् 'अजीजनः' उत्पादित-
 वानसि । 'शक्नता' स्वशक्त्या 'पयः' जलं 'विधारे' विशेषेण

* 'अनु हि त्वामृतं सीमं मदामसि मयं ममर्थं वयं । तत्रा वास पवमान
 प्र गाहसे"—इति सं० ९. ११०. २ ।

† पदसंहितायां तु 'समर्थस्यार्थं'—इत्येकं पदम्, सरंशुशरणं इति च तद्वाक्यात्
 कृतं सन्नेषवाच्येण संहिताभावे ।

‡ 'अजीजनी हि पवमान सूर्यं विधारे शक्नता पयः । गोजीरया रंहमाणः
 पुरस्था"—इति सं० ९. ११०. ३ ।

नेत्रमध्ये धारयामि । 'गोजीरया' गवां जीवनेन निमित्तेन 'रञ्जमाणः' वृष्टिप्रदानार्थं सञ्चरन् , 'पुर' पूर्णफलं 'ध्या' चिन्तया * । गोजीरयेत्युपलक्षणं , सर्वप्राणिजीवन मित्यर्थः । अत्रापि 'मन्त्रना'-इतिपदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्यादौ 'स्वः'-इति द्युल्लोको ऽभिधीयते ; वज्रोत्यादिकं स्वाहाकारान्तं पूर्ववत् (२१७ पृ०) । एतेषां प्रपदनामकानां मन्त्राणां लक्षणं पूर्वं मेव 'पादा यस्यास्तु'-इतिश्लोकेनोदाहृतम् (२१४ पृ०) । पर्युष्वत्यादिकाया ऋचौ मध्ये मूर्धन्ना प्राणेत्यादिकायाः अस्या ऋचौ यावन्तः पादाः यावदक्षरसन्निताः, तेषां सर्वेषां पतनं प्रपद मिति तस्य लक्षणवाक्यस्यार्थः ॥

लक्षमन्त्रत्रयसाध्या आहुतीः प्रयंसति— "अनार्त्ता इ वा अरिष्टो ऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्वय्ये विद्यायै रूपेण सर्वा दिशो ऽनु सञ्चरत्व्येन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो यस्मा एता ऋत्विगन्तः कंसेन चतुर्भङ्गीनाभिस्र आन्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोति"—इति । 'यस्मै' क्षत्रियाय 'ऋत्विक्' अध्वर्युः 'अन्ततः' अभियेकप्रयोगान्ते यद्योक्तकमेण जुहोति । असी क्षत्रियः 'अनार्त्तः' रोगरहितः, 'अरिष्टः' शत्रुभिरङ्घिसितः, तैः शत्रुभिः युद्धेऽप्यजितः, सर्वतो 'गुप्तः' इन्द्रेण रक्षितः । केन साधनेन रक्षित इति, तदुच्यते— 'त्रय्यै विद्यायै रूपेण' वेदत्रयोक्तमन्त्रेणेत्यर्थः । तेन रक्षितः सन्, 'सर्वा दिशः' प्राच्याद्याः 'अनुसञ्चरति' अनुक्रमेण विजयाग्रे प्रवर्त्तते, मरणादूर्ध्वम् ऐन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

होमादूर्ध्वं माशीर्मन्त्रपाठं विधत्ते— "अथान्ततः प्रजाति

* " 'पुरम्या' बहुविधप्रज्ञानेन"—इति संहिताभाष्ये सायणः ।

। मूलपाठस्तु अजीत इति दीर्घसन्धः ; तस्यैव आख्यायनं मजित इति ।

माशास्ते,— गवा मश्वानां पुरुषाणा मिह गावः प्रजायध्व मिह्या-
श्या इह पुरुषाः इहो सहस्रदक्षिणी वीरस्वाता निषीदत्विति”-
इति । ‘अथ’ हीमानन्तरम्, ‘अन्ततः’ प्रयोगान्ते “इह गावः”-
इत्यादिमन्त्रेण * गवादीनां ‘प्रजातिम्’ उत्पत्तिम् ‘आशास्ते’
प्रार्थयेत् । मन्त्रस्याय मर्थः-- गावः ‘इह’ गद्गाश्च ‘प्रजायध्वं’
प्रकषेणोत्पन्ना भवत । एव मश्वः, पुरुषाश्च । ‘इहो’ अस्मिन्
एव राष्ट्रे ‘सहस्रदक्षिण.’ यार्गेषु सहस्रमष्ट्यदक्षिणादानमीनी
‘वीरः’ पुत्र. ‘वाता’ प्रजानां रक्षकः मन्, निषीदतु ॥

अनेन मन्त्रेण प्रार्थनं प्रशंसति— “बृहर्ह वै प्रजया पशुभि
र्भवति य एव मेता मन्तन. प्रजाति माशास्ते गवा मश्वानां पुरु
षाणाम्”-इति । य एव माशास्ते क्षत्रियः, प्रजादिभिः बृहर्ह
वै स्या मिति ; स एव तथा भवति ॥

पुनरभिषेकप्रश्ने ऽस्मिन् क्षत्रिययागे याजयितृणा भृत्विजां
वेदनं प्रशंसति -- “एष ह वाव क्षत्रियो विक्रष्टो य मेवंविदो
याजयन्ति”-इति । ‘एतम्’ उक्ताभिषेकप्रकारं जानन्त ऋत्विजा
‘य’ क्षत्रियं याजयति, ‘एष एव’ क्षत्रियः सर्वेषु ‘अविक्रष्टः’
अनपक्रष्टः ; न ह्यस्य कदाचिदप्यपकर्षो भवति ॥

ऋत्विजा मभिषेकपरिज्ञानाभावं निन्दति -- “अथ न तं
शेव कर्षन्ते, यथा ह वा इदं निषादा वा सेऊगा वा पापकृता
वा विजवन्तं पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्तं मन्वस्य वित्त मादाय
द्रवम्येन मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तं मन्वस्य वित्त मादाय
द्रवन्ति, य मनेवंविदो याजयन्ति”-इति । ‘अनेवंविदः’ अभि-
षेकप्रकार मजानन्त ऋत्विजो ‘य’ क्षत्रियं याजयन्ति, ‘तं’

* मा० सं० भा० १, २, १३ । “*योऽपि पुरुषा निः”-इति तत्र पाठः ।

क्षत्रियं 'विकर्षन्ते एव' विकृष्ट मपकृष्टं कुर्वन्त्येव । तत्रेदं निदर्शनं
मुच्यते — 'निषादाः' नीचजातयो मनुष्याः, 'सेठगाः' चीराः । इच्छा
प्रदं, तथा सह वर्त्तन्ते इति 'सेठगाः' धनिकाः, तान् धनापह्ना-
रार्थं गच्छन्तीति चीराः 'सेठगाः' । 'पापकृतः' हिंसाकारिणः ।
न एते त्रिविधा दुष्टाः 'विचित्रन्तं' बहुधनोपेतं पुरुषं मरणस्य मध्ये
गृहीत्वा 'कर्त्तुं मन्वस्य' कस्मिंश्चिदस्य कूपदिक्कूपे गतं तं प्रक्षिप्य,
तदीयं धनं मपहृत्य 'द्रवन्ति' पलायन्ते ; एव मेव अनभिज्ञा
ऋत्विजो यजमानं नरकरूपं कर्त्तुं मन्वस्य, नरकहेतोरनुष्ठाने
अवस्थाप्य, दक्षिणारूपेण तदीयं द्रव्यं मपहृत्य, स्वगृहेषु गच्छन्ति ॥

उक्ताभिप्रेकपर्यन्तक्षत्रिययागं मुदाहरणमुखेन प्रदर्शयति—
“एतच्च मम वै तद्विद्वानाह जनमेजयः पारिच्छितः,— एवंविदं हि
वै मां मेवंविदो याजयन्ति, तस्मादहं जयाम्यभीत्वरीं सेनां जया-
म्यभीत्वरीं सेनया न मां दिव्या न मानुष्य इषव ऋच्छन्त्येथामि
सर्वं मायुः सर्वभूमिर्भविष्यामीति”—इति । परिच्छितस्य राज्ञः
पुत्रो जनमेजयः, 'तदेतत्' सर्वं प्रयोगमाहात्म्यं विद्वान्, सभा-
सर्थ्य एव सुवाच— अहं मध्येवंवित्, ऋत्विजो ऽप्येवंविदः ;
तस्माद् अभिप्रेकान्तेन यागेन इहयुजे जयामि । किञ्च 'अभीत्व-
रीम्' अभितो युद्धार्थं मुदयुक्तां परकीयां सेनां सदृश्या सेनया
जयामि । तथाविधं मां 'दिव्या इषवः' देवप्रेरिता वाणाः न
प्राप्नुवन्ति, 'मानुष्यः' चेषवः नाप्नुवन्ति, अप्सृत्सुरहितः सर्वं
मप्यायुः प्राप्स्यामि, सर्वा चतुस्सागरपरिवेष्टिता भूमिर्यस्या-
धीना सोऽयं 'सर्वभूमिः', तादृशो भविष्यामीति ॥

जनमेजयवाक्योदाहरणे दृढीकृतं मर्थं निगमयति— “न
ह वा एनं दिव्या न मानुष्य इषव ऋच्छन्त्येति, सर्वं मायुः

सर्वभूमिर्भवति , य भवविदो याजयन्ति-याजयन्ति"-इति ।
 स्यष्टोऽर्थः । अभ्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ७ (११) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (सप्तत्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (११) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थोऽस्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(६१)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथात ऐन्द्रो महाभिषेकस्ते देवा अङ्ग-
वन्त्यप्रजापतिका । अयं वै देवाना मोजिष्ठो बनिष्ठः
सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमं इम मेवाभिषिञ्चा-
महा इति तथेति । तद्वैतदिन्द्र मेवं तस्मा एता मा-
सन्दीं समभरन्नृचं नाम । तस्यै बृहच्च रथन्तरञ्च । पूर्वीं
पादावकुर्वन् वैरूपं च वैराजं चापरौ । प्राक्करैवते
शीर्षण्ये । नौधसञ्च कालियं चानृच्ये । ऋचः प्राचीना-
तानान्त्सामानि तिरश्चीनवायान् । यजुष्यतीकाशान्
यश्चास्तरणं । श्रिय मुपवर्हणं । तस्यै सावता च बृहस्प-
तिश्च । पूर्वीं पादावधारयतां । वायुश्च पृषा चापरौ ।
मित्रावरुणौ शीर्षण्ये । अश्विनावनृच्ये । स एता मा-
सन्दी मारोहद्वसवस्त्वा गायत्रणं रुन्दसां चिवृता
सोमेन रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु । तानन्वारोहामि
साम्नाज्यायं रुद्रास्त्वा वैष्टुमेन रुन्दसां पञ्चदशेन
सोमेन बृहता साम्ना ऽऽरोहन्तु । तानन्वारोहामि
भौज्यायादित्यास्त्वा जागतेन रुन्दसां सप्तदशेन

स्तोमेन वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोहामि
 स्वाराज्याय विश्वे त्वा देवां आनुष्टुभेन हृन्दसैक-
 विंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वा-
 रोहामि वैराज्याय साध्याश्च त्वाप्त्याश्च देवाः पाङ्केन
 हृन्दसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्रेण साम्ना ऽऽरोहन्तु
 तानन्वारोहामि राज्याय मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च
 देवा अतिहृन्दसा हृन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन
 रैवतेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोहामि पारमे-
 ष्ठाया महाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाया-
 रोहामीत्थेता मासन्दी मारोहत् त मेतस्या मास-
 न्या मासौन विश्वे देवा अब्रुवन्न वा अनभ्युत्क्रुष्ट
 इन्द्रो वीर्यं कर्तु महर्त्यभ्येन मुत्क्रोशामेति तथेति
 तं विश्वे देवा अभ्युत्क्रोशन्निमं देवा अभ्युत्क्रोशत
 सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं
 विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं परमेष्ठिनं
 पारमेष्ठ्यां सन्न मजनि सन्नियो ऽजनि विश्वस्य
 भूतस्याधिपतिरजनि विश्वा मत्ता ऽजनि पुरां भेत्ता
 ऽजन्यसुराणां हन्ता ऽजनि ब्रह्मणो गोप्ता ऽजनि
 धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति त मभ्युत्क्रुष्ट प्रजापतिरभि-
 धेक्ष्यन्नेतयर्चाभ्यमन्वयत ॥ १ (१२) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पुनः कार्योऽभिषेकोऽस्ते क्रत्वन्तत्वेन वर्णितः ।

अभिषेकः पुमर्थो यस्तस्योपोद्घात उच्यते ॥ १ ॥

तत्रादाविन्द्रस्याभिषेकं प्रतिजानीते — “अथात ऐन्द्री महा-
भिषेकः”—इति । ‘अथ’ मानुषक्षधियाभिषेकोक्त्यनन्तरम्, यतो
दैवो ऽभिषेको बुभुक्षितः, अतः कारणादिन्द्रसम्बन्धी महाभि-
षेकः, कथ्यत इति शेषः । आरोहणाभ्युत्क्रोशनाभिमन्त्रणादिभि-
र्वक्ष्यमाणैरस्याभिषेकस्य महत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

तदभिषेकार्यं देवविचारं दर्शयति— “ते देवा अन्नवन्त्सप्रजा-
पतिका,— अयं वै देवाना भोजिष्ठो बलिष्ठः सङ्घिष्ठः सत्तमः
पारयिष्णुतम इम मेवाभिषिञ्चामहा इति ; तथेति ; तद्दे तदिन्द्र
मेव”—इति । प्रजापतिना सङ्घ वर्त्तन्ते इति ‘सप्रजापतिकाः’ ।
‘ते’ अन्नादयो देवाः परस्पर मिदम् ‘अन्नवन्’ इत्येन एनं प्रदर्श्य
कथयन्ति । अय मेवेन्द्रो ‘देवानां’ मध्ये ‘भोजिष्ठः’ अतिशयेना-
ष्टमधातुयुक्तः, ‘बलिष्ठः’ अतिशयेन शरीरबलयुक्तः, ‘सङ्घिष्ठः’ अति-
शयेन वैर्यभिभवशीलः, ‘सत्तमः’ अतिशयेन स्वभक्तेषु साधुः, ‘पार-
यिष्णुतमः’ अतिशयेन प्रक्रान्तस्य कार्यस्य समाप्तिकृत् ; तस्मादिम
मेव सर्वे वय मभिषिञ्चामहे । इति कैश्चिद् उक्ते सति, अन्ये
सर्वेऽपि ‘तथा—इति’ अङ्गीकृत्य, ‘तद्दे’ तदानी मेव, ‘तदिन्द्र
मेव’ तं सर्वैरनुमित मिन्द्र मेव, अभ्यविष्ण्वन्ति शेषः ॥

तत्र प्रकारं दर्शयति— “तस्मा एता मासन्दीं समभरवृक्षं
नाम ; तस्यै बृहच्च रथन्तरश्च पूर्वी पादावकुर्वन्, वैरुपं च वैराजं
चापरी, याज्ञरैवते शीर्षस्थे, नोधसच्च कालेयं चानूच्ये, ऋचः
प्राचीनातानाग्नामानि शिरधीनवायान्, यजून्धतीकायान् ,

यय आस्तरणं, त्रिय सुपवर्हणं ; तस्यै सविता च ब्रह्मस्यतिस्य
 पूर्वो पादावधारयतां, वायुश्च पूषा चापरी, मित्रावरुणौ शीर्षस्थे.
 अश्विनावनूचे ; स एता मामन्दी सारोहद्'-इति । 'तस्यै'
 इन्द्रार्थम् 'एतां' वक्ष्यमाणां वेदमयीं मामन्दीं ममभक्तम् । 'अनूचे'
 नाम'-इति आसन्धा विशेषणम्, ऋगूपा सेतन्नामिकामित्यर्थः ।
 'तस्यै' तस्या ऋगूपाया आसन्धा ब्रह्मदीन्यष्टसामानि पूर्वयादा-
 दष्टावयवान् अकुर्वन् । आसन्धां ग्रथानस्येन्द्रस्य शिरोदेशस्य'
 फलकं 'शीर्षस्थं', तच्च पाददेशावस्थितस्य फलकस्योपलक्षणम् ;
 अत एव 'शीर्षस्थे'-इति द्विवचनं मुच्यते । 'अनूचे' पार्श्वद्वय-
 वर्तिनी फलके । ऋगूपा ये सन्धाः सन्ति, तान् 'प्राचीना-
 तानान्' प्राकप्रत्यगायतनत्वेन विस्तारितान् दीधेतन्विशेषान-
 कुर्वन् । गीयमानानि 'सामानि' 'तिरथीनवायान्' तिर्यक्कन
 वयनहेतुं ऋगुविशेषान् अकुर्वन् । यज्ञेषु 'अतीकाशान्' वक्ष्य-
 म्तरालच्छिद्रविशेषान् अकुर्वन् । 'यगः' कीर्त्तिः, देवतारूपम्
 तदासन्धा उपरि आस्तरणम् । 'त्रियं' वा तु त्रीः सम्पदभिना-
 मिनी देवता, ताम् 'उपवर्हणम्' शिरस उपधानं अकुर्वन् ।
 'तस्यै' तस्या आसन्धाः पादादीनष्टावयवान् सवितादशो ऽष्टौ
 देवा अधारयन् । इन्द्रः 'एतां' वेदमयीं वक्ष्यमाणैः षण्मन्त्रै-
 रारोहत् ॥

तान् मन्त्रान् दर्शयति — "वसवस्त्वा गायत्रेषु छन्दसा त्रिवृता
 स्तोत्रेण रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि साम्नाऽध्यायः,
 रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसां पञ्चदशेन स्तोत्रेण हृदता साम्ना ऽऽरो-
 हन्तु, तानन्वारोहामि भौज्याया ; ऽऽदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा
 सप्तदशेन स्तोत्रेण वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि

स्वाराज्याय ; विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन कृत्स्नैकविंशेन स्तोमेन
 वैराजीन साम्ना ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोहामि वैराज्याय ; साध्याश्च
 त्वास्याश्च देवाः पाङ्क्तेन कृत्स्ना त्रिणवेन स्तोमेन शाक्रेण साम्ना
 ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोहामि राज्याय ; मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च देवा
 अतिच्छन्दमा कृत्स्ना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्ना ऽऽरोहन्तु,
 तानन्वारोहामि पारमेष्ठ्याय ; माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्या-
 यातिशायारोहामीत्येता मासन्दी मारोहत्”--इति । यस्मादयो
 देवगणाः, गायत्र्यादिच्छन्दोभिः, त्रिवृदादिस्तोमैः ; रथन्तरादि-
 सामभिश्च सह द्वे सामन्दि ! त्वां प्रथमत आरोहन्तु ; तान् ‘अन्’
 पश्चादह मारोहामि । ‘आप्तयाः’-इत्यनेनापि यस्त्रादिशब्दवत्
 कश्चिदेवगणाविशेष उच्यते । साम्नाज्यादीन्वारोहणप्रयोजनानि ।
 एतं च शब्दः पूर्वाध्याये “व्याप्तनर्मणा स्तृणाति”-इत्यस्मिन्
 खण्डे (१८६ पृ०) व्याख्याताः । एतैः षड्भिर्मन्त्रैरिन्द्र उक्ता
 मासन्दी मारोहत् ॥

इन्द्रारोहणादृङ् देवाना मभ्युत्क्रोशन् दग्धयति— “त मेतस्या
 मासन्त्या मासोऽनं विश्वे देवा अभ्युवन्,— न वा अन्नभ्युत्क्रुष्ट
 इन्द्री वीर्यं कर्तुं महत्सभ्येन सुत्क्रोशामेति ; तथेति ; तं विश्वे देवा
 अभ्युत्क्रोशन्निमं देवा अभ्युत्क्रोशत सन्नाजं सास्त्राण्यं भोजं भोज-
 पितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं
 परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं, अत मजनि अत्रियो ऽजनि विश्वास्य भूतं-
 त्याधिपतिरजनि विश्वा मत्ता ऽजनि पुरां मेत्ता ऽजन्यसुराणां
 हन्ता ऽजनि ब्रह्मणो गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति”-इति ।
 ‘पतस्यां’ वेदमथ्याः मासन्त्या मासोऽनं ‘तम्’ इन्द्रं प्रति ‘विश्वे’
 सर्वे देवाः परस्पर मिदं अभ्युवन् । यथा लोके वन्दितो गुणकथनेन

राज्ञः क्रीत्तिं कुर्वन्ति, एव मत्रापि गुणक्रीत्तनम् 'अभ्युत्क्रो-
शनम्', तेन रहितः 'अनभ्युत्क्रुष्टः' इन्द्रो युष्वादी वीर्यं कर्तुं नैवा-
र्हति ; क्रीत्तिं मन्तरेण परेषां प्रीत्यनुदयात् । तस्माद् अभितः
'एनम्' इन्द्रम् 'उत्क्रोशाम' उद्धोषयामि । 'इति' एवं विचार्य,
'तथा-इति' अङ्गीकृत्य, 'तम्' इन्द्रम् सर्वे देवा अभ्युदक्रोशन् । इम
मित्यादिरभ्युत्क्रोशनप्रकारः । हे देवाः ! 'इमम्' इन्द्रम् अभितः
'उत्क्रोशत' उद्धोषयत । क्रीदृश मिन्द्रम् ? सम्राट्स्वरूपम्, अत
एव सान्नाय्यं कर्तुं मर्हम् ; 'भोज' भोक्तारम्, अत एव 'भोज-
पितर' भोगपालकम् ; स्वराड् रूपत्वादेव स्वराज्यं कर्तुं मर्हम् ;
विराड् रूपत्वादेव वैराज्यं कर्तुं मर्हम् ; राजरूपत्वाद् 'राजपितर'
सर्वेषां राज्ञां पालकम् ; परमेष्ठिरूपत्वात् पारमेष्ठ्यं पदं मनुभविर्तुं
योग्यम् । 'क्षत्र मजनि' ईदृशी क्षत्रियजातिलोके समुत्पन्ना ।
तज्जातिमान् क्षत्रियः पुरुषः समुत्पन्नः । सर्वेऽपि प्राणिजातस्याधि-
पतिरुत्पन्नः । 'विशां' प्रजानाम् 'अत्ता' भोक्ता समुत्पन्नः ।
'पुरां' परकीयानां, 'भेत्ता' विदारयिता समुत्पन्नः । असुराणां
'हन्ता' घातकः समुत्पन्नः । 'ब्रह्मणः' वेदस्य 'गोप्ता' रक्षकः समु-
त्पन्नः । 'इति' अयं मुत्क्रोशनमन्त्रः ॥

अभ्युत्क्रोशनादूर्ध्वं प्रजापतिकर्तव्यं दर्शयति— "तं मभ्युत्क्रुष्टं
प्रजापतिरभिषेक्षन्नेतयर्द्धाभ्यमन्त्रयत्"—इति । 'एतया' निषसा-
देति (२२६ पृ०) वक्ष्यमाणया ॥ १ (१२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्यास्वा साम्रा-
ज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठाय
राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायाति-
ष्ठाय सुक्रतुरिति त मेतस्या मासन्त्या मासीनं
प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखं औदुम्ब्यार्द्र्या
शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्त-
र्ह्याभ्यषिञ्चद् इमा आपः शिवतमा इत्येतेन
तृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवस्स्वरित्येताभिश्च
व्याहृतिभिः ॥ २ (१३) ॥

“एतयर्चाभ्यमन्त्रयत”—इत्यत्र योऽयं मन्त्र ऋक्गव्येन विव-
क्षितः, तं मन्त्रं दर्शयति— “निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्यास्वा
साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठाय राज्याय
माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाय सुक्रतुरिति”—इति ।
‘धृतव्रतः’ स्वीकृतनियमो ‘वरुणः’ सर्वस्यारिष्टस्य निवारयितेन्द्रः.
‘पस्यासु’ गृहेष्वागत्य, साम्राज्यादिफलसिद्धयर्थं ‘सुक्रतुः’ शोभन-
सङ्कल्पो भूत्वा ‘निषसाद’ अस्या मासन्त्यां निषण्ववान् ॥

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितस्येन्द्रस्याभिषेकप्रकारं दर्शयति—
“त मेतस्या मासन्त्या मासीनं प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्-
मुखं औदुम्ब्यार्द्र्या शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवि-
त्रेणान्तर्ह्याभ्यषिञ्चद्, इमा आपः शिवतमा इत्येतेन तृचेन,
देवस्य त्वेति च यजुषा, भूर्भुवस्स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः”—

इति । 'एतस्यां' पूर्वाङ्गायां वेदमव्या मासव्या सासीनं 'तम्' इन्द्रं प्रजापतिरभ्यषिञ्चत् । किं कुर्वन् ? 'पुरस्तात्' आसव्याः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखस्तिउन् । किं कृत्वा ? 'आर्द्रया' आर्द्र-पत्नोपेतया उदुम्बरशाखया मुषर्णमयेन च पवित्रेण 'अन्तर्द्वाय' व्यवधानं कृत्वा । केन मन्त्रेण ? "इमा आपः"-इत्यादिकेन, ऋत्विजाभिवेके प्रोक्तेन (१८८ प्र०) त्रिविधेन मन्त्रजातेन ॥२(१३)॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टविंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथैनं प्राच्यां दिशि वसती देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्या-येव ते ऽभिषिच्यन्ते सम्राठ्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहितं मन्वथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्ने-तेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भौ-

ज्याय तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये के च
 सत्वतां राजानां भौज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते भोज्ये-
 नानाभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहितं
 मन्वयैर्न प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचनेतेन च
 यजुषेतामिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय तस्मादेतस्यां
 प्रतीच्यां दिशि ये के च नोच्यानां राजानो वे ऽपा-
 च्यानां स्वाराज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते स्वराज्ये-
 नानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहितं
 मन्वयैर्न मदीच्यां दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचनेतेन च
 यजुषेतामिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय तस्मादेतस्यां
 मदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा
 उत्तरकुरुषु उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव ते ऽभि-
 षिच्यन्ते विराज्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव
 देवानां विहितं मन्वयैर्न मद्यां ध्रुवायां मध्यमायां
 प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाभ्याश्च देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचनेतेन च यजु-
 षेतामिश्च व्याहृतिभिः राज्याय तस्मादस्यां ध्रुवायां
 मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां

राजानः 'सवशोशौनराणां' राज्याथैव ते ऽभिषिच्यन्ते 'राजत्येनानभिषिक्तानाचक्षत' एता मेव देवानां विहितं मन्वथैन मूर्धायां दिशि मरुतद्याङ्गिरसश्च देवाः 'षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः' पारमेष्ठाय 'माहाराज्यायाधिपत्याय' स्वावश्यायातिष्ठायेति 'स परमेष्ठी प्राजापत्यो ऽभवत् स एतेन महाभिषेकेणाभिषिक्त इन्द्रः सर्वां जितोरजयत् सर्वांल्लोकानविन्दत्' सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ मतिश्रं परमता मगच्छत्साम्राज्यं भीजं स्वाराजं वैराजं पारमेष्ठं राजं माहाराजं माधिपत्यं जित्वा षिञ्चेल्लोके † स्वयम्भूः स्वराज्जमृतो ऽमुष्मिन्त्स्वर्गे लोके' सर्वाङ्कामानाम्ना ऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ३ (१४) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादूर्ध्वं दिग्भेदेन देवविशेषे रभिषेकः कृतः ; तत्र प्राच्यां दिशि त मभिषेकं दर्शयति—
“अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभि-

* 'सर्वांल्लोके'-इति क, 'सर्वांलोके'-इति ग, 'सर्वांल्लोके'-इति ख, ङ ।

† 'षिञ्चेल्लोके'-इति क, ग, 'षिञ्चेल्लोके'-इति ङ ।

रभ्यपिञ्चनेतेन च ढचेनेतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय"—इति । 'अथ' प्राजापत्याभिषेकानन्तरम्, 'एनम्' इन्द्रं प्राच्यां दिशि अवस्थिता वसनी देवा एकलिंगम् अहम्सु पूर्वोत्तैर्मन्त्रैः अभ्यपिञ्चत् ; तच्च साम्राज्यसिद्धये भवति ॥

इदानीं लौकिकाचारप्रदग्नेनेन्द्रस्य प्राच्यां दिशि त मभिर्षिकं दृढयति— "तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव ते ऽभिपिचन्ते मन्त्राङ्गित्वेनाभिमिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मयु"—इति । यस्माद् वसुभिः प्राच्यां दिश्यभिषेकः कृतः, 'तस्मात्' इदानीं मपि 'प्राच्यानां' पूर्वदिग्वर्तिनां मनुष्याणां ये के च राजानः भन्ति, ते सर्वेऽपि 'देवानां' वसुनां सम्बन्धिनीम् 'एता मेव विहिति' पूर्वोक्त मेव विधानम् अनु 'साम्राज्याय' साम्राज्यसिद्धयर्थं मभिपिचन्ते । अत एव अभिमिक्तान् 'एनान्' राज्ञः 'मन्त्राट्' 'इति' अनेन शब्देन व्यवहरन्ति ॥

दिगन्तरेषुः देवान्तरैरिन्द्राभिषेकं दग्नेयति— "अथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षड्भिषेव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यपिञ्चनेतेन च ढचेनेतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिर्भोज्याय तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानो भोज्यायैव ते ऽभिपिचन्ते भोजित्वेनाभिमिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मन्त्रेण प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिषेव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यपिञ्चनेतेन च ढचेनेतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय तस्मादेतस्यां प्रतीच्यां दिशि ये के च मीच्यानां राजानो ये ऽप्राच्यानां स्वाराज्यायैव ते ऽभिपिचन्ते स्वराङ्गित्वे-

* "दिगन्तरेऽपि"—इति ख ।

नानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मन्वथैन मुदीच्या
दिशि विश्वे देवाः षड्भिधैव षड्विंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्तेन च
हृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय तस्मादेतस्या
मुदीच्यां दिशि ये के च परेण ह्विमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव
उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते विराक्तित्येनानभि-
षिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति मन्वथैन मस्यां ध्रुवायां
मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चास्राश्च देवाः षड्भिधैव षड्-
विंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्तेन च हृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-
तिभ्यो राज्याय तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये
के च कुरुपञ्चास्रानां राजानः सवशीशीनराणां रान्धादेव ते ऽभि-
षिच्यन्ते राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहिति
मन्वथैन मूर्ध्वायां दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः षड्भिधैव षड्-
विंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्तेन च हृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-
तिभिः पारमेष्ठाय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यात्प्रातिष्ठा-
येति स परमेष्ठी प्राजापत्यो ऽभवत्”-इति । प्रथमपदोपवद्
व्याख्येयम् । ‘सत्वतां’ दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तमानाः प्राग्निः
सत्वन्नामकाः * तेषाम् । ये राजानोऽभिषिक्ताः, ते ‘भोज’ इति
अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानाः प्राग्निो
नीच्या अपत्याश्च† । निकर्षं मञ्चन्तीति ‘नीच्याः’, अपकर्षं मञ्च-
न्तीति ‘अपाच्याः’ । ज्ञात्वा निकर्षः, व्यवहारेणापकर्षः । उभय-
विधानां प्राग्निनां ये राजानः सन्ति, ते ‘स्वराट्’ इति अनेन

* “तदेतद् गायथाभिगीतम्— ‘ब्रतानीकः समन्ताद्यै मेष्वं साचाजितो जयम् ।
चादण यत्र’ काशीनां भरतः सत्वता निव’-इति’-इति ब्रत० ब्रा० १३. ५. ४. २१ ।

† ‘उक्त्वा कुन्तलाय अपाच्याः’-इति हे० अभि० चि० ८११ ।

शब्देन व्यवह्रियन्ते । उदीच्यां दिशि 'हिमवन्' परेषु' हिम-
वत्पर्वतस्य परभागे 'जनपदाः' ग्रामविशेषाः 'उत्तरकुरवः' उत्तर-
कुरुनामकाः *, 'उत्तरमद्राः' उत्तरमद्रनामकाः सन्ति, तद्वत्था
राजानो 'विराट्' इति अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'मध्यमा
दिक्' मध्यदेशः । स च प्राच्यादिभिदिभिः सर्वाभिरपेक्ष्यत्वेन
'ध्रुवः' भवति ; तदपेक्ष्यैव पूर्वा पश्चिमत्यादिः व्यवहारः । स च
देशः सर्वेषां वैदिकानां माथ्यः । तत्र ये वयस्येः † उद्यौनर-
देशीय सहिताः कुरुपञ्चालदेशाः सन्ति, तेषां देशानां ये राजानः,
ते 'राजा' इति अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'ऊर्ध्वायां दिशि'
स्वर्गैरूपायाम्, मनुष्यस्य सञ्चाराभावात् तत्र राजानो नोदाहृताः,
किन्तु इन्द्रस्यैवाभिषेक उक्तः । तस्यां दिश्यभिषेकेषु 'तः' इन्द्रः
'परमेष्ठी' परमपदे अवस्थितः, 'प्राजापत्यः' प्रजापतिसम्बन्धी
अभवत् ॥

अन्तश्च सिन्द्राभिषेकं निगमयति— "स एतेन महाभिषेके-
णाभिषिक्त इन्द्रः सर्वा अतीरजयत् सर्वोल्लोकानविन्दत् सर्वेषां
देशानां श्रेष्ठं मतिष्ठां परमना मगच्छन्नाम्नाञ्चं भौञ्चं स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठं राज्यं भाह्वाराज्यं भाधिपत्यं जित्वास्मिंसाके
स्वयम्भूः स्वराठ्ठसृती ऽमुष्मिन्त्स्वर्गं लोके सर्वान् कामानाञ्चा
ऽसृत्तः समभवत्-समभवत्"—इति । पूर्वोक्ताभिषेकेषु अभिषिक्तः

* 'अहो सह जरीरेण प्राप्नोऽऽपि परमं गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पुष्यामय
वायमरायतीम्"—इति महा० भा० १२ प० २८४१ । 'नेत्रेन्द्रिकं सर्वगुणीपपन्नं ददाति वै
यस्य नरो विजाय । स्वाध्यायचारिवसुणात्विताय तस्यापि लोकाः कश्चभूपरैषु"—इति च
तमैव २८५८ ।

† यद्ये इत्यस्यैवाक्षरविपर्ययेकारहययोगेन च महाभारतादेः प्रसिद्धः किं श्रित्ति-
रिति ? तथा आदिपर्षणि 'शिविराशौनरः'—इति २६६८ ।

इन्द्रः 'जितीः' जेतव्याः सर्वा युद्धभूमीः भजयत् । तेन जयेन
 सर्वान् लोकान् 'अविन्दत्' अलभत ; देवानां मध्ये 'श्रेष्ठाम्'
 अतिशयेन प्रशस्तत्वम् , 'अतिष्ठां' सर्वानतिक्रम्यावस्थानं 'परम-
 ताम्' अकृष्टत्व मगच्छत् । जातितः उत्तमत्वं श्रेष्ठाम् , गुणै-
 रुत्तमत्वं परमत्वम् । साम्राज्यादीनि पदानि अस्मिंल्लोके 'जित्वा'
 प्राप्य 'स्वयम्भूः' प्रजापतिरूपः , 'स्वराट्' स्वतन्त्रराजः , 'अमृतः'
 इतरमनुष्यवदल्पकाले मरणरहितः सन् 'अमुष्मिन्' परोक्षे स्वर्गे
 लोके सर्वान् 'कामान्' भोगान् प्राप्य 'अमृतः' मरणरहितो मुक्तः
 समभवत् ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ३ (१४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (अष्टत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाईं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमईश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(१३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ स य इच्छेदेवंविरक्षत्रिय मयं^१ सर्वा
जितीर्जयेतायं सर्वाँल्लोकान् * विन्देतायं सर्वेषां
राज्ञां^२ श्रेष्ठा मतिष्ठां परमतां गच्छेत् साम्राज्यं
भौज्यं^३ स्वाराज्यं वैराज्यं^४ पारमेष्ठं राज्यं^५ माहाराज्य
माधिपत्यं मयं समन्तपर्यायी स्वात्सर्वभौमः सार्व-
युषं^६ † आन्तादा परार्थात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया
एकराळिति त मेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण^७ क्षत्रियं
शापयित्वा ‡ ऽभिषिञ्चेद् याञ्च राज्ञी मजायेथा
याञ्च प्रेतासिं तदुभय मन्तरेणोष्ठापूर्त्तं ते लोकं^८
सुकृत मायुः प्रजां वृक्षीयं^९ यदि मे द्रुक्षोरिति स य
इच्छेदेवंविरक्षत्रियो ऽहं^{१०} सर्वा जितीर्जयेय महं^{११}
सर्वाँल्लोकान् विन्देय महं सर्वेषां राज्ञां^{१२} श्रेष्ठा
मतिष्ठां परमतां गच्छेय^{१३} साम्राज्यं भौज्यं^{१४} स्वाराज्यं
वैराज्यं^{१५} पारमेष्ठं राज्यं^{१६} माहाराज्य माधिपत्यं महं

* "सर्वाँल्लोकान्" क, "सर्वाँल्लोकान्" ग, "सर्वाँल्लोकान्" ङ ।

† "सर्वयुषः" क, छ ।

‡ "शापयित्वा" ङ ।

समन्तपर्यायी स्यां सार्वभौमः सार्वयुष आन्तादा
 परार्हात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति स न
 विचिकित्सेत्स ब्रूयात्सह श्रद्धया यां च रात्री मज्जाये
 ऽहं यां च प्रेतास्मि तदुभयमन्तरेणेष्टापूतं मे
 लोकां सुकृत मायुः प्रजां वृञ्जीथा यदि ते द्रुह्येय
 मिति ॥ १ (१५) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पुरुषार्थाभिषेकार्थं मादावैन्द्राभिषेचनम् ।

उक्तं भद्र पुमर्थोऽयं मभिषेक उदीर्यते ॥ १ ॥

त मभिषेकं विधत्ते— “स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियं मयं सर्वा
 जित्तीर्जयेतायं सर्वलोकान् विन्देतायं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठा मतिष्ठां
 परमतां गच्छेत् साम्राज्यं भौल्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमंष्ट्रं राज्यं
 माह्वाराज्यं माधिपत्यं मयं समन्तपर्यायी स्यात् भावभौमः
 सार्वयुष आन्तादा परार्हात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति
 न मेतेनेन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं श्रापयित्वा ऽभिषिञ्चेद्”--
 इति । ‘एवंवित्’ इन्द्रसम्बन्धिमहाभिषेकविद् ‘यः’ आचार्यः
 क्षत्रियं प्रति सर्वजयादिफलं मिच्छेत्, ‘सः’ आचार्यः क्षत्रिय
 मेतं ‘श्रापयित्वा’ श्राप्यं कारयित्वा, ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन इन्द्र-
 सम्बन्धिना महाभिषेकविधानेन ‘तं’ क्षत्रियं मभिषिञ्चेत् ।
 कीदृशी फलेच्छा ? इति, साभिधीयते— ‘अयं’ क्षत्रियो जेतव्याः
 सर्वा युद्धभूमीर्जयेत् ; तथा ‘सर्वान् लोकान्’ देशविशेषान् लभेत ;
 ‘सर्वेषां’ राज्ञां मध्ये श्रेष्ठत्वाद्याधिपत्यान्तगुणयुक्तो भवेत् ; ‘समन्त-
 पर्यायी’ देशतः कालतः सर्वव्यापी स्यात् ; ‘आ आन्तात्’ समुद्र-

तीरपर्यन्तं सार्वभौमत्वं देशव्याप्तिः, 'आ परार्धात्' परार्धशब्दा-
भिधेयकालसङ्ख्यापर्यन्तं सर्वायुषत्वं कालव्याप्तिः ; एवंविधो भूला
समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्याः एक एव राजा अस्तु ; 'इति' अन-
येच्छयः आचार्यो महाभिषेकेण त मभिषिञ्चेत् ॥

शापयित्वेति यदुक्तं, त मेव शपथप्रकारं दर्शयति— "याञ्च
रात्रौ मजायेथा, याञ्च प्रेतास्मि, तदुभय मन्तरेणेषापूतं ते लोकं
सुकृत मायुः प्रजां वृञ्जीयं यदि ते द्रुह्येरिति"—इति । अ-
भिषिच्यमान ! हे क्षत्रिय ! यद्याचार्यस्य मे 'द्रुह्येः' द्रोहं कुर्याः,
तदानीं त्वं 'यां रात्रि मजायेथाः' यस्यां रातावत्पन्नोऽसि, 'याञ्च
रात्रिं प्रेतास्मि' यस्यां रात्रौ मरिष्यसि, 'तदुभय मन्तरेण' उत्पत्ति-
मरणदिमयोर्द्वयोर्मध्ये 'ते' तव 'इष्टापूतं' श्रौतस्मार्त्तकर्मद्वयं,
तथा पुण्यलोकं, तत्रेतुभूत मन्यदपि मुक्तं, दीधे मायुः, 'प्रजां'
पुत्रादिकां 'वृञ्जीयं' त्वत्तो वर्जयेयम् ; 'इति' एतद् आचार्यस्य
वाक्यम् । तदेतदङ्गीकारयित्वा पश्चादभिषिञ्चेत् आचार्यः ॥

अत्रियार्थां यादृशीं फलपरम्परां कामयित्वा शपथं कारयति,
क्षत्रियोऽपि तादृशीं फलपरम्परां कामयमानः शपथं कुर्यात् ।
तदेतत् अत्रियवाक्यं दर्शयति— "स य इच्छेदेवंवित् क्षत्रियो
ऽहं सर्वा जितीर्जथेय महं सर्वोक्तोकान् विन्देय महं सर्वेषां राज्ञां
श्रेष्ठ मतिष्ठां परमतां गच्छेयं साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं
पारमेष्ठं राज्यं माह्वाराज्यं माधिपत्यं महं समन्तपर्यायी स्यां
सार्वभौमः सर्वायुष आन्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया
एकराळिति, स न विचिकित्सेत्, स ब्रूयात् सह श्रद्धया, याञ्च रात्रौ
मजाये ऽहं याञ्च प्रेतास्मि, तदुभय मन्तरेणेषापूतं मे लोकं सुकृत
मायुः प्रजां वृञ्जीषा यदि ते द्रुह्येय मिति"—इति । 'यः' क्षत्रियः

‘एवंवित्’ महामिषेकमाह्वार्याभिन्नः, सर्वजयादिकं समुद्रपर्यन्तं, पृथिव्या मेकराजत्वपर्यन्तं फलजात मिच्छेत् (पूर्वत्राचार्यवाञ्छत्वात् जयेत विन्देतेत्यादिः प्रथमपुरुषप्रयोगः, अत्र तु त्रित्रियवाक्यत्वात् जयेय मित्यादिः उत्तमपुरुषप्रयोगः), ‘सः’ त्रित्रियः फलकाभी ‘न विचिकित्सेत्’ आचार्योक्ते ऽर्थे संशयं न कुर्यात् । ‘सः’ त्रित्रिय आचार्यस्याभीष्टं शपथ मेवं कुर्यात्,— हे आचार्य! अहं यदि ते दृष्टेयम्, तदानीं त्वं मम जन्ममरणमध्यवर्तीष्टापूर्णादिकं सर्वं ‘दृष्टीयाः’ नाशयेः, इति अज्ञया सहितं शपथं ब्रूयात् ॥ १ (१५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वानस्पत्यानि सभ्र-
रत नैव्यगोधान्यौदम्बराण्याश्वत्यानि ग्राह्याणीति^१
क्षत्रं वा एतद् वनस्पतीनां यन्नैव्यगो-
धानि सभ्ररन्ति क्षत्र मेवाश्विंस्तद्वधाति^१ भौज्यं वा
एतद् वनस्पतीनां यदुदुम्बरो^१ यदौदुम्बराणि सभ्र-
रन्ति^१ भौज्य मेवाश्विंस्तद्वधाति^१ साम्राज्यं वा एतद्

वनस्पतीनां यदप्रवृत्त्यो^१ यदाप्रवृत्त्यानि सम्भरन्ति^२
साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^३ स्वाराज्यञ्च ह वा एतद्
वैराज्यञ्च वनस्पतीनां यत् प्रवृत्तो^४ यत्प्राजाणि सम्भ-
रन्ति^५ स्वाराज्यवैराज्ये एवास्मिंस्तद्वधात्यथ ततो
ब्रूयाच्चतुष्टयान्यौषधानि सम्भरत^६ तोक्काकृतानि^७
त्रीहीणां महात्रीहीणां प्रियङ्गूनां यवाना भिति^८ जत्रं
वा एतदौषधीनां यद् मोहयो यद् त्रीहीणां तोक्का
सम्भरन्ति^९ जत्र मेवास्मिंस्तद्वधाति^{१०} साम्राज्यं वा एत-
दौषधीनां यन् महात्रीहयो^{११} यन्महात्रीहीणां तोक्का
सम्भरन्ति^{१२} साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^{१३} भौज्यं
वा एतदौषधीनां यत् प्रियङ्गवो^{१४} यत् प्रियङ्गूनां
तोक्का सम्भरन्ति^{१५} भौज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^{१६} सैनान्यं
वा एतदौषधीनां यद्यवा^{१७} यद्यवानां तोक्का सम्भ-
रन्ति^{१८} सैनान्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^{१९} ॥ २ (१६) ॥

सम्भारान् विधत्ते— “अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वनस्प-
त्यानि सम्भरत,— नैश्वयोधान्यौदुम्बराख्याश्वेत्यानि प्राजाणीति”
—इति । ‘अथ’ चत्रियग्रपशानन्तरम्, यत आचार्येणाभिषेकः
कर्तव्यः, ‘ततः’ कारणादाचार्यः परिचारकान् ब्रूयात्,— वन-
स्पतिमम्बन्धीनि न्ययोधादीनि (फलानि चतुर्विधानि *) हे
परिचारकाः ! सम्पादयन्तेति ॥

* वनमौचिकान्तःकृतपदस्यं च च पुष्पकवीर्षाणि ।

तत्र षड्चतुष्टयं क्रमेण प्रशंसति— “क्षत्रं वा एतद् वन-
स्यतीनां यन्न्यग्रोधो ; यन्नैयग्रोधानि सभरन्ति, क्षत्र मेवास्मिंस्तद्-
धाति ; भौज्यं वा एतद् वनस्यतीनां यदुदुम्बरो ; यदौदुम्बराणि
सभरन्ति, भौज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; साम्राज्यं वा एतद् वनस्य-
तीनां यदश्वत्थो ; यदाश्वत्थानि सभरन्ति, साम्राज्य मेवास्मिंस्त-
द्धाति ; स्वाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च वनस्यतीनां यत् भूक्षो ;
यत् भ्राक्ष्याणि सभरन्ति, स्वाराज्यवैराज्ये एवास्मिंस्तद्धाति”—
इति । न्यग्रोधस्य वनस्यतीनां मध्ये राजवद् व्याप्त्याधिक्यात् क्षत्र-
त्वम् ; उदुम्बरादीनां भौज्यादिसाधनत्वात् तद्रूपत्वम् । अतश्चतुर्विध-
फलसम्पादनेन यजमाने क्षत्रभौज्यादीनि फलानि सम्पादयति ॥

सम्भारान्तराणि विधत्ते — “अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयान्यौष-
धानि सम्भरत तोक्नञ्जतानि,— व्रीहीणां, महाव्रीहीणां,
प्रियङ्गूनां, यवाना मिति”—इति । ‘अथ’ नैयग्रोधादिफल-
सम्पादनानन्तरम्, यतो व्रीह्याद्यङ्कुरसम्पादन मपेक्षितम्,
‘ततः’ आचार्यं एवं ब्रूयात्,— हे परिवारकाः ! ‘तोक्नञ्जतानि’
अङ्कुरनिमित्तान्यौषधिद्रव्याणि चतुर्विधानि सम्पादयत । सूक्ष्म-
बीजरूपा व्रीहयः, प्रौढबीजरूपा महाव्रीहयः, प्रियङ्गवो
यवाश्च प्रसिद्धाः ॥

चतुर्विध भोषधिद्रव्यं प्रशंसति— “क्षत्रं वा एतदोषधीनां
यद् व्रीहयो ; यद् व्रीहीणां तोक्न सभरन्ति, क्षत्र मेवास्मिंस्त-
द्धाति ; साम्राज्यं वा एतदोषधीनां यन्नहाव्रीहयो ; यन्नहा-
व्रीहीणां तोक्न सभरन्ति, साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; भौज्यं
वा एतदोषधीनां यत् प्रियङ्गवो ; यत् प्रियङ्गूनां तोक्न सभरन्ति ;
भौज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; सैनान्यं वा एतदोषधीनां यद्यवा ;

यद्यवानां तोक्ता सम्भरन्ति, सेनास्य सेवास्त्रिंस्तद्वधाति"—इति ।
 शिवधीनां मध्ये व्रीहीणां बलहेतुत्वात् सत्रत्वम्, महाव्रीह्यादीनां
 मपि अनुष्ठानद्वारा साम्राज्यहेतुत्वात् तद्रूपत्वम् ; अतो व्रीह्यादि-
 तोक्तानां महुराणां सम्पादनेन यत्रमाने सत्रसाम्राज्यादिकं सर्वं
 सम्पादयति ॥ २ (१६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (एकोनविंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथास्मा औदुम्बरी मासन्दी सम्भरन्ति तथा उक्तं
 ब्राह्मणं मौदुम्बरश्चमसो वा पात्री औदुम्बरशाखा
 तानेतान्त्वम्भारान्त्वम्भृत्यौदुम्बर्यां पात्र्यां वा चमसे
 वा समावपेयुस्तेषु समोक्षेषु इति मधु सर्पिरा-
 तपवर्ध्या चापो ऽभ्यानीय प्रतिष्ठाप्यैता मासन्दी
 मभिमन्त्रयेत् बृहच्च ते रथन्तरञ्च पूर्वी पादौ भवतां
 वैरूपञ्च वैराजं चापरौ शाक्तरैवते श्रीर्षण्ये नौध-
 सञ्च कालेर्यं चानूच्ये ऋचः प्राचीनातानाः सामानि
 तिरञ्चीनवाया यज्जुष्यतीकाशा यम आस्तरणं श्रीरूप-

बर्हणं सविता च ते बृहस्पतिश्च पूर्वी पादौ धार-
 यतां वायुश्च पूषा चापरौ मित्रावरुणौ शीर्षस्थि-
 अश्विनावनूच्ये इत्यथैन मेता मासन्दी मारोहयेद्
 वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा * त्रिवृता स्तोमेन रथ-
 न्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह साम्राज्याय
 रुद्रास्त्वा चैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता
 साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह भौजग्रायादित्यास्त्वा
 जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्ना
 ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह स्वाराज्याय विश्वे त्वा देवा
 आनुष्टुभेन छन्दसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना
 ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह वैराज्याय मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च
 देवा अतिच्छन्दसा छन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैव-
 तेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह पारमेष्ठ्याय
 साध्याश्च त्वाप्राश्च देवाः पाङ्केन छन्दसा त्रिणवेन
 स्तोमेन शाक्रेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह
 राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठा-
 यारोहेत्येता मासन्दी मारोहयेत् त मेतस्या मासन्द्या
 मासीनं राजकर्तारो ब्रूयुर्न वा अनभ्युत्क्रुष्टः क्षत्रियो
 वीथं कर्तुं महत्यभ्येन मुरक्रोशामेति तथेति तं राज-
 कर्तारो ऽभ्युत्क्रोशन्तीमं जना अभ्युत्क्रोशत सम्राजं

* "छन्दसा"-इति ड । एव मिहोत्तरत्वापि ।

साम्भोज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं
 वैराज्यं परमेष्ठिनं पारमेष्ठिं राजानं राजपितरं जत्र
 मजनि क्षत्रियो ऽजनि विप्रश्च भूतस्याधिपतिरजनि
 विशो मत्ता ऽजन्यमित्वाणां हन्ता ऽजनिं ब्राह्मणानां
 गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति त मभ्युत्कृष्ट
 मेवंविद्भिषेद्यन्नेतयञ्चीभिसन्त्ययेत् ॥ ३ ॥ (१०) ॥

चासन्द्यादिसम्भारान् विधत्ते - "अथाग्ना श्रीदुम्बरी गा-
 सन्द्रीं सम्भरन्ति ; तस्या उक्तं ब्राह्मणं भौदुम्बरीभार्या वा प्राची
 वोदुम्बरीशाखा ; तानितारक्तम्भारान्सम्भृतीदुम्बरीं तात्रां वा
 चमसे वा समावपेयुस्तेषु समीपेषु दधि मधु सर्पिराजपवर्षी आपो
 ऽथानीय प्रतिष्ठाप्येतां चासन्द्रीं सम्भरन्त्येते" इति । 'अथ'
 वानस्यत्वौषधिसम्भारानन्तरम्, 'असौ' जनिवार्योदुम्बरो चासन्द्रीं
 सम्पादयेयुः । 'तस्याः' चासन्द्या विधायकं 'ब्राह्मणं' "प्रादेश-
 माताः पादाः"-इत्यादिना पूर्वं सेवितम् ॥ १ ॥ चतुर्विंशो
 दण्डयुक्तः पात्रविशेषश्चमसः ॥ १ ॥ आकारनियमवर्हिता

॥ प्राय एष एव सुगन्धः किञ्चिदुपान्तः परं न भिद्यते (२२११०) ।

† १८२४० २४०, १८४५० १०५० ।

‡ 'चमसो देवपातः'-इति श्रु० सं० १०. १६. १० । 'भौदुम्बरी चमसी चतु-
 र्दशिका'-इति श्रु० ब्रा० ७. ९. ११. २ । 'अग्नेयं रोहितकं पुण्ड्रितमकाशानमित्य-
 स भवति । 'दश चमसान्महत्मानसः'-इति का० श्रु० ६. २. २२ । 'सहस्रम्'-
 इति च मानवसूत्रम् । तथापि ते सृष्टियुक्ताः ; किञ्च लीला, ब्रह्मणः, उद्गाताः ;
 सुन्वताः, प्रशास्यः, ब्राह्मणाच्छसिनः, पीतुः, नन्दः, आशीषस्य, अश्वात्कस्येति दश ।
 काथा० श्रौ० (६. ६. २५ ; १९. ३.) भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

‘पात्री’ * । तयोः पात्रीचममयोरन्यतर मौदुम्बरं सम्पादयेत् । यदा, पात्री सृज्यधी, शाखा चौदुम्बरी सम्पादनीया । ततः पात्रीचममयोरन्यतरस्मिन् वानस्पत्योषधिसम्भारान् समावपेयुः । समीपेषु तेषु सम्भारेषु दध्यादीनां सेचनं कृत्वा चममं भूसौ प्रतिष्ठाप्य एता मासन्दीं वक्ष्यमाणमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— “बृहस्पते रथन्तरञ्च पूर्वो पादौ भवतां, वैश्वस्य वेराजं चापरी, शाकररेवते श्रीर्षण्ये, नीषसञ्च कालेयं चानूष्ये, ऋचः प्राचीनाताताः, सामानि तिरप्तीन्दवाद्या, यजूंष्य-तीकाग्रा, यम आस्तरणं, श्रीरुपवर्हणं, सविता च ते बृहस्पतिश्च पूर्वो पादौ धारयतां, वायुश्च पूषा चापरी, मित्रावहृषी श्रीर्षण्ये, अश्विनावनूष्ये इति”-इति । इन्द्रासन्दीप्रतिष्ठादकवाक्यवदयं मन्त्रो व्याख्येयः † ॥

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं माचार्यैकं लेख्यं दर्शयति— “अथैन सीता मासन्दो भारोहयेद्”-इति । ‘अथ’ अभिषिक्तम् ‘एनं’ त्रितय एतस्या मासन्द्यारूढं कुर्यात् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “वसवस्त्वा गायत्रेण रुन्दसा, त्रिभुता स्तोमेन, रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोह साम्नाज्याय ; रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन रुन्दसा, पञ्चदशेन स्तोमेन, बृहता साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोह भीज्याय ; आदित्यास्त्वा जागतेन रुन्दसा,

* पात्री त्रिविधा भवति । तत्र ‘द्रुडापात्री’ अस्तिमात्री मध्यमदृष्टीता ; ‘पुनो डागपात्री’ प्रादेशमात्री समचतुरसा अर्थात् षडङ्गुलपरिमितपरिमण्डलस्वातन्त्र्यी ; ‘पिष्टपात्री’ इतिभारणी अतिविपुला ; सेनाकारनिगमराहता इति त्रिविकः । कात्या० शी० १. ५. ३६ सू० या० ४० ३० ।

† २२५.४० २१प० आरभ्य दृष्टव्यम् ।

सप्तदशैव श्लोमेन, वैरूपेण सास्त्रा ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारीह स्वारा-
ज्याय ; विखे त्वा देवा आनुष्टुभेन कण्ठयोगिणीं श्लोमेन, वैरा-
जेन सास्त्रा ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारीह वैराज्याय । भक्तस्य त्वाङ्कि-
रसस्य देवा अतिस्कन्दमा कन्दमा , जगत्संगेन श्लोमेन , रेवतेन
सास्त्रा ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारीह प्रारभेऽप्याय ; साध्याय तामायाय
देवाः पाङ्केन कन्दमा , त्रिणयेन श्लोमेन , माक्षरेण सास्त्रा ऽऽरो-
हन्तु ; तानन्वारीह वाक्याय सास्त्रायाऽप्याय त्वाय त्वा-
यातिष्ठायाऽरोह्येता मामन्दी सास्त्रायाय । इत्यारोहण-
सम्बन्धत्वात् व्याख्येयम् ॥ तत्र आरोहणकर्तुः प्रथमोक्तत्वात्
'आरोहामि' इत्युत्तमपुरुषः, अतः त्वान्वारीहोऽप्येत्यात् 'आरोह'
इति मध्यमपुरुषः । तत्र त्वगोः पञ्चम्ययस्यत्वयोः अत्र कस्य
विपर्ययोऽप्ययनसम्प्रदायप्रसङ्गः । २२३५०) । अनेन कस्येव
आचार्यः आसत्यां क्षत्रिय आरोहयेत् ॥

आरोहणादूर्ध्वं मभ्युत्क्रोशन् विदिते । "तं संतप्यः साध्याया
साप्तेन राजकर्त्तारो ज्युर्न वा अतम्यः कृष्टः क्षत्रियो वाय कर्तुं
सर्ह्यश्वेन मुत्क्रोशामेति ; तमेति ; तं राजकर्त्तारो ऽभ्युत्क्रोश-
न्तोमं जना अभ्युत्क्रोशन् मन्त्रानां साध्यायां शीर्षं शीर्षपित्तं
स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वेदान् परमेष्ठिनं पारमेष्ठां राजान
राजपितरं ; तत्र सजनि, क्षत्रियोऽजनि, विश्वस्य भद्रस्याधि-
पतिरजनि, विभा सत्ता ऽऽभ्युत्क्रोशन्तं जन्ताऽजनि, साध्यायायां
गोमा ऽजनि, धर्मस्य गोमा ऽजनीति" इति । राजः कर्त्तारो
'राजकर्त्तारः' पितृभ्रात्रादयः । इन्द्रविपदाशुत्क्रोशनताक्यपादहं
वाक्यं व्याख्येयम् ॥

आचार्यस्य जत्रियाभिमन्त्रणं विधत्ते — “त मभ्युत्कृष्ट मेवं
विदभिषिच्यन्नेतयर्चाभिमन्त्रयेत्”—इति । पूर्ववद् (२२८ पृ०)
व्याख्येयम् ॥ ३ (१७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्रा-
ज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठाय
राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायाति-
ष्ठाय सुक्रतुरिति त मेतस्या मासन्द्या मासौन मेवं-
वित् पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखं औदुम्बर्वाद्र्या
शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्त-
र्ध्याभिषिञ्चतीमा आपः शिवतमा इत्येतेन त्वेन
देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवस्स्वरित्येताभिश्च व्याहृ-
तिभिः * ॥ ४ (१८) ॥

* पुरस्तादप्याजात एष खण्डः । अत्र च तत्र द्वयोः पाठभेदः (२२९ पृ०) ।

एतयर्चेत्युक्तं (२४५ पृ० ६ पं०) मन्वं दर्शयति — “निपसाद
धृतव्रतो वरुणः पश्यात्सा, साम्नाज्याय भौज्याय स्ताराज्याय
वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माह्वाराज्यायाधिपत्याय स्वाशश्या-
यातिश्राय सुकतुरिति” — इति । पूर्ववद् (२२८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं नभिसिक्ताकारं दर्शयति — “त मेतस्या
मामन्व्या मासीन मेवंवित् पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखं श्रौतु-
स्वर्यार्द्र्या शाखया सपलाशया जातरूपमथेम च पवित्तेषान्त-
र्धायाभिषिञ्चतीमा आपः शिवतमा इत्येतेन लघेन, देवस्य त्वेति
च यजुषा, भुर्भुवस्स्वरित्वेताभिश्च व्याहृतिभिः” — इति । इन्द्राभि-
पेक्त्वाक्यवद् (२३० पृ०) व्याख्येयम् ॥ ४ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनचत्वारिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

प्राच्यां त्वा दिशि वसवो देवाः षड्भिर्यैव पञ्च-
विंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च लघेनैतेन च यजुषै-
ताभिश्च व्याहृतिभिः सामाज्याय दक्षिणस्थां त्वा
दिशि रुद्रा देवाः षड्भिर्यैव पञ्चविंशैरहोभिरभि-
षिञ्चन्त्वेतेन च लघेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-

तिभिर्भीजाय प्रतीच्यां त्वा दिश्यादित्या देवाः षड्-
 भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेने-
 तेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराजायोदौच्यां
 त्वा दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभि-
 रभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनेतेन च यजुषैताभिश्च
 व्याहृतिभिर्वैराजायोद्द्वीयां त्वा दिशि मरुतश्चाङ्गि-
 रसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्च-
 न्त्वेतेन च त्वेनेतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः
 पारमेष्ठ्यायां त्वा भ्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां
 दिशि साध्याश्चाप्रास्य देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैर-
 होभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनेतेन च यजुषैता-
 भिश्च व्याहृतिभी राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय
 स्वावश्यायातिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजापत्यो भवति
 स एतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तः सचियः
 सर्वा जितौर्जयति सर्वान्लोकान् * विन्दति सर्वेषां
 राज्ञां श्रेष्ठ मतिष्ठां परमतां गच्छति साम्राज्यं
 भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यं
 माधिपत्यं जित्वा ऽस्मिंल्लोके† स्वयम्भूः स्वराज्जमृतो
 ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्ना ऽमृतः सना-

* "सर्वलोकान्" च, "सर्वान् लोकान्" क, छ । "सर्वलोकान्" ख ।

† "ऽस्मिंल्लोके" च, "ऽस्मिंल्लोके" क, छ ।

वर्ति य मतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं शापयित्वा
ऽभिषिञ्चति ॥ ५ (१६) ॥

अभिषेकादूर्ध्वं अभिमन्त्रणं माह — “प्राच्यां त्वा दिशि
वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वचेनै-
तेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय ; दक्षिणस्यां त्वा
दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिर्भोज्याय ; प्रतीच्यां त्वा
दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय ; उदीच्यां त्वा
दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय ; ऊर्ध्वायां
त्वा दिशि मरुतसाङ्गिरसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिर-
भिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वचेनैतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः पार-
मेष्ठ्याय ; अस्यां त्वा ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायाम् दिशि साध्या-
शामाश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषेताभिश्च व्याहृतिभिः राज्याय माहाराज्याथाधि-
पत्याय स्वावश्यायातिष्ठायैति ; स परमेष्ठी प्राजापत्यो भवति”-
इति । उक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितः क्षत्रियः परमेष्ठिपदस्य योग्यो
भूत्वा प्रजापतेः सम्बन्धीति ॥

महाभिषेकं सुपसंहरति — “स एतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभि-
षिक्तः क्षत्रियः सर्वां जितोर्जयति , सर्वांलोकान् विन्दति , सर्वेषां
राज्ञां श्रेष्ठं मतिष्ठति परमतां गच्छति ; साम्राज्यं भोज्यं स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यं माधिपत्यं जित्वा ऽर्क्षिलोके

स्यन्तुः स्वराऽऽकृतो ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाद्या ऽमृतः
सन्भवति, य मेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण क्षत्रियं प्रापयित्वा ऽभिषि-
ञ्चति”-इति । ‘यं क्षत्रियं प्राचार्यः स्वद्रोहरादित्याय शपथं
कारयित्वा इन्द्रसम्बन्धिना महाभिषेकेण अभिषिञ्चति, सोऽभि-
षिक्तः क्षत्रियः इन्द्रवत् सर्वे जयादि फलं प्राप्नोति ॥ ५ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

इन्द्रियं वा एतदस्मिंस्लोके * यद्दधि यद्दधा
ऽभिषिञ्चतीन्द्रिय मेवास्मिंस्तद्दधाति रसो वा एष
षोषधिवनस्पतिषु यन् मधु यन् मध्वाभिषिञ्चति
रस मेवास्मिंस्तद्दधाति तेजो वा एतत्पशूनां यद् घृतं
यद् घृतेनाभिषिञ्चति तेज एवास्मिंस्तद्दधात्यमृतं वा
एतदस्मिंस्लोके † यदापो यदङ्गिरभिषिञ्चत्यमृतत्व
मेवास्मिंस्तद्दधाति सो ऽभिषिक्तो ऽभिषेक्ते ब्राह्म-
णाय हिरण्यं दद्यात् सहस्रं दद्यात् क्षेत्रं चतुष्पाद्

* , † “०स्मिन् लोके” इ, “०स्मिंस्लोके” ख, ऊ, “०स्मिंस्लोके” घ ।

दद्यादथाप्याहुरसङ्घात मेवापरिमितं दद्यादपरि-
मिती वै क्षत्रियो ऽपरिमितस्यावरुद्धा इत्यथास्त्रै
सुराकंसं हस्त आदधाति स्वादिष्ठया मदिष्ठया
पञ्च सोम धारया इन्द्राय पातवे सुत इति तां
पिवेद् यदक्ष शिष्टं रसिनः सुतश्च यदिन्द्रो अपिबक्ष-
चीभिः इदं तदक्ष मनसा शिवेन सोमं राजान मिह
भक्षयामि अभि त्वा वृषभा सुते सुतं क्जामि
पीतये त्वम्पा व्यमुही मद मिति यो ह वाव सोम-
पौथः सुरायां प्रविष्टः सहैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेके-
णाभिषिक्तश्च क्षत्रियश्च भक्षितो भवति न सुरा तां
पीत्वा ऽभिमन्त्रयेतापाम सोमं शन्नो भवेति तद्व्यथै-
वादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं
शिव मुपस्पृशत्याविस्त्रस एवं हैवैतेनैन्द्रेण महाभिषे-
केणाभिषिक्तश्च क्षत्रियश्च सुरा वा सोमो वान्यदा-
न्नाद्यं सुखं शिव मुपस्पृशत्याविस्त्रसः ॥ ६ (२०) ॥

अभिषेकसाधनानि दध्यादिद्रव्याणि प्रशंसति— “इन्द्रियं
वा एतदक्षिणोके यद्दधि, यद्दधा ऽभिषिञ्चतीन्द्रिय मेवाक्षिं-
स्ताहधाति ; रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन् मधु, यन् मध्वा-
भिषिञ्चति रस मेवाक्षिंस्ताहधाति ; तेजो वा एतत् पशूनां यद्
घृतं, यद् घृतेनाभिषिञ्चति तेज एवाक्षिंस्ताहधाति ; अमृतं वा
एतदक्षिण लोके यदापो, यदन्निरभिषिञ्चत्यमृतञ्च मेवाक्षिंस्ताह-

धाति"—इति । दध्न इन्द्रियपाटवहेतुत्वाद् इन्द्रियत्वम् । मधुनः
पुष्पजन्यत्वेन श्लोषधिवनस्यतिरसत्वम् । घृतस्य स्त्रिरधभास्वरत्वेन
पशुनेजस्त्वम् । अषां चाप्यायनहेतुत्वादसृतत्वम् । एतैर्द्रव्यै-
रभिषिक्ते सति यजमान इन्द्रियादिकं सम्पादयति ॥

आचार्याय दक्षिणादानं विधत्ते — "सो ऽभिषिक्तो ऽभिषिक्ते
ब्राह्मणाय शिरस्यं दद्यात्, सहस्रं दद्यात्, क्षेत्रं चतुष्पाहयाद्;
अथाप्याहुरसङ्घात मेवापरिमितं दद्यादपरिमितो वै क्षत्रियो
ऽपरिमितस्यावरुह्या इति"—इति । शिरस्यस्यैव सङ्घात सहस्र
मिति, सहस्रनिष्कपरिमित मित्यर्थः* । चतुष्पाच्छब्देन गवादिक
मभिधीयते । पूर्वोक्तसहस्रपक्ष मपेक्ष्याधिकाभिप्रायेण असङ्घात
मिति पञ्चान्तरं मुक्तम् ; तस्यैव व्याख्यान मपरिमित मिति ।
इयदेवेति सङ्घानियमो नास्ति किन्तु स्वशक्त्यनुसारेण प्रभूत
मेव दद्यात् । क्षत्रियो हि देशाधिपतित्वेन 'अपरिमितः'
बहुधनयुक्तः, अतः 'अपरिमितस्य' प्रभूतस्य फलस्य सिद्ध्यर्थं
मित्यभिप्रायेण पञ्चान्तरम् ॥

दक्षिणायां दत्ताया माचार्यकर्त्तव्यं दर्शयति — "अथाम्ने
सुराकांसं हस्त आदधाति, स्वादिठया मदिश्या पवस्व सोमधारया
इन्द्राय पातवे सुत इति"—इति । 'अथ' दक्षिणास्त्रीकाराद्-
नन्तरम्, 'असौ' अस्य क्षत्रियस्य हस्ते सुरया पूर्णं कांस्यपात्रं

* "सर्षपाः षट् यवी मध्यस्, शिषव' त्वं कलणलम् ।

पञ्चशतशतको माषस, ते सुवर्णं च षोडश ।

* * * * । चतुष्पतीवर्षिकी निष्कः"—इत्यादि म० सं० ८. १३३-३८ । "अभिषिच-
नौधे तु दधिर्मदत-दधिर्मदतं सहस्राणि पृथक् सुस्त्रेभ्यः, षोडश-षोडश द्वितीयिभ्यः,
अष्टावष्टौ तृतीयिभ्यः, अष्टारि-अष्टारि पादिस्यः"—इति अथ० प्री० ९. ३. ६-५ ।

स्त्रादिष्ठयेति मन्त्रेण स्थापयेत् । स च मन्त्रः कत्वज्ञाभिषेके
व्याख्यातः (२०२४० ५५०) ॥

अत्रियकर्त्तव्यं दर्शयति— “तां पिबेद् , यदत्र शिष्टं रसिनः
सुतस्य , यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः , इदं तदस्य मनसा शिवेन ,
सोमं राजान मिह भक्षयामि ; अभि त्वा वृषभा मुने , सुतं
सृजामि पीतये , त्वम्वा व्यश्रुही मद मिति”-इति । ‘तां’ कांस्य-
पात्रस्थां सुरां अत्रियो यदन्तेतिमन्त्रहगेन पिबेत् । ‘अत्र’ कांस्य-
पात्रे ‘रसिनः’ रसयुक्तस्य ‘सुतस्य’ अभिषुतस्य व्रीह्याद्यङ्कुरजस्य
पेयद्रव्यस्य यत् ‘शिष्ट’ योऽवशिष्टो भागः , ‘यम्’ च द्रव्यं
‘शचीभिः’ कर्मविशेषैः संस्कृत मित्तोऽपिबत् । शचीशब्दः
कर्मनाम ० । ‘इह’ अस्मिन्नभिषेककार्थिणि ‘सोमं राजानं’ सोम-
सदृशं ‘अस्य’ पेयद्रव्यस्य , ‘तदिदं’ स्वरूपं ‘शिवेन’ शास्त्रेण
भक्तियुक्तेन मनसा भक्षयामि । सोऽय मेको मन्त्रः । (या० सं०
१९. ३५.) हे ‘वृषभ’ श्रेष्ठ ! इन्द्र ! त्वा मभिलक्ष्य ‘मुने’ अस्मिन्
द्रव्ये अभिषुते सति ‘पीतये’ तव पानार्थे ‘सुतम्’ अभिषुतं द्रव्यं
‘सृजामि’ त्वन्नस्ते ददामि । ‘त्वम्’ तेन द्रव्येण त्वमो भव ।
‘मद’ हर्षं ‘व्यश्रुहि’ विशेषेण प्राप्नुहि । अयं द्वितीयो
मन्त्रः (सं० द. ४५. २२.) ॥

तदिदं पानं प्रशंसति— “यो ह वाव सोमपीथः सुरायां प्र-
विष्टः , सहेवैतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तस्य अत्रियस्य भक्षितो
भवति ; न सुरा”-इति । ‘यो ह वाव’ यः खलु ‘सोमपीथः’
सोमस्य पानविशेषः ‘सुरायां’ सुराद्रव्ये प्रविष्टोऽस्ति , ‘एतेन’
सोमपानविशेषेण सहेव पूर्वोक्तेन्द्राभिषेकविधानेन अभिषिक्तस्य

क्षत्रियस्य द्रव्यविशेषो भक्षितो भवति ; न तु सुरा भक्षिता भवति * । सोऽयं मन्त्रहयस्य महिमा † ॥

पानादूर्ध्वं मभिमन्त्रणं विधत्ते— “तां पीत्वा ऽभिमन्त्रयेता-
पाम सोमं, शक्नो भवेति”—इति । “अपाम सोमम्”—इत्यृगेका
(सं० ८. ४८. ३. †), “शक्नो भव”—इति द्वितीया (सं० ८.
४८. ४. §) ; ताभ्या मभिमन्त्रयेत ॥

इदानीं दृष्टान्तेन पानं प्रशंसति— “तद्यथैवादः प्रियः पुत्रः
पितरं, प्रिया वा जाया पतिं, सुखं शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसः, एवं
हैवेतेनैन्द्रेण महाभिपेकेणाभिपिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरा वा सोमो
वान्यद्वाद्राद्यं सुखं शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसः”—इति । ‘तत्’
तत्र पाने, प्राची लौकिकं निदर्शनं सूच्यते,— यथैव प्रियः पुत्रः
शिवं सुखं यथा भवति तथा पितरं सुपस्पृशति, प्रिया वा जाया
च पतिं यथा स्पृशति । ‘शिवं’ शान्तम् ; शास्त्रनिषिद्धमार्गेण
यत् सुखं, तत् नरकहेतुत्वादुग्रम् ; विहितमार्गेण तु तदभावा-
च्छान्तम् ; सुखस्यार्थस्यावधिर्नेत्याविस्त्रस इत्यनेनोच्यते । ‘आ
अविस्त्रसः’ आ अविस्त्रंसनाद्, देहपातपर्यन्तं मित्यर्थः । यथा

* “न वा एतदधी न हिरण्यं, यत् सोमम् ; न स्त्री न पुमान्, यत् क्रौवः ; न
सोमो न सुरा, यत् सोत्रामणीसम्बद्धैः”—इति तै० ब्रा० १. ८. ५. ३ । “सुरा सुपीतेः”—
इति निब० १. ४. १ ।

† “आनायवचनादङ्घ्रिणा प्रतीयेत”—इति, “आनायवचनादितं भवति”—इति च
निब० १. ५. १ ; ७. ७. १ ।

‡ “अपाम सोमं मद्यता अमृमागन्धं व्योतिरविदानं देवान् ।

किं नूनं मन्त्रान् कृष्यवदरानिः किं तु धूर्तिरस्यत मर्षस्य”—इति तत्पाठः ।

§ “शं नो भव इदं आ पीत इन्दो पितैव सोमं नो सुशिवः ।

सखेव सख्य उदशंस दीरः प्र च आयुर्जीवसे सोम तारीः”—इति तत्पाठः ।

सर्वहयं दृष्टहेतुः, 'एवं हेव' भवेन्नैव प्रकारेण पूर्वोक्तमहा-
भिषेकविधिना अभिषिक्तस्य त्रिपयस्य सुरा वा सोमो वा अग्न्या-
न्यदद्रव्याणि वा देहपातपर्यन्तं मानसमुखस्पर्शप्रदानि ॥ ६ (२०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनचत्वारिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः काव-
षिशो जनमेजयं पारिक्षित मभिषिषेच तस्माद् जग-
मेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परी-
यायाश्वेन * च मध्येमेजे तदेधाभियज्ञगाथा गीयते
आसन्दीवति धान्याद् रुक्मिणं हरितस्रजम् अश्वं
ववन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजय इत्येतेन ह वा
ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवनो भार्गवः शार्यातं
मानव मभिषिषेच तस्माद् शार्यातो मानवः समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मध्येमेजे
देवानां हापि सचे गृहपतिरासैतेन ह वा ऐन्द्रेण

* "परियायाश्वेन" च । एव मिह सर्वत्र, उत्तरखण्डे ऽपि ।

महाभिषेकेण सोमशुष्मा वाजरत्नायनः शतानीकं
 सात्राजित मभिषिषिच तस्माद् शतानीकः सात्रा-
 जितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च
 मेध्येनेज एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतना-
 रदावाम्बाष्टा मभिषिषिचतुस्तस्माद्वाम्बाष्टाः समन्तं
 सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेज एतेन
 ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदौ युधां-
 श्रौष्टि मीयसैन्य मभिषिषिचतुस्तस्माद् युधाश्रौष्टि-
 रीयसैन्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाया-
 श्वेन च मेध्येनेज एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण
 कश्यपो विश्वकर्माणं भौवन मभिषिषिच तस्माद्
 विश्वकर्मा भौवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
 परीयायाश्वेन च मेध्येनेज भूमिर्ह जगावित्युदा-
 हरन्ति न मा मर्त्यः कश्चन दातु मर्हति विश्वकर्मान्
 भौवन मां दिदासिथ निमङ्च्ये ऽहं सलिलस्य मध्ये
 मोघस्त एष कश्यपायास सङ्गर इत्येतेन ह वा
 ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदासं पैजवन
 मभिषिषिच तस्माद् सुदासं पैजवनः समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेज एतेन ह
 वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवत्तं आङ्गिरसो मरुत

मात्रिहित मभिषिषेच' तस्माद् मरुत् आविहितः
समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाग्नेन च मध्ये-
नेजे' तद्व्येषः* श्लोको ऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो
मरुत्तस्यावसन् गृहे' आविहितस्य कामप्रेर्विष्वे
देवाः सभासद् इति ॥ ७ (२१) ॥

उक्तं महाभिषेक' चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणेन प्रशंसति—
“एतेषु ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेषु तुरः कावश्रेयो जनमेजयं
पारिहित मभिषिषेच ; तस्माद् जनमेजयः पारिहितः समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाग्नेन च मध्येनेजे”—इति । कव-
पस्य पुत्रः, तुरनामको महर्षिः, पारिहितपुत्रं जनमेजयम्, उक्त-
विधानेन अभिषिषेच ; तस्मादेव कारणान् जनमेजयः 'सर्वतः'
पूर्वासु दिक्षु पृथिवीं 'समन्तम्' अन्तेन समुद्रतीरेण संयुक्तं यथा
भवति तथा 'जयन्' विजयं प्राप्नुवन् 'परीयाय' परितश्चकार ।
अभिषेकमाहात्म्येनैव दिग्विजयं कृतवानित्यर्थः । अभिषेक-
प्रसादादेव 'मध्येन' यागयोग्येन अग्नेन च 'नेजे' दृष्टवान्, अग्ने-
मिधं कृतवानित्यर्थः ॥

अस्मिन्नर्थे काश्चिद् गाथा सुदाहरति— “तदेषाभियज्ञगाथा
गीयते”—इति । 'तद्' तस्मिन् जनमेजयहस्तान्ते 'एषा' षड्यमाशा
'गाथा' यज्ञविषया गीतिः वैदिकैः अभिता गीयते ॥

तां गाथां दर्शयति— “आमन्दीवति धान्यादं कर्मिणं हरित-
स्त्रजम्, अश्वं बभन्व सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजय इति”—इति ।
आमन्दीवानिति देशविशेषस्य नामधेयम् । तस्मिन् देशे जनमे-

* क. ख. पुषाकयोरेषु भिषिषेगाड. ।

जयो 'देवेश्यो' देवार्थं यागयोग्यं मखं बबन्ध । कीदृशं मखम् ?
 'धान्यादं' धान्यं सेवति, 'रुक्मिणं' रुक्मग्रन्थेन ललाटगतं प्रेत-
 लाञ्छनं सुपलक्ष्यते, तदुक्तम्, हरितवर्णां स्त्रक् यस्यासी 'हरित-
 स्त्रक्' पुष्यमाला इव वर्णां देहं व्याप्य वर्त्तत इत्यर्थः, सारं कर्मसु
 श्रेष्ठं यागं गच्छतीति 'सारङ्गः' । 'इति' अनया गाथया जनमे-
 जयस्य अभिषेकमहिमोदाहृतः ॥

जनमेजयवत् शार्यातनामकं राजानं मुदाहरति -- "एतेन
 ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानवमभि-
 षिषेच ; तस्माद् शार्यातो मानवः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
 परीयायाश्चेन च मेध्येनेजे ; देवानां ह्यपि सत्वे ऋद्धपतिरास" --
 इति । भृगोः पुत्रः, च्यवननामको महर्षिः, मनुवंशोत्पन्नं
 शार्यातनामकं राजानम् अभिषिषेच । तस्मात् फलं पूर्ववत् ।
 किञ्च देवानां सस्वन्धिनि सत्वेऽपि शार्यातो ऋद्धपतिरभूत् ॥

शतानीकनामानं राजानं मुदाहरति -- "एतेन ह वा ऐन्द्रेण
 महाभिषेकेण सोमशुष्मा वाजरत्नायनः शतानीकं सत्ताजित
 मभिषिषेच ; तस्माद् शतानीकः सत्ताजितः समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्चेन च मेध्येनेजे" -- इति । सोमशुष्म-
 नामकः कश्चिन् महर्षिः, स च वाजरत्नस्य पोत्रः । तथाविधो
 मुनिः, सत्ताजितः पुत्रं शतानीकनामकं क्षत्रियम् अभिषिषेच ।
 शिषं पूर्ववत् ॥

आम्बाष्ठानामानं राजानं मुदाहरति -- "एतेन ह वा
 ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदावाम्बाष्ठ मभिषिषिषेचतुस्त-
 स्माद्वाम्बाष्ठः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्चेन च
 मेध्येनेजे" -- इति ॥

शुभांश्रीष्टिनामक मुयसेनस्य पुत्रं राजानं मुदाहरति—
 “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकस्य परेतनारदा शुभांश्रीणि मौय-
 सैन्य मभिषिषिचतुस्तस्माद्दु शुभायाष्टिनासमेव समस्त भवेतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्चैनं च मेष्येनेत्रे” इति ॥

भुवनाख्यस्य पुत्रं विश्वकमेनामक राजानं मुदाहरति—
 “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकस्य कश्यपात् विश्वकमेनास्य नाम
 मभिषिषेच ; तस्माद्दु विश्वकमेनास्य भवेतः परेतनं मतेतः परीयाया
 जयन् परीयायाश्चैनं च मेष्येनेत्रे” इति ॥

भौवनभिषेकसाहाय्यं प्रथमिने पुराणमहाप्रियोजना मुदा
 हरणं दर्शयति— “भूमिर्ह जगाधिकृदाहरन्ति” इति । “भूमिं
 देवता ‘जगी’ भौवनं प्रति किञ्चिद् वाक्यं माश्राव्य मुक्तादी
 ‘इति’ एवं पूर्वं महर्षयः उदाहरन्ति ॥

तां गाथां दर्शयति— “न मा मध्ये कथनं दातु महानं
 विश्वकर्मन् भौवन मां दिदामिष, निमङ्क्ष्ये ऽहं पालिनस्य मय्यं
 भोवस्त एव कश्यपायाम सङ्गर इति” इति । भुवनाख्यस्य
 पुत्र ! हे विश्वकर्मन् ! कश्चिदपि मनुष्यः ‘मां’ भूमिं दातुं
 नार्हति । अत एव मीमांसका विचार्य सवस्वदाने महाभूमिदानं
 निवारितवन्तः । एवं सति, त्वं ‘मां’ भूमिं ‘दिदाभिषे’ कश्यपाय
 त्वदीयाचार्याय दातु मिच्छसि, अहं तु ‘मलिनस्य’ समुद्रस्य
 मध्ये ‘निमङ्क्ष्ये’ निमज्जनं करिष्ये ; तथा सति, ‘तं कश्यपाय’
 त्वदीयाचार्यस्य कश्यपस्य ‘एष सङ्गरः’ भूमिप्रतिग्रहविषयः ‘भोवः
 आस’ अर्थ एव बभूव । ‘इति’ ईदृश्य सपि महाभूमिमज्जनं
 महाभिषेकमहिम्ना निवारित मिति तात्पर्यार्थः ॥

* मी० द० ६, ७, ३ पृ० ५ अधि० द्रष्टव्यम् ।

सुदा इत्येतन्नामकं पिञ्जवनस्य पुत्रं राजान् मुदाहरति—
“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदासं वैजवन
मभिषिषेच ; तस्माद् मुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
परीयायाश्चैन च मेध्येनेजे”—इति ॥

अविच्छिन्नामकस्य पुत्रं मरुत्तनामानं राजान् मुदाहरति—
“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण संवत्सं आङ्गिरसो मरुत्त मा-
विच्छित्त मभिषिषेच ; तस्माद् मरुत्त आविच्छितः समन्तं सर्वतः
पृथिवीं जयन् परीयायाश्चैन च मेध्येनेजे”—इति । संवत्सनामको
महर्षिः , आङ्गिरसः पुत्रः ॥

तेन कृतं मरुत्ताभिषेकं प्रशंसितुं श्लोकं मुदाहरति— “तद-
ध्येषः श्लोको ऽभिगीतः”—इति । ‘तत्’ तस्मिन् अपि मरुत्ताभि-
षेकमाह्वारस्ये ‘एषः’ वक्ष्यमाणः ‘श्लोकः’ पादवहो मन्त्रः ‘अभि-
गीतः’ अभितः सर्वैः पठितः ॥

तं श्लोकं दर्शयति— “मरुतः परिवेष्टारी मरुत्तस्यावसन् गृहे,
आविच्छितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद इति”—इति । मरुत्त-
नाम्नो राज्ञी गृहे मरुत्तव्यूहा देवाः भोजनकाले परिवेषणस्य
कर्त्तारो भूत्वा अवसन् ; तथैव ‘आविच्छितस्य’ अविच्छित्-पुत्रस्य
‘कामप्रेः’ सर्वकामपूरितस्य मरुत्तस्य गृहे ‘विश्वे’ सर्वे देवाः
‘सभासदः’ सभाया मुपविष्टाः, सेवन्त इति शेषः । ‘इति’ एष सर्वै
ऽपि महाभिषेकस्य महिमेत्यभिप्रायः ॥ ७ (२१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२१) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोद्दमय आचैयो
ऽङ्गमभिषिषेच तस्माद्दङ्गः * समन्तं सर्वतः पृथिवीं
जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजं स होवाचात्तापाङ्गी
दश नागसहस्राणि दश दाम्नीसहस्राणि ददामि ते
ब्राह्मणोप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्यस्येति

तदप्येते श्लोका अभिगीताः

याभिर्गीभिरुद्दमय प्रियमेधा † अयाजयन्
द्वे द्वे सहस्रे बह्वाना ‡ माचैयो मध्यतो ददात्
अष्टाशीतिसहस्राणि § श्वेतान् वैरोचनो हयान्
प्रष्टीन् ¶ निष्कृत्य प्रायच्छद् यजमाने पुरोहिते
देशाद्देशात्समीळहानां †† सर्वासा माढादहितणाम्
दशाददात्सहस्राण्यचैयो निष्ककगठाः
दश नागसहस्राणि दत्त्वाचैयो ऽवचलुके
श्रान्तः पारिकुटान् प्रैषद् दानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः
शतं तुभ्यं शतं तुभ्य मिति स्मैव प्रताम्यति
सहस्रं तुभ्य मित्युक्त्वा प्राणान्तरम् प्रतिपद्यत
इति ॥ ८ (२२) ॥

* "तस्माद्दङ्गः" क ।

† "अयाजयन्" च ।

‡ "प्रियमेधा" छ, घ, ङ ।

§ "अष्टाशीतिः सहस्राणि" छ, घ, ङ, च, ठ ।

¶ "प्रष्टीन्" क ।

अङ्गनामकं राजानमुदाहरति— “एतेन ह वा ऐन्द्रेण
महाभिषेकेणोदमय आत्रेयो ऽङ्गमभिषिषिच ; तस्माद्दङ्ग समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीथायाश्चेन च भेष्येर्नजे” इति । उदमय-
नामकः कश्चित् महर्षिः अत्रेः पुत्रः, अङ्गमभिषिषेद ॥

तस्याङ्गाभिषेकस्य माहात्म्यं दर्शयितुं कश्चिद् वृत्तान्त
माह— “स होवाचानोपाङ्गो,— दश नागसहस्राणि दश दासी-
सहस्राणि ददामि ते, ब्राह्मणोप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्यस्वेगि”-
इति । यो ऽयं मङ्गनामको राजा उक्तः, ‘सः’ अयम् ‘अनोपाङ्गः’
महदस्वाङ्गसौष्ठवः, सम्पूर्णवयव इत्यर्थः । स कदाचित् स्वकीया-
भिषेककर्त्तरि उदमयनामके पुरोहिते स्वार्थं धानं कुर्वाणे मति,
तं प्रत्येव सुवाच । हे ब्राह्मण ! ‘अस्मिन्’ त्वदीये यज्ञे माम्
‘उपह्वयस्व’ ममाङ्गानं कुरु : अहं मागत्य त्वदीययज्ञे दक्षिणा-
सम्पूर्यर्थं तुभ्यं गजसहस्राणि दासीसहस्राणि च ददामीति * ।
येथं बहुदानभयानिः, सद्बुद्धिश्च महाभिषेकप्रसादलब्धा ॥

एव मेवार्थे प्रपञ्चयितुं श्लोकानुदाहरति— “तदप्येते श्लोकाः
अभिगीताः”-इति । ‘तत्’ तस्मिन्नप्यङ्गराजपुरोहितस्य आगे
दानप्रतिपादकाः ‘एते’ पञ्च श्लोकाः ‘अभिगीताः’ सर्वतो ऽभिज्ञैः
पठिताः ॥

तत्र प्रथमं श्लोकमाह— “धाधिर्गीभिरुदमयं प्रियमेधा
अयाजयन्, हे हे सहस्रं बहाना मात्रेयो मध्वतो ऽददात्”-
इति । प्रियमेधस्य पुत्राः ‘प्रियमेधाः’ महर्षयः, उदमयनामकं
अङ्गराजपुरोहितं ‘धाधिर्गीभिः’ दक्षिणारूपाभिः ‘अयाजयन्’,
ता गावी वच्यन्त इति शेषः । ‘बहम्’-इति शतकोटिसङ्ख्याया

* मूलं तु “दश नागसहस्राणि, दश दासीसहस्राणि”-इति विद्यते ।

नामधेयम् * । 'बदानां' शनकोटिसङ्काकानां गवो मध्ये, प्रति-
दिनं हे द्वे महस्त्रे 'मध्यतः' मध्यन्दिनसवने अत्रिपुत्र उदमयो
दसवान् ॥

द्वितीयं श्लोक माह— "अष्टाशीतिसहस्राणि प्रवेतान्
वैरोचनो हयान्, प्रष्टीन् निघृत्य प्रायच्छद् यजमाने पुरोहिते"—
इति । 'वैरोचनः' विरोचनस्य पुत्रः अङ्गनामको राजा, स्वकीय-
पुरोहिते उदमयनामके 'यजमाने' यामं कुर्वाणे, स्वयं मागत्य
अष्टाशीतिसहस्रमङ्गानशान् प्रवेतवर्षान् 'प्रष्टीन्' पृष्ठवाहनयोग्य-
वयस्कान् 'निघृत्य' स्वकीयाश्ववन्धनस्थानान्निम्नार्यं 'प्रायच्छत्'
दत्तवान् ॥

तृतीयं श्लोक माह— "देशादेशात्ममोहजानां सर्वासा मास्तु-
दुहितवाम्, दशाददात्सहस्राण्याग्नेयो निष्ककण्ठः" इति ।

* दश, [शतं], सहस्रम्, अयुतम्, प्रयुतम्, निघृतम्, अर्बुदम्, स्युर्बुदम्,
निलयम्, बहम्, अचितम् । एताश्च सङ्गाः कसाः दशयुगोपरा वैदिक्यः ।
ना० ब्रा० १०. १४. २ दृष्टव्यम् । तथाच प्रयुतमिति अजस्यैव आत्माकरम्, अर्बुद-
मिति च कीटिर्नामान्तरम्; एवं शतकोटिर्नाम आग्निगर्वमिति, तथा वषमिति तु
न्यान् महस्रकोटिरेव नामधेयमिति विचार्यम् । कर्वाचित्यते निघृ वयस्यः स्यात् कर्वाचिति
नाल्लस्यार्थे । तथा च 'बदानां' स्थिराया दानवैरुचितानां गवा मिति, देवयजन-
मार्गस्थानां गवा मिति अर्थः सम्भाव्यते । नाल्लस्यव्याख्यानं ता० ब्रा० १. १. ६
या० भा० दृष्टव्यम् । "चतुरश्रीत्विकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं बर्षं (वरं) भवति ।
तथाहि— 'हिरण्येन ०—० सम च (३६०५० ०, ८८०)'—इति युगुक्तानि सप्तधिक-
मत्तं तदानीं श्रीधरीश्रीश्रीके चतुर्दशसहस्रेण सप्तद्वीतानि,— 'बदानां कर्माणि सप्तारि-
निघृतानि चतुर्दश'—इति (१८ श्लो०) । एवं चतुर्दशसहस्राणां सप्तधिकमत्तमागो बह-
मिस्तुक्तं भवति । इत्युच्यते बहसङ्गा द्वीकेन सङ्गच्छते— 'बदानां कर्माणां सप्त-
धिकमत्तमत्तः । बहं चतुरश्रीत्विकसहस्राणि चतुर्दश'—इति—इति भाग० पु० ६. २. २०. २६
श्लोकस्य १०. ००. ६ श्लोकस्य च व्याख्यानं स्वामी श्रीधरः ।

‘देशदेशात्’ दिग्विजयकाले तत्तद्देशविशेषात् ‘समोळ्हीनां’ सम्यक् ‘आ’ समन्तात् ‘जटानाम्’ आनीतानाम् ‘आष्वदुहित्वाणां’ धनिकपुत्रीणां सर्वासां ‘दश सहस्राणि’ ‘आत्रेयः’ ‘अङ्गराजपुरो-
हितो दत्तवान् । तासु दुहितरो ‘निष्ककण्ठाः’ आभरणीपेत-
कण्ठयुक्ताः ॥

चतुर्थं श्लोक माह— “दश नागसहस्राणि दत्त्वात्रेयो ऽव-
चक्षुके, आन्तः पारिकुटान् प्रैषद् दानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः” इति ।
अङ्गराजस्य पुरोहितो ब्राह्मणः आत्रेयः, अवचक्षुकेनःभद्रेणे गज-
सहस्राणि दशसङ्ख्याकानि दत्त्वा, दानेन आन्तः सन् ‘पारि-
कुटान्’ परिचारकान् ‘प्रैषत्’ प्रेषितवान्, हे परिचारकाः! यूथं
दत्तेत्येव मुक्तवानित्यर्थः ॥

पञ्चमं श्लोक माह— “शतं तुभ्यं शतं तुभ्यं मिति स्त्रैव प्रता-
म्यति, सहस्रं तुभ्यं मित्युक्ता प्राणाग्न्म प्रतिपद्यत इति”-इति ।
परिचारकाणां मध्यमे एकैकशो वक्तुं मशक्तः, तुभ्यं शतं तुभ्यं
शत मिति शतसङ्ख्या प्रोक्ता; तत्रापि ‘प्रताम्यति स्त्रैव’ इत्यानि
मेव प्राप्तवान् । ततः शतसङ्ख्यां परित्यज्य सहस्रं तुभ्यं मित्युक्ता,
तस्या मपि सङ्ख्यायां बहुशः प्रोक्तायां आन्तः सन्, ‘प्राणान् प्रति-
पद्यते अ’ मध्ये मध्ये अमपरिहाराय दीर्घस्त्रासं कृतवान् इत्यर्थः ।
अङ्गराजस्य पुरोहितयागे तादृशसामर्थ्यं महाभिषेकप्रसादलब्ध
मिति तात्पर्यार्थः ॥ ८ (२२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकीनचत्वारिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२२) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमा
मासतेयो भरतं दौषन्ति * मभिषिषिच तस्माद्
भरतो दौषन्तिः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
परीयायाप्रवैरु च मेधैरीजे

तदप्येते श्लोका अभिगीताः

हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्जकदतो † सृगान्

मष्णारे भरतो ऽददाकृतं बडानि सप्त च

भरतस्यैष दौषन्तिरग्निः साचीगुणे ‡ चितः

यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बहवो गा विभेजिर

अष्टासप्ततिं भरतो दौषन्तिर्यमुना मनु

गङ्गायां वृत्रघ्ने ऽनघात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्

त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा ऽब्रान् अध्याय मेघान्

दौषन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः §

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः

दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां नीदापुः पञ्चमानवा

इत्येतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं बृहदुकथ ऋषि

दुर्मुखाय पाञ्चालाय प्रोवाच तस्माद् दुर्मुखः

* "दौषन्ति" क, "दौःषन्ति" ख, घ, अ, इ । एत निघोन्तराणि ।

† "कृष्णान् यकदतो" क, "कृष्णाञ्जकदतो" ख, ग ।

‡ "साषिगुणे" क ।

§ "मायावत्तरः" क ।

माञ्जाली' राजा सन् विद्यया' समन्तं सर्वतः पृथिवीं
 जयन् परीयायेतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं वासिष्ठः
 सात्यहृद्यो ऽत्यरातये' जानन्तपथे प्रोवाच' तस्माद्वात्य-
 रातिर्जानन्तपिरराजा सन् विद्यया' समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयाये स होवाच वासिष्ठः' सात्य-
 हृद्यो ऽजैषीर्वै' समन्तं सर्वतः पृथिवीं महन् मा
 गमयेति स होवाचात्यरातिर्जानन्तपिरराजा ब्राह्मणो-
 त्तरकुर्वन् जयेथ मथ त्व मु हैव पृथिव्यै राजा ह्यः
 सेनापतिरेव ते ऽहं ह्या मिति स होवाच वासिष्ठः
 सात्यहृद्यो' देवकीं वै' सन्न वैतन्मर्त्यीं जेतुं मह्य-
 द्रुक्षी वै म आ ऽत इदं' इद इति' ततो सात्यरातिं
 जानन्तपि मात्तवीर्यं निःशुकं मभिन्नतपनः' शुद्धिमणः
 शैव्यो * राजा जघान' तस्मादेवं विदुषे ब्राह्मणायेवं
 चक्रुषे' न चत्रियो दुह्येन्नेद्राष्ट्रादथ पश्येन्नेद्रा वि
 प्रायो जहदिति-जहदिति ॥ ६ (३३) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपरिच्छितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दुःशप्तस्य पुत्रं * भरताख्यं राजानं बुदाहरति— एतेन ह
 वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमा माम्भवी भरतं दीष्यन्ति
 मभिषिषेच ; तस्माद् भरतो दीष्यन्ति ; समन्तं सर्वतः पृथिवीं

जयन्, परीयायाश्चैव च मेघ्यैरीजे' इति । ममताख्यायाः स्त्रियाः पुत्रो 'दीर्घतमाः' इत्येतयामा मुनिभरत मभिधिषेच । भरतोऽपि दिग्विजयेन पृथिवीं परोत्य, मेघ्यैरश्चैरपीजे । 'उ च' -इति निपातयोः समूहः समुच्चयार्थः ॥

भरताभिषेकमाहात्म्यं दर्शयितुं श्लोकान् उदाहरति—
"तदप्येते श्लोका अभिगीताः" इति । 'तत्' मन्त्रिन् भरताभिषेकमाहात्म्ये अपि 'एते' वच्छायाः पञ्च श्लोकाः परिगीयन्ते ॥

तत्र प्रथमं श्लोक माह— "हिरण्येन परीष्टान् कृष्णा-
श्लकदतो मृगान् ; मण्यारे भरतो उदात्कं उदात्तं मण्य च'
इति । मृगशब्देनात्र गजा विवक्षिताः ; मृगवदिति बाहुल्य-
विवक्षया वा मृगशब्दः । ते च गजाः 'हिरण्येन परीष्टताः' मर्त्या-
भरणयुक्ताः, शरीरपुष्ट्या वर्षीकृषं सत्यवन्तं कृष्णाः प्रतिभासन्ते,
शुक्लाभ्यां इन्ताभ्यां युक्ताः । तदृष्टान् गजान्, मण्यारनामके
देशे, भरतनामको राजा दत्तवान् । अत मित्यादिना तत्कञ्ची-
यति । 'वहम्'-'हृन्दम्'-इत्येते पर्यायी * । हृन्दशब्दश्च शत-
कांठिवाचित्वेन गणितग्रन्थकारैर्दर्शितः ॥

"एकं दश च शतं च सप्तस्रञ्चायुतमित्युत तथा ।

प्रयुतकोट्यर्बुदहृन्दं स्थानं स्थानाद् दशगुणात्"-इति † ।

* नाम मानं किञ्चित् पञ्चमः ।

† "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदं सप्तस्रः (शतः) अर्बुदसहस्रं सप्तस्रसहस्रसहस्रम् । जगन्ध्यान्त्य मन्थं परार्थं मिति दशगुणादस्यः सप्तस्रः सप्तस्रस्य व्यपहारार्थं कृताः पूर्वैः"-इति लोभा० । "एकं दश शतं चैव सप्तस्रं सप्तस्रं तथा । लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदं मेष च , हृन्दः खर्वो निखर्वश्च अर्बुदतो च सायनः । अन्त्यं मन्थं परार्थं च दशवह्ना प्रथीधरम्"-इति ब्रह्मसूत्र पु० ॥

तानि च शतकोटिरूपाणि 'बहानि' सप्ताधिकशतसङ्ख्याकानि ।
तावतो गजान् दत्तवानित्यर्थः * ॥

द्वितीयं श्लोक माह — "भरतस्त्वैव दौष्पन्तेरग्निः साचीगुणे
वितः ; यस्मिन्त्सहस्रं ब्राह्मणा बहवो गा विभेजिरे"—इति ।
साचीनामगुणके कस्मिंश्चिद् देशे दुष्पन्तपुत्रस्य भरतस्य एषोऽग्नि-
वितः, अग्निचयनं कृतवानित्यर्थः । 'यस्मिन्' अग्निचयने
सहस्रसङ्ख्याका ब्राह्मणाः 'बहवः' प्रत्येकं शतकोटिसङ्ख्यायां † 'गाः
विभेजिरे' गवां विभागं कृतवन्तः ॥

तृतीयं श्लोक माह — "अष्टासप्ततिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुना
मनु ; गङ्गायां इतन्ने ऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्"—इति । 'मिध्वी-
रश्वैरीजे'—इत्युक्तम् (२६६८० १, २००), तेषां सञ्चानां सङ्ख्या
अत्रोच्यते । अष्टाधिका सप्ततिः 'अष्टासप्ततिः' ताम्, अञ्चानां अष्टा-
सप्ततिं दुष्पन्तपुत्रो भरतः 'यमुना मनु' यमुनायास्तीरे 'अबध्नात्'
बद्धवान्, तावतो ऽश्वमेधान् कृतवानित्यर्थः । 'गङ्गायां'
गङ्गातीरे इतन्ननामके देशे च पञ्चाधिकपञ्चाशत्सङ्ख्याकान् हयान्
'अबध्नात्' बद्धवान्, तावतो ऽश्वमेधान् कृतवानित्यर्थः ॥

चतुर्थं श्लोक माह — "त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा ऽश्वान् बध्नाय
मिध्वान् ; दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः"—इति । यमुना-
तीरे गङ्गातीरे च अनुष्ठिताः अश्वाः त्रयस्त्रिंशदधिकशतसङ्ख्याकाः ।
तावतो ऽश्वान् 'मिध्वान्' यज्ञयोग्यान् विध्युक्तक्रमेण बन्धनं कृत्वा,
सोऽयं राजा दौष्पन्तिः 'मायवत्तरः' अतिशयेन मायावी सन्,
'राजः' स्वकीयशत्रोर्मायाम् 'अत्यगात्' अतिक्रान्तवान् ॥

* 'बहानि'—इत्यस्य स्थिराणि गजवपुद्रव्याणि देवयजनस्थितानि वेति आर्थः स्यात् ।

† 'बहवः'—इत्यस्य अन्धनक्रमेणेत्यप्यर्थः स्यात् सुकरः, स्थिरभावत इति वा ।

पञ्चमं श्लोक माह—“महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे
जनाः ; दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवा इति”—
इति । ‘भरतस्य’ राज्ञो यदेतत् ‘महाकर्म’, तदेतत् ‘पूर्वं’ पित्रा-
दयो न कर्तुं शक्ताः, ‘अपरे’ जनाः पुत्रपौत्रादयश्च न कर्तुं
शक्ताः । तत्र दृष्टान्तः । यथा मनुष्यो ‘दिवं’ स्वर्गं हस्ताभ्यां स्पृष्टु
मशक्ताः, एवं ‘पञ्चमानवाः’ निषादपञ्चमाः चत्वारो वर्णाः *
‘नोदापुः’ तदीयं कर्म प्राप्तु मशक्ताः । सोऽर्थं सर्वोऽपि महाभिषे-
कस्य महिमेत्यर्थः ॥

अथ सम्प्रदायकक्षत्रमुखेन महाभिषेकं प्रशंसति—“एतं
ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं बृहदुक्त्य ऋषिर्दुर्मुखाय पाञ्चालाय
प्रोवाच ; तस्माद् दुर्मुखः पाञ्चालो राजा सन्, विद्यया समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन्, परीयाय”—इति । बृहदुक्त्यनामकः
कक्षत्र ऋषिः, पञ्चालदेशस्वामिने दुर्मुखनाम्ने राज्ञे त मेतम्
इन्द्रसम्बन्धिनं महाभिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणात् स राजा
सन् ‘विद्यया’ महाभिषेकज्ञानेनैव सर्वांश्च दिक्षु समन्तं समयां
पृथिवीं जयन्, ‘परीयाय’ परितः सञ्चार ॥

अथ ब्राह्मणस्योक्ताभिषेकाधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकार-
सङ्गावात् तत्फलसिद्धिं दर्शयति—“एतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं
वासिष्ठः सात्यहृष्यो ऽत्यरातये जानन्तपये प्रोवाच ; तस्मादत्यरा-
तिजानन्तपिरराजा सन्, विद्यया समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्,
परीयाय”—इति । वसिष्ठगोत्रोत्पन्नो ‘वासिष्ठः’, सात्यहृष्यस्य पुत्रः
‘सात्यहृष्यः’, तादृशो मुनिः, अत्यरातिनामकाय जनन्तपपुत्राय

* ‘नक्षत्राः पितरी देवा अगुरा रचांसिषेके, चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम
इत्योपमन्वयः’—इति निघ० १. २. १ ।

ब्राह्मणाय, त मेतं महाभिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणादय
मत्परातिर्जानन्तपिः स्वयं मराजा सन्नप्यभिषेकविद्यया जयं
प्राप्तः परितो गतवान् ॥

यथा अभिषेके शपथं कृत्वा गुरुद्रोहो न कर्त्तव्यः, एवं
विद्याया मपरेति दर्शयति-- “स होवाच वासिष्ठः सात्यहृष्यो
ऽजैषीर्वै ममन्तं सर्वतः पृथिवीं महन् सा गमयेति ; स होवाचा-
त्यरातिर्जानन्तपिर्यदा ब्राह्मणोत्तरकुर्वन् जयेय मथ त्वं सु हैव
पृथिव्यै राजा स्याः, सेनापतिरेव ते ऽहं स्या मिति ; स होवाच
वासिष्ठः सात्यहृष्यो देवजैधं वै तन्न वैतन् मर्त्तां जित् महत्सद्गुह्यो
वै म आ ऽत इदं दद इति ; ततो ह्यात्यरातिं जानन्तपि मात्त-
वीर्यं निःशुक्रं समिन्नतपनः शुष्मिणः श्रेष्ठो राजा जघान्”-इति ।
सात्यहृष्यो वासिष्ठो गुरुः, अत्यरातिं शिष्य मेव मुवाच,— हे
अत्यराते ! विद्यासामर्थ्यात् पृथिवीं जितवानसि । अतो ‘मां’ गुरुं
‘महद् गमय’ महत्त्वम् ऐश्वर्यं प्रापय । ततः शिष्यो ऽत्यराति रेव
मुवाच— मा भूदिदानीं तव महत्त्वम्, हे ‘ब्राह्मण’ आचार्य !
यदा अहम् ‘उत्तरकुर्वन्’ एतन्नामकान् हिमवत्पर्वतस्योत्तरदेशान्
जयेयम्, तदानीं त्वं मेव पृथिव्याः राजा भव, अहं तु त्वदीय-
सेनापतिरेव भवामीति । ततः सात्यहृष्यो वासिष्ठः ‘सः’ गुरुरेव
मुवाच,— हे अत्यराते ! हिमवत्पर्वतस्योत्तरतो यदस्ति, तदेव-
क्षेत्रम्, अतः तत् क्षेत्रं मनुष्यो जितुं नैवाहति ; त्वं तु ‘मे’ मन्त्रम्
‘अद्रोहो वै’ द्रोहं कृतवानेव ; मदपेक्षितं महत्त्वं दातुं मनिष्कुः
सन् वचनार्थं यत् किञ्चिद् उक्तवानसि ; अतः शपथोद्धङ्गिनो गुरु-
द्रोहिणः तव ‘इदं’ सामर्थ्यम् ‘आ ददे’ अपहरामीति । ‘ततः’

सामर्थ्यापहरणात् अत्यरातिं जानन्तपिम् 'आप्तवीर्यं' गुणेषुप-
हृतवीर्यम् 'निःशुक्रम्' अपहृततेजस्कं, कश्चित् शत्रुतापनः शिवि-
पुत्रः शुष्मिणाख्यो * राजा 'जयान' इतवान् ॥

एतद्वृत्तान्तकथनफलं दर्शयति - "तस्मादेवं विदुषे ब्राह्मणा-
द्यैवं चक्रुषे न क्षत्रियो ब्रह्मिणेदाश्राव्य पद्येयं नैवा मा प्राणो जह-
दिति-जहदिति"-इति । तस्माद् गुरुद्वीष्टे महती हानिरुक्ता,
'नस्मात्' 'एवं विदुषे' महाभिषेकाभिजाय, 'एवं चक्रुषे' अभि-
प्रेककत्वं, 'ब्राह्मणाय' आचार्याय क्षत्रियो न ब्रह्मिणः । केनाभि-
प्रायेणेति, सोऽभिधीयते - 'राष्ट्राद्' अस्माद् देशात् 'न इत्' अथ
पद्येयम्' नैवापणो भूवामम् । अथवा मां प्राणो 'न इत् जहत्'
नैव परित्यजत्वित्यभिप्रायः । अभ्यासाऽऽश्रायसमास्यर्थः ॥ ८ (२३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनचत्वारिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (२३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशनं तमोऽहं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वाजापिगाजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीतीरवुकभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचितं माधवीये 'वेदार्थप्रकाशे' नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः चतुर्थाध्यायः ॥

* "शुष्मिणाख्यो" ज ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथातः पुरोध्याया एव न ह वा अपु-
रोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति तस्माद्राजा यक्ष्य-
माथो * ब्राह्मणं पुरो दधीत देवा मे ऽन्न मदन्नित्य-
न्नीन्वा एषः स्वर्गान् राजोद्वरते यत् पुरोहितं तस्य
पुरोहित एवाहवनीयो भवति जाया गार्हपत्यः
पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः स यत् पुरोहिताय करोत्याहव-
नीय एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य
एव तज्जुहोत्यथ यत् पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन
एव तज्जुहोति त एनं शान्ततनवो ऽभिहुता अभि-
प्रीताः स्वर्गं लोकं † मभिवहन्ति वचं च बलं च राष्ट्रं
च विशं च त एवैन मशान्ततनवो, नभिहुता अन-
भिप्रीताः स्वर्गास्त्रोऽन्नामुदन्ते ‡ चत्राच्च बलाच्च राष्ट्रञ्च
विशञ्चाग्निर्धी एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहि-

* “ऽप्यथामाथो” क । भावे च पञ्चान्तरत्वेन स्वीकृतः ।

† “स्वर्गलोक” उ ।

‡ “स्वर्गालोकां मुदन्ते” ख, “स्वर्गालोकां मुदन्ते” घ, “स्वर्गालोकांमुदन्ते” ङ ।

इहोपरम चेव मेव पाठाः ।

तस्तस्य वाच्येवैका मेनिर्भवति पादयोरेका त्वच्येका
 हृदय एकोपस्थ एका ताभिर्ज्वलन्तीभिर्दीप्यमाना-
 भिरुपोदिति राजानं स यदाह क्व भगवो ऽवात्सी-
 स्तृणान्यस्मा आहरतेति तेनास्य तां शमयति या
 ऽस्य वाचि मेनिर्भवत्यथ यदस्मा उदक मानयन्ति पादां
 तेनास्य तां शमयति यास्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ
 यदेन मलङ्कुर्वन्ति तेनास्य तां शमयति यास्य त्वचि
 मेनिर्भवत्यथ यदेनं तर्पयन्ति तेनास्य तां शमयति
 यास्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्मानाकृष्टो वैश्वसु
 वसति तेनास्य तां शमयति यास्योपस्थे मेनिर्भवति
 स एनं शान्ततनुरभिद्भुतो ऽभिप्रीतः स्वर्गं लोक *
 मभिवहति क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विश्वं च स
 एवैनं मशान्ततनुरभिद्भुतो ऽनभिप्रीतः स्वर्गास्त्रोक्ता-
 श्रुदते क्षत्राञ्च बलाञ्च राष्ट्राञ्च विश्वञ्च ॥ १ (२४) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

महाभिषेक ऐन्द्री यः क्षत्रस्यासौ पुरोहितः ।

पीरोहित्वं ब्राह्मणस्य वक्तव्यं मधुनीच्यते ॥ १ ॥

तदेतत् प्रतिजानीते—“अथातः पुरोधया एव”—इति ।

‘अथ’ अत्रियस्य महाभिषेककथनानन्तरम् , यतो ब्राह्मणस्य

* “स्वर्गलोक” इ ।

पूरीहित्यं बुभुक्षितं भवति , 'अतः' कारणात् 'पुरोधया एव'
पूरीहित्यस्यैव विधिः , उच्यते इति शेषः ॥

तद्विधिं दर्शयति— “न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा
अन्नं मदन्ति, तस्माद् राजा यच्चमाथो ब्राह्मणं पुरी दधीत,— देवा
मे ऽन्नं मदन्ति”—इति । यस्मात् अपुरोहितस्य राज्ञः अन्नं देवाः
'न अदन्ति' न भक्षयन्ति , 'तस्मात्' राजा यच्चमाथो ब्राह्मणं
पुरीहितं कुर्यात् । केनाभिप्रायेणेति , सोऽभिधीयते — देवाः
मदीयं भक्षं मदन्ति तस्याभिप्रायः । 'अयच्छसाणः' इति वा
घदच्छेदः । यागाभावेऽपि प्रजाप्रान्तने धर्मवैषम्याद्य पुरोहितः
सम्पादनीयः ॥

तदेतन् प्रयंसति — “अग्नीन्वा एषः स्वर्ग्यान् राजोदरते, यत्
पुरोहितम्”—इति । पुरोहितं सम्पादयतीति उदस्ति, तेन 'एषः'
राजा स्वर्गहेतून् अग्नीनेवोदरते ॥

तानग्नीन् दर्शयति— “तस्य पुरोहित एवाहवनीयो भवति,
जाया गार्हपत्यः , पुत्रो ऽन्वाहार्यपचनः ; स यत् पुरोहिताय
करोत्याहवनीय एव तज्जुहोत्यथ यज्ञायार्थे करोति गार्हपत्य एव
तज्जुहोत्यथ यत् पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन एव तज्जुहोति ; त
एनं शान्ततनवो ऽभिहुता अभिप्रीताः स्वर्गं लोकं मभिवहन्ति,—
क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विषं च”—इति । 'तस्य' ह राज्ञः पुरो-
हितादय एव आहवनीयाद्यभिस्थानीयाः । अन्वाहार्यपचनो
दक्षिणाग्निः । 'सः' राजा पुरोहितादिभ्यो 'यत्' अपेक्षितं
करोति, तदेतदाहवनीयादिषु होमसमानम् । अतः पुरोहित-
हारा 'ते' अन्नवः 'शान्ततनवः' स्वकीयं मयूरूपत्वं परित्यज्य
अभीष्टहोमेन प्रीताः 'एनं' क्षत्रियं स्वर्गादिर्गं प्रापयन्ति । 'क्षत्रं'

मानसोक्ताहरूपं शीर्यम् , 'जलं' शारीरम् , 'राष्ट्र' देशः , 'पितृ'
प्रजाः ; पुरोहितादिप्रीत्या तदेतत् सर्वं प्राप्यते ॥

विपक्षे बाधक माह — "त एवैनं मशान्ततनवो जनभिहुता
अनाभिप्रीताः स्वर्गास्त्रोकाद्बुद्धो, तत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च धिशच्च"
—इति । 'त एव' पुरोहितादयो अभीष्टज्ञाभाभावेन प्रीतिरहितताः
'अशान्ततनवः' स्वर्गादेः 'एनं' राजानम् उपबुद्धन्ते ॥

पुनरपि पुरोहितं प्रकारान्तरेण प्रयंसति — "अग्निर्वी
एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितस्तस्य वाच्यवेका मेनिर्भवति,
पादयोरेका, त्वच्येका, हृदय एकोदश एका, ताभिर्ज्वलन्तीभि-
र्दीप्यमानाभिरुपोदेति राजानं ; स यदाह क भगवो ज्योतीन्सू-
णान्यस्मा आहरतेति, तेनास्य तां शमयति यास्य वाचि मेनि
र्भवत्यथ यदस्मा उदक मानयन्ति यास्य, तेनास्य तां शमयति
यास्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ यदेन मलङ्कर्वन्ति, तेनास्य तां शमयति
यास्य त्वचि मेनिर्भवत्यथ यदेन तर्पयन्ति तेनास्य तां शमयति
यास्य हृदये मनिर्भवत्यथ यदस्मात्तदो वैश्वसु वसति, तेनास्य
तां शमयति यास्योपस्थे मेनिर्भवति" — इति । परोपद्रवकारिणी
क्रोधरूपा शक्तिः 'मेनिः' — इत्युच्यते, यथाग्नेर्ज्वलता, तद्वत् । अतो
यः पुरोहिताऽस्ति, सोऽयं पञ्चविधमेत्युपिता वैश्वानरनामकाग्नि-
समानः ; वागादीनि पञ्च मेनिस्त्रानानि च । अतः पुरोहितः
'ताभिः' मेनिभिः 'ज्वलन्तीभिः' ज्वालासदृशीभिः, 'दीप्यमाना-
भिः' परेषु दीप्तिं सन्तापं कुर्वन्तीभिः सच्च राजानम् 'उपोदेति'
समीपे प्राप्नोति । तदा 'मः' राजा हे भगवन् ! एतावन्तं कालं
कुवावात्सीः ? एतस्य पुरोहितस्योपवेशनायै हे परिवारकाः !
'दणानि' दणनिर्मितानि कुशाद्यासनानि आहरत ; 'इति'

अनेन राजसम्बन्धिना प्रियवाक्येन, वाचि एका या 'मिनिः' वाधिका शक्तिः, तां स राजा शमयति । पाठ्यार्थोदकानयनेन पादगता मिनिः शाम्यति । वस्त्रगन्ध्यालङ्कारेण त्वग्गता मिनिः शाम्यति । धनादिना सन्तर्पणेन हृदयगता मिनिः शाम्यति । 'अस्य' राज्ञो वेश्मसु 'अनारुहः' विरोधरहितः शयनादिकं कुर्वन् विश्रुत्वा वसतीति यदस्ति, तेनोपश्रगता मिनिः शाम्यति । गृहे समागतस्य पुरोहितस्य एतावन्त उपचाराः कर्तव्या इत्यर्थः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तीपचार' प्रशंसति-- 'स एनं शान्त-
तनुरभिहुतो ऽभिप्रीतः स्वर्गं लोकं मभिवृद्धति, अतं च अस्मिं च
राष्ट्रं च विशं च ; स एवैन मशान्ततनुरनभिहुतो ऽनभिप्रीतः
स्वर्गाङ्गीकानुदते, अत्राश्च बलाश्च राष्ट्राश्च विश्व'—इति । उक्ती-
पचारद्वयेन प्रीती सत्वां शान्ततनुः स्वर्गादिकं प्रापयतीत्यन्वयः ।
उक्तीपचारद्वयोभावात्वे स्वर्गादेरपनुदतीति व्यतिरेकः ॥ १ (२४) ॥

इति श्रीमत्वायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदायं प्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(चत्वारिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहित-
स्ताभी राजानं परिगृह्य तिष्ठति समुद्र इव भूमि-

मयुव मार्यस्य * राष्ट्रं भवति नैनं पुरायुषः प्राणो
जहात्याजरसं जीवति सर्वं मायुरेति न पुनर्न्वियते
यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः ज्ञेय
ज्ञं जयति बलेन बल मश्रुते यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो
राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्यै विशः सञ्जानते सम्मुखा
एकमनसो यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
हितः ॥ २ (२५) ॥

उक्तोपचारेण ग्रीनं पुरोहितं दृष्टास्तेन प्रशंसति — “अग्निर्वा
एष वैश्वानरः, पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितस्ताभी राजानं परिगृह्य
तिष्ठति, समुद्र इव भूमिम्”—इति । योऽयं पुरोहितोऽस्ति, स
एषः ‘पञ्चमेनिः’ पञ्चविधोऽशक्तियुक्तो वैश्वानरनामकोऽग्निरेव ;
निग्रहानुग्रहयोः अग्निवच्छक्तिमस्वात् । स पुरोहितः ‘ताभिः’
अथान्ताभिः शक्तिभिः तं राजानं ‘परिगृह्य’ परितः स्वीकृत्य
तिष्ठति । यथा समुद्रो भूमिं परितः स्वीकृत्य तिष्ठति, तद्वत् ॥

पुरोहितवशादनिष्टपरिहारं दर्शयति— “अयुव मार्यस्य राष्ट्रं
भवति, नैनं पुरायुषः प्राणो जहात्याजरसं जीवति, सर्वं मायु-
रेति, न पुनर्न्वियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
हितः”—इति । ‘यस्य’ राष्ट्रः ‘एवं विद्वान् वेदशास्त्रोक्तप्रकारेण
धर्माधर्मौ बोधयितु मभिन्नो ब्राह्मणो ‘राष्ट्रगोपः’ राष्ट्रपरिपालन-
क्षमः पुरोहितो भवति, ईदृशस्यार्यस्य राष्ट्रो राष्ट्रम् ‘अयुतं’
कदाचिदपि पृथग्भावरहितं भवति । “यु मिश्रणामिश्रणयोः”

* “मयुवमार्यस्य”—इत्येव च पाठो भाष्यसम्मतः ।

—इति धातुः (अदा० प०) अमिश्रणोऽपि वर्त्तते , अयुवमितिपदेते
स निर्वाच्यते ; राष्ट्रमस्थिरं न भवतीत्यर्थः । अत्र वा 'अस्य'
राष्ट्रम् 'अयुवमारि' युवमरणरहितं भवतीत्यर्थः । 'एनं' राजानम्
'आयुषः पुरा' प्राणो न परित्यजति , अपमृत्युः न भवतीत्यर्थः ।
अत एव 'आ जरमं' जरापर्यन्तं सुखेन जीवति ; 'सर्वं मायुरेति'
प्राप्ताया अपि जराया मवगिष्टं सर्वं मायुः प्राप्नोति ; ततः सकृत्
मृत्वा 'पुनर्न म्रियते' पुरोहितसुखेन तत्त्वज्ञानं सम्प्राप्य मुच्यते
इत्यर्थः ॥

अनिष्टपरिहारं दर्शयित्वा इष्टप्राप्तिं दर्शयति— "क्षेत्रेण
क्षत्रं जयति, बलेन बल मयुते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः
पुरोहितः"—इति । उक्तविधपुरोहितयुक्तो राजा स्वकीयेन
'क्षेत्रेण' कुमारादिना, परकीयं 'क्षत्रं' कुमारादिकं जयति । यथा
स्वकीयेन 'बलेन' सैन्येन , परकीयं 'बल' सैन्यम् 'अयुते'
व्याप्नोति, अभिभवतीत्यर्थः ॥

इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारी दर्शयित्वा प्रजासुरागं दर्शयति—
"तस्मै विशः सञ्जानते, सम्मुखा एकमनसो यस्यैवं विद्वान्
ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः"—इति । उक्तविधपुरोहितयुक्ताय
'तस्मै' तस्य राज्ञो 'विशः' प्रजाः 'सञ्जानते' राज्ञा सहैकमनसं
प्राप्नुवन्ति ; प्राप्य च परस्पर मप्येकमनस्ता राज्ञः सम्मुखा
भवन्ति ; न तु कश्चिन्नपि कार्यं विमुखाः ॥ २ (२५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदांगप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(चत्वारिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२५) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदप्येतद्विषणोक्तं स इन्द्राज्ञा प्रतिजन्यानि
 विप्रवा शुष्मेण तस्यावभि वीर्येणेति सपत्न्या वै द्विषन्तो
 भ्रातृव्या जन्यानि तानेव तच्छुष्मेण वीर्येणाधि-
 तिष्ठति बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति बृहस्पतिर्ह वै
 देवानां पुरोहितस्त मन्वन्त्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिता
 बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति यदाह पुरोहितं यः
 सुभृतं विभर्त्तीत्येव तदाह वल्गूयति वन्दते पूर्व-
 भाज मित्यप्रचिति मेधास्मा एतदाह स इत् चेति
 मुधित ओकसि स्व इति गृहा वा ओकः खेष्वेव
 तद्गृहेषु सुहितो वसति तस्मा इळा पिन्वति विप्रव-
 दानो मित्यन्न वा इळान्न मेवास्मा एतदूर्जस्वच्छ-
 प्रवहवति तस्मै विशः स्वय मेवा नमन्त इति
 राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राण्येवैनं तत् स्वय मुपनमन्ति
 यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्व एतीति पुरोहित मेवै-
 तदाहाप्रतीतो जयति स धनानीति राष्ट्राणि
 वै धनानि तान्यप्रतीतो जयति प्रतिजन्यान्वृत वा
 सजन्येति सपत्न्या वै द्विषन्तो भ्रातृव्या जन्यानि
 तानप्रतीतो जयत्यथस्ववे यो वरिवः कृणोतीति
 यदाहावसीयसे यो वसीयः करोतीत्येव तदाह

ब्रह्मणे राजा त भवन्ति देवा इति' पुरोहित मेवे-
तदभिवदति ॥ ३ (२६) ॥

पुरोहितमहिमानं दृढयितुं * मन्त्र मुदाहरति—“तदप्येत
दृषिष्योक्तम्”—इति । ‘तदेतत्’ पुरोहितमाहात्म्य अपि ‘ऋषिणा’
मन्त्रदर्शना तिसृभिः ऋग्भिरुक्तम् (सं० ४, ५०, ७-८.) ॥

तत्र प्रथमाया ऋचः पूर्वाह्ने दर्शयति—“स इद्राजा प्रति-
जन्यानि विश्वा, शुष्मेण तस्यावभि वीर्येणेति”—इति । ‘म इत्’
स एव पुरोहितशुको राजा ‘प्रतिजन्यानि’ प्रतिपन्नकृतानि
‘विश्वा’ सर्वाणि ‘शुष्मेण’ वीर्येण स्वकीयेनाधिकेन बलेन ‘अभि-
तस्यौ’ अभितिष्ठति, अभिभवतीत्यर्थः ॥

अस्यार्षेस्य तात्पर्यं दर्शयति—“सपत्ना वै द्विषन्तो भ्रातृव्या
जन्यानि तानिव तच्छुष्मेण वीर्येणाधितिष्ठति”—इति । ‘जन्यानि’
—इत्यनेन सपत्ना एव अभिधीयन्ते ; सपत्नशब्दस्य व्याख्या द्विष-
न्तो भ्रातृव्या इति । तानिव भ्रातृव्यान् ‘तत्’ तेन ‘शुष्मेण’
अधिकेन ‘वीर्येण’ सामर्थ्येन ‘अधितिष्ठति’ अभिभवति ॥

तृतीयं पाद मनूय व्याचष्टे—“बृहस्पतिं यः सुभृतं विभ-
र्त्तीति ; बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितस्त मन्वन्धे मनुष्यराज्ञां
पुरोहिता ; बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यः
सुभृतं विभर्त्तीत्येव तदाह”—इति । यो द्वितीयपदेशेन राजानं
सुभृतं विभर्त्तीति ‘सुभृत’ । तादृशं ‘बृहस्पतिं’ बृहस्पतिसमानं
पुरोहितं ‘विभर्त्ति’ पोषयति, स इद्राजेति पूर्वब्राम्हण्यः । “बृह-
स्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः” । यो बृहस्पतिः देवानां पुरो-

* “दर्शयितुं” इ ।

हितः, तं ब्रह्मस्यतिम् 'अनु' पश्चात् मनुष्यराज्ञाम् अन्ये पुरोहिता वक्तव्ये ; अतः पुरोहितानां ब्रह्मस्यत्यनुसारित्वात् ब्रह्मस्यति मिति षडेन पुरोहितविषय मेवैतद् वाक्यं मन्त्र माह ॥

चतुर्थे पाद मनुष्य व्याचष्टे — “वह्णूयति वन्दते पूर्वभाज मित्यपचिति मेवास्मा एतदाह”-इति । स राजा ‘पूर्वभाजं’ प्रथमतो भजनयुक्तं पुरोहितं (स हि राजानं तदीयहितविचारेण प्रथमतो भजति, तादृशं) ‘वह्णूयति’ राजा अर्चयति, ‘वन्दते’ नमस्करोति । ‘एतत्’ एतेन पादेन ‘अस्मै’ अस्मिन् यजमाने ‘अपचिति मेव’ पूजा मेव मन्त्र आह ॥

द्वितीयस्या ऋचः प्रथमपाद मनुष्य व्याचष्टे — “स इत् वेति सुधित ओकसि स्व इति ; गृहा वा ओकः, स्वेष्वेव तद् गृहेषु सुधितो वसति”-इति । ‘स इत्’ स एव राजा पूजितः पुरोहितः ‘सुधितः’ सुप्रीतः ‘स्व’ स्वकीये एव ‘ओकसि’ गृहे ‘वेति’ निवसति । ‘ओकः’-शब्देनात्र ‘गृहाः’ एवोच्यन्ते ; ततः स्वेष्वेव गृहेषु सुप्रीतो वसतीत्युक्तं भवति ॥

द्वितीयं पाद मनुष्य व्याचष्टे — “तस्मा इळा पिन्वते विश्व- दानी मित्यन्नं वा इळान्न मेवास्मा एतदूर्जस्त्वच्छन्नं भवति”-इति । ‘तस्मै’ पुरोहितयुक्ताय राधे ‘इळा’ अन्नं ‘विश्वदानी’ सर्वस्मिन्नपि काले (इदानीं तदानी मित्वादिवदवगन्तव्यम्*) ‘पिन्वते’ वर्धते, अन्नसम्पत्तिर्भवति । अस्मिन् पादे ‘इळा’-शब्देन अन्न मेवोच्यते ; ‘एतत्’ अन्नम् ‘अस्मै’ अस्मिन् राजनि ‘उर्जस्वत्’ शीरादिरसोपेतं ‘शश्वत्’ सर्वदा तिष्ठति ॥

द्वितीयं पाद मनुष्य व्याचष्टे — “तस्मै विशः स्वय मेवा नमस्त

* अथ० प्राति ४, १३ । विश्वदानी = सर्वदा दि० ११, ४, १० ।

इति ; राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राण्येवेनं तत् स्वय सुपनमन्ति”-इति ।
 ‘तन्मै’ पुरोहितयुक्ताय राज्ञे ‘विशः’ प्रजाः ‘स्वय मेव तदीयप्रयत्न-
 निरपेक्षा एव ‘आ नमन्ते’ आनतिं प्राप्ता भवन्ति । अस्मिन् पादे
 ‘विट्’-शब्देन ‘राष्ट्राण्येव’ प्रजोपेता देशा एव विवक्षिताः । ता-
 दृशानि राष्ट्राण्येव ‘एनं’ पुरोहितयुक्तं अतिथं स्वय मेव प्राप्तुवन्ति ॥

चतुर्थं पाद मनूय व्याचष्टे — “यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्वं
 एतीति ; पुरोहित मेवैतदाह”-इति । ‘यस्मिन्’ राजनि ‘ब्रह्मा’
 ब्राह्मणः हित सुपदिशन् ‘पूर्वं एति’ प्रथमतो गच्छति , स इत्
 खेतीति पूर्वत्वान्धः । अनेन पादेन पूर्वं एतीत्येतं पुरोहित
 मेव मन्त्रो ब्रूते ॥

द्वितीयस्या ऋचः प्रथमपादे मनूय व्याचष्टे — “अप्रतीतो
 जयति सं धनानीति ; राष्ट्राणि वै धनानि तान्यप्रतीतो जयति”
 -इति । अयं पुरोहितयुक्तो राजा ‘अप्रतीतः’ प्रतिशूलैः शत्रुभिः
 हतः प्राप्तः प्रतीतः , तद्विपरीतो अप्रतीतः , शत्रुप्रतिरहित एव
 भूत्वा धनोपेतानि राष्ट्राणि भूम्यङ्गं ‘जयति’ सम्पादयति । अस्मिन्
 पादे ‘धन’-शब्देन राष्ट्राण्येव विवक्षितानि ; तानि स्वयं प्रतिपन्न-
 रहित एव जयति ॥

द्वितीयं पाद मनूय व्याचष्टे — “प्रतिजन्यान्वुत या सज-
 न्येति ; सपत्ना वै द्विषन्तो भ्रातृव्या जन्यानि तानप्रतीतो
 जयति”-इति । ‘जन्यानि’ शत्रून् , ‘अप्रतीतः’ स्वय मप्रतिपन्नो
 जयतीत्यनुवर्तते । किञ्च ‘या’ सेना ‘सजन्या’ शत्रुसहिता , ता
 सपि जयति । अस्मिन् पादे ‘जन्य’-शब्देन सपत्ना अभिधीयन्ते,
 तस्य व्याख्यानं ‘द्विषन्तो भ्रातृव्याः’-इति । ‘तान्’ भ्रातृव्यान्
 ‘अप्रतीतः’ प्रतिपन्नरहितो जयति ॥

द्वितीयं पाद मनूय व्याचष्टे — “अवस्ये यो वरिवः कृणोतीति यदाहावभीयसे यो वसीयः करोतीत्येव तदाह”-इति । ‘अवस्यसे’ वसुरहिताय ब्राह्मणाय पुरोहिताय ‘यः’ राजा ‘वरिवः कृणोति’ परिचर्यां करोति ‘इति’ मन्त्रो यदाह, तत्र ‘अवभीयसे’ अत्यन्तदरिद्राय धनरहिताय ‘यः’ राजा ‘वसीयः’ अतिशयेन धनवन्तं करोति ‘इति’ अनेनैव प्रकारेण मन्त्रो ब्रूते ॥

चतुर्थं पाद मनूय व्याचष्टे — “ब्रह्मणे राजा त भवन्ति देवा इति ; पुरोहित मेवैतदभिवदति”-इति । ‘ब्रह्मणे’ ब्राह्मणाय पूर्वोक्तेन अवस्येव इति चतुर्थ्यन्तेन अन्वेति, तथा राजा इति एदं य इत्यनेन अन्वेति । ‘तं’ तादृशं पुरोहितपूजकं राजानं देवाः ‘अवन्ति’ पालयन्ति । ‘एतद्’ एतेन ब्रह्मण इति पदेन पुरोहितमेव मन्त्रः अभिवदति ॥ ३ (२६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(चत्वारिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

यो ह वै त्रीन् पुरोहितांस्त्रीन् पुरोधातृन् वेदं
स ब्राह्मणः पुरोहितः स वदेत पुरोधारां अग्निर्वाव
पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता वायुर्वाव पुरोहितो

ऽन्तरिक्षं पुरोधतां ऽऽदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः
 पुरोधतैष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरो-
 हितो य एवं न वेद तस्य राजा मित्रं भवति द्विषन्त
 मप वाधते यथैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
 हितः क्षत्रेण क्षत्रं जयति बलेन बल मश्नुते यथैवं
 विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विशः
 सञ्ज्ञानते सम्मुखा एकमनसो यथैवं विद्वान् ब्राह्मणो
 राष्ट्रगोपः पुरोहितो भूर्भुवस्स्वरो ममो ऽह मस्मि स
 त्वं स त्व मस्यमो ऽहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाह
 मृक् त्वं तावेह संवहावहै पुराण्यस्मान् महाभयात्
 तनूरसि तन्वं मे पाहि या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः
 शतविचक्षणाः ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म
 यच्छत या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवी-
 मनु ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म यच्छत
 अस्मिन्नाष्ट्रे श्रिय मावेशयाम्यतो देवीः प्रति पश्या-
 म्यापः दक्षिणं पाद मवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं
 दधामि सव्यं पाद मवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं
 वर्द्धयामि पूर्वं मन्य मपर मन्यं पादाववनेनिजे देवा
 राष्ट्रस्य गुप्ता अभयस्यावरुद्धौ आपः पादावनेज-
 नोर्दिषन्तं निर्दहन्तु मे ॥ ४ (२७) ॥

अथ पौरोहित्यस्य योग्यायोग्यौ ब्राह्मणौ विविनक्ति— “ये
 ह वे चोन् पुरोहितांस्तीन् पुरोधातृन् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः;
 स वदेत् पुरोधया ; अग्निर्वाव पुरोहितः ; पृथिवी पुरोधता ;
 वायुर्वाव पुरोहितो, ऽन्तरिक्षं पुरोधता ; ऽऽदित्यो वाव पुरोहितो,
 धीः पुरोधतैष ह वे पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो
 य एवं न वेद”—इति । राजा स्वहितीपदेशार्थं स्वस्य पुरोहितो
 ऽवस्थापितः ; तस्य पुरोहितस्य योऽय मवस्थापयिता राजा, स
 पुरोधता । देवतासु मध्ये वे त्रयः पुरोहिताः सन्ति, ये च त्रयः
 पुरोधतारः सन्ति, तानुभयविधान् ‘यो वेद’ तत्प्रतिपादकं मन्त्रं
 सर्वदानुसन्धत् इत्यर्थः । ‘सः’ तादृशो ब्राह्मणः ‘पुरोहितः’
 पुरोहितो भवितुं योग्यः । ‘सः’ च ब्राह्मणः ‘पुरोधायै’
 पौरोहित्यार्थम् “अग्निः”—इत्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अग्नि-
 वायुदित्याः पुरोहितरूपाः, पृथिव्यन्तरिक्षयुक्तोकाः पुरोधारूपा
 इति मन्त्रार्थः । ‘यः’ पुमान् ‘एवं वेद’ मन्त्रार्थं मनुसन्धत्ते,
 ‘एषः’ एव योग्यः पुरोहितः ; ‘अथ’ तद्वैलक्षण्येन ‘यः’ पुमान्
 एवं न वेद, स ‘तिरोहितः’ पौरोहित्यादन्तर्हितः, तदयोग्य
 इत्यर्थः ॥

योग्यं पुरोहितं प्रशंसति— “तस्य राजा मित्रं भवति द्विष-
 न्त मप बाधते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः”—
 इति । यस्य ‘एव’ मन्त्रादिवेदित्वगुणयुक्तः पुरोहितो भवेत्,
 ‘तस्य’ राज्ञो देशान्तरवर्ती ‘राजा’ ‘मित्रं’ बन्धुर्भवति । तथा
 ‘द्विषन्तम्’ अर्थं राजानं पुरोहितयुक्तो राजा ‘बाधते’ विनाशयति ॥

पुनरपि हेधा प्रशंसति— “क्षत्रेण क्षत्रं जयति, बलिन बल
 मशुने, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विशः

सञ्जानते, सखींखा एकमनसो, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणी राष्ट्रगोपः
पुरोहितः”-इति । पूर्ववद् (२८७ष्ठ०) व्याख्येयम् ॥

अथ राज्ञः पुरोहितवरणमन्त्र माह— “भूर्भुवस्स्वरो मसो
ऽह मस्मि, स त्वं; सत्व मस्यसो ऽहं; द्यौरहं पृथिवी त्वं; सामाह
सृक् त्वं; तावेह संवहावहे, पुराख्यस्मान् महाभयात् तनूरसि
तत्वं मे पाहि”-इति । ‘भूर्भुवस्स्वः’-इतिशब्देलीकत्रयाभि-
मानिन्य देवता उच्यन्ते, प्रणवेन प्ररमात्मा । एते सर्वे अनुष्टुप्-
खिल्यभिप्रायः । पुरोहितः ‘अहम्’ ‘अमः’ द्युलोकरूपो ऽस्मि,
त्वन्तु ‘सः’ भूलोकरूपोऽस्ति । पुनरपि ‘स त्व मसि, असोऽहम्’-
इत्यभिधानं दाकार्यम् । तस्यैव व्याख्यानं ‘द्यौरहं’ पृथिवी
त्वम्-इति । तथा सामस्वरूपोऽहम्, ऋक्सूरूपस्व मसि । ‘ती’
उभावावाम् ‘ऽह’ राष्ट्र ‘आ’ समन्तात् ‘पुराणि’ तदुपलक्षित-
यामाह ‘संवहावहे’ सम्यग् वचनं पुरादिनिर्वाहं करवावहे । त्वं
मम ‘तनूः’ शरीर मसि, यतो मदीयां ‘तत्वं’ शरीरं ‘अभ्यात्’
ऐहिकात्, आमुष्मिकात् च ‘महाभयात्’ ‘पाहि’ रक्ष ॥

अनेन मन्त्रेण राज्ञा कृतो यः पुरोहितः, तस्य राजदसविष्ट-
राभिमन्त्रण माह— “या ओषधीः सोमराज्ञीर्वह्नीः शतविच-
क्षणाः, ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म यच्छत”-इति * ।
सोमो राजा यासा ओषधीनां ताः ‘सोमराज्ञाः’, ‘वह्नाः’ बहु-
जातीयाः, ‘शतविचक्षणाः’ शतशाखाभिन्नाः । तादृश्य ओषधयो
याः सन्ति, तास्तथाविधाः हे ओषधयः ! ‘अस्मिन्नासने’ दृणादि-
निर्मिते कटादिरूपे ‘मद्यं’ पुरोहिताय ‘च्छिद्ररहितं शर्म’ दुख-
स्पर्शरहितं सुखं ‘यच्छत’ दत्त ॥

* सं० १०. १७. १८ । म० ब्रा० २. ८. ३ । गी० य० सू० ४. १७. ४ ।

अभिमन्त्रिते विष्टरे उपवेशन माह — “या ओषधीः सीम-
राज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवी मनु, ता मङ्ग मन्त्रिवाकने ऽच्छिद्” अमं
यच्छत”-इति * । वंशदलादिनिर्मितविष्टरगताः ‘ओषधयः’
पृथिवी मनु ‘विष्ठिताः’ विशेषेण स्थापिताः, ता मङ्ग मित्वादि
पूर्ववत् (२८८पृ०) ॥

पुरोहितस्य पादार्थं समानीताना मपा अभिमन्त्रणमन्तं
दर्शयति — “अस्मिन् राष्ट्रे त्रिय मावेशयास्यते देवीः प्रति पश्या-
स्यापः”-इति † । हे आपः! पुरोहितोऽहं मस्मिन् राष्ट्रे ‘त्रियम्
आवेशयामि’ धनादिसम्पदं सम्पादयामि । अतः कारणाद्
‘देवीः’ द्योतनात्मिकाः युष्मान् प्रति पश्यामि ॥

ताभिरङ्गिः पुरोहितस्य पादप्रक्षालनमन्त्र माह— “दक्षिणं
पादं मवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं दधामि : मध्यं पादं मवने-
निजे ऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं वर्धयामि ; पूर्वं मन्त्रं मपरं मन्त्रं पादा-
ववनेनिजे देवा राष्ट्रस्य गुप्त्या अभयस्यावरुहैः”-इति ‡ । मदीयं
दक्षिणं पादम् ‘अवनेनिजे’ प्रक्षालयामि । तेन अस्मिन् राष्ट्रे
प्राणिना मिन्द्रियपाटवहेतुं धनं सम्पादयामि । वामपादप्रक्षाल-
नेन च तद् वर्धयामि । ‘पूर्वं’ प्रथमम् ‘अन्त्रं’ दक्षिणं पादं शोध-
यित्वा, ‘अपरं’ पश्चात् ‘अन्त्रं’ त्रामं पादं शोधयामि । हे देवाः !
एव मुभौ पादौ प्रक्षालयामि, तच्च राष्ट्रस्य ‘गुप्त्यै’ रक्षार्थम्, ‘अभ-
यस्य’ शौरादिभयराहित्यस्य ‘अवरुहैः’ सम्पादनाय भवति ॥

* सं० १०. ९०. १९ । मा० सं० १२. ९३ (एतत्पूर्वां ऋषिपि १४ ९२) । म० ब्रा०
२. ८. ४ । गो० मृ० ४. १०. ५ ।

† म० ब्रा० २. ८. ५, ६ । गो० मृ० ४. १०. ७. ८ ।

‡ म० ब्रा० २. ८. ७, ८ । गो० मृ० ४. १०. ९. १० ।

पादप्रक्षालनावशिष्टाना मया अभिमन्त्रणमन्त्र माह —
 “आपः पादावनेजनीर्द्विषन्तं निर्दहन्तु मे”--इति । ‘पादावने-
 जनीः’ पादशुद्धिकरणभूता इमा आपो ‘मे’ मदीयं ‘द्विषन्तं’ शत्रुं
 निःशेषेण दहन्तु ॥ ४ (२७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (चत्वारिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२७) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथातो ब्रह्मणः परिमरो यो ह वै ब्रह्मणः
 परिभरं वेद पर्येन द्विषन्तो भाटव्याः परि सपत्नां
 म्रियन्ते ऽयं वै ब्रह्म योऽयं पवतं त मेताः पञ्च देवताः
 परिम्रियन्ते विद्युद् वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निर्विद्युद्
 विद्युत्थं वृष्टि मनुप्रविशति सान्तर्धीयते तां न
 निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न
 निर्जानन्ति स ब्रूयाद्विद्युतो मरणे द्विषन्ते म्रियतां
 सो ऽन्तर्धीयतां तं मा निज्जांसिषुरिति क्षिप्रं हैवैनं न
 निर्जानन्ति वृष्टिर्वै वृष्ट्या चन्द्रमस मनुप्रविशति
 सान्तर्धीयते तां न निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथा-

न्तर्धीयते'ऽथैनं न निर्जानन्ति स ब्रूयाद् वृष्टेर्मरणे
 दिषन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निष्ठासिषु-
 रिति क्षिप्रं हेवेनं न निर्जानन्ति चन्द्रमा वा अमा-
 वास्याया मादित्य मनुप्रविशति सोऽन्तर्धीयते तं न
 निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते'ऽथैनं न
 निर्जानन्ति स ब्रूयाच्चन्द्रमसो मरणे दिषन्मे म्रियतां
 सोऽन्तर्धीयतां तं मा निष्ठासिषुरिति क्षिप्रं हेवेनं
 न निर्जानन्त्यादित्यो वा अस्त यन्नग्नि मनुप्रविशति
 सोऽन्तर्धीयते तं न निर्जानन्ति यदा वै म्रियते ऽथा-
 न्तर्धीयते'ऽथैनं न निर्जानन्ति स ब्रूयादादित्यस्य
 मरणे दिषन्मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निष्ठा-
 सिषुरिति क्षिप्रं हेवेनं न निर्जानन्त्यग्निर्वा उदान्
 आयु मनुप्रविशति सोऽन्तर्धीयते तं न निर्जानन्ति
 यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते'ऽथैनं न निर्जानन्ति स
 ब्रूयाद्गर्भेर्मरणे दिषन्मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं
 मा निष्ठासिषुरिति क्षिप्रं हेवेनं न निर्जानन्ति
 ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते वायोरग्नि-
 जायते प्राणाग्नि बलान् मध्यमानो ऽधिजायते तं
 दृष्ट्वा ब्रूयादग्निर्जायतां मा मे दिषन् जन्यत एवं
 पराङ् प्रजिघात्स्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघात्स्वर्गनेर्वा

आदित्यो जायते तं दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायतां मा
 मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघात्स्वित्यती हैव
 पराङ् प्रजिघात्यादित्याद्वै चन्द्रमा जायते तं दृष्ट्वा
 ब्रूयाच्चन्द्रमा जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव
 पराङ् प्रजिघात्स्वित्यती हैव पराङ् प्रजिघाति चन्द्र-
 मसो वै वृष्टिर्जायते तां दृष्ट्वा ब्रूयाद् वृष्टिर्जायतां
 मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघात्स्वित्यती
 हैव पराङ् प्रजिघाति वृष्टेर्वै विद्युज्जायते तां दृष्ट्वा
 ब्रूयाद्विद्युज्जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ्
 प्रजिघात्स्वित्यती हैव पराङ् प्रजिघाति * स एष
 ब्रह्मणः परिमरस्त मेतं ब्रह्मणः परिमरं मैत्रेयः
 कौषारवः सुत्वने कौरिशये भार्गवणाय राज्ञे प्रोवाच
 तं ह पञ्च राजानः परिमस्ततः सुत्वा महज्जगाम
 तस्य व्रतं न द्विषतः पूर्वं उपविशेद् यदि तिष्ठन्तं
 मन्येत तिष्ठेतैव न द्विषतः पूर्वं संविशेद् यद्यासीनं
 मन्येतासीतैव न द्विषतः पूर्वं प्रस्वयाद् यदि जायतं
 मन्येत जाग्रियादेवापि ह यदास्याशममूर्ध्ना द्विषन्
 भवति क्षिप्रं हैवैव स्तृणुते-स्तृणुते ॥ ६ (२८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

* "प्रजिघात्स्वित्यती" — "प्रजिघाति" क । एवं पूर्वत मेव संपन्न ।

अथोक्तपुरोहितसहितस्य शत्रुक्षयार्थं कश्चित् प्रयोग माह —
 “अघातो ब्रह्मणः परिमरो ; यो ह वै ब्रह्मणः परिमरं वेद, पर्येनं
 द्विषन्तो भ्रातृव्याः परि सपत्ना स्त्रियन्ते”-इति । ‘अथ’ पौरो-
 हित्यविधानानन्तरम्, यतः पुरोहितेन सम्पाद्यः शत्रुक्षयो ऽपे-
 क्षितः, ‘अतः’ कारणाद् ‘ब्रह्मणः परिमरः’ एतन्नामकः कर्म-
 विशेषः, अभिधीयत इति शेषः । ब्रह्मशब्देनात्र वायुर्विषञ्चितः* ;
 “अर्थं वै ब्रह्म, योऽयं पवते”-इति वक्ष्यमाणत्वात् (१४पं०) ।
 तस्य वायोः परितो विद्युदादीनां भरणप्रकारः ‘परिमरः’-
 इत्युच्यते † । तद्भावनारूपस्य कर्मविशेषस्य तदेव नामधेयम् ।
 ‘यः’ पुमान् ब्राह्मणः परिमरं ‘वेद’ मनसा भावयति, ‘एनं परि’
 एतस्य परितो ऽवस्थितासु सर्वासु दिक्षु, इदानीम् एनं ‘द्विषन्तः’
 द्वेषं कुर्वन्तः शत्रवो स्त्रियन्ते ; जात्या शत्रवः ‘सपत्नाः’, तेषां
 परितो स्त्रियन्ते ‡ ; तस्मादेतद् वदनं सम्पादनीयम् ॥

वेद्यस्वरूप माह— “अर्थं वै ब्रह्म, योऽयं पवते, त मेताः

* “तद् ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत”-इति तै० ब्रा० ९. १०. ४ । “ब्रह्मणः
 परिमरः । परिभियन्ते ऽस्मिन् पञ्च देवता विद्युद उल्लिखन्त्या आदित्यो ऽग्निर्विश्वताः ;
 अतो वायुः परिमरः, शुक्लरप्रसिद्धेः (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.) । स एव एवार्थं वायु-
 राकारमानस्य दद्याकाशो ब्रह्मणः परिमरः, त साकारं वायुमानं ब्रह्मणः परिमर
 इत्युपासीत”-इति तत्र ब्रा० भा० ।

† “परिमरौ उभयतो मरण्युक्तौ ; यस्य पशोः अयज्ञोऽपि मत्., अदुजोऽपि
 अतः, तादृशौ”-इति तै० सं० ५. ६. २१. सा० भा० ।

‡ “पर्येणं द्विषन्ते त्रिषणाः सपत्नाः परि त्रीऽग्निषा भातृव्याः”-इति तै० ब्रा० ९.
 १०. ४ । “परि एन मेवंविद् प्रतिभ्यर्चिनी द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना यतो भवति,
 अतो विश्वन्ते द्विषन्तः सपत्ना इति । य एनं द्विषन्तः सपत्नाः, ते परिभियन्ते
 प्राचान् जहति । किञ्च ये चाग्निषा अस्य भातृव्याः अद्विषन्तोऽपि, ते च परिभियन्ते”
 -इति तत्र ब्रा० भा० ।

पञ्च देवताः परिन्मियन्ते,— विद्युद् इष्टिञ्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः”
—इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे सञ्चरति, अयं मेव
ब्रह्मशब्देन विवक्षितः । ‘एताः’ विद्युदादयः पञ्च देवताः ‘तं’
वायुं ‘परिन्मियन्ते’ तस्य परितो विनाशं गच्छन्ति । तदेतदनु-
सन्नेयस्वरूपम् ॥

तन्नादौ विद्युतो मृतिं प्रतिपादयति— “विद्युर्है विद्युत्
इष्टि मनुप्रविशति, सान्तर्धीयते, तां न निर्जानन्ति”—इति ।
येयं विद्युदस्ति, सा ‘विद्युत्’ प्रकाशं कृत्वा, पश्चाद् इष्टि मनु-
प्रविशति; अत एव सा ‘अन्तर्धीयते’ अस्माभिर्न दृश्यते । ‘तां’
इष्टीं प्रविष्टां विद्युतं क्व गता, कुत्र स्थिता? इति मनुष्या निः-
शेषेण न जानन्ति ॥

तत्र दृष्टान्त माह — “यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न
निर्जानन्ति”—इति । लोके कश्चित् पुरुषो यस्मिन् क्षणे म्रियते,
तस्मिन्नेव क्षणे अन्येन दृश्यते, ततो जना विचार्यापि क्व गतः
कुत्रावस्थित इति ‘एनं’ पुरुषं मृतं ‘न निर्जानन्ति’; यद्यपि
कुण्ठं पश्यन्ति, तथापि जीवात्मानं न जानन्त्येव । तथैव विद्यु-
द्विनाश इति द्रष्टव्यम् ॥

यथोक्तध्यानवती जप्यं मन्त्रं माह— “स ब्रूयाद्विद्युतो मरणे
द्विषन् मे म्रियतां, सोऽन्तर्धीयतां, तं मा निर्घ्रासिषुरिति”—
इति । विद्युतो मरणे सत्युपासको द्विषदित्यादिकं मन्त्रं ब्रूयात् ।
तस्याय मर्षः— इयं विद्युदिव मदीयः शत्रुः म्रियताम्, स पुनः
केनापि न दृश्यताम्, अतो विचार्यापि क्व गतः, कास्ते? इति
‘तं’ शत्रुं तदीया बन्धवो निःशेषेण मा जानन्त्विति ॥

जपफलं दर्शयति— “क्षिप्रं ह्येवैनं न निर्जानन्ति”—इति ।
शीघ्रं शिवं सृष्ट मेनं शत्रं तदीया बन्धवी नैव जानन्ति ॥

विद्युत् इव वृष्टेर्विनाशं दर्शयति— “वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमस
मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तां न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते
ऽद्यान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाद् वृष्टेर्मरणे द्विषन् मे
म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानामिषुरिति ; क्षिप्रं ह्येवैनं न
निर्जानन्ति”—इति । येन वृष्टिरस्ति, सेनं वृष्ट्वा भूमौ जलं
पातयित्वा, स्वयं माप्यमण्डलरूपं चन्द्रमस मनुप्रविशति । अन्यत्
पूर्ववद् योग्यम् ॥

चन्द्रमसो विनाशं दर्शयति— “चन्द्रमा वा अभावास्वाया
मादित्य मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तां न निर्जानन्ति; यदा वै
म्रियते ऽद्यान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाच्चन्द्रमसो मरणे
द्विषन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानामिषुरिति ; क्षिप्रं
ह्येवैनं न निर्जानन्ति”—इति । अयं चन्द्रमाः ‘अभावास्वायां’
तिथौ साक्ष्येन आदित्य मनुप्रविशति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

आदित्यस्य विनाशं दर्शयति— “आदित्यो वा अस्तं यत्रग्नि
मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते
ऽद्यान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयादादित्यस्य मरणे द्विषन्
मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानामिषुरिति ; क्षिप्रं ह्येवैनं न
निर्जानन्ति”—इति । आदित्यो यदास्त मेति, तदानीं मग्नि मनु-
प्रविशति । तदेतत् तैत्तिरीयेः समाह्वानम्— “अग्निं वावादित्यः
सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरावक्तं ददृशे ; उभे हि तजमी सम्भ-
द्येते”—इति (ब्रा० द. १. ३. *) अन्यत् पूर्ववत् ॥

* “अयम् वावादित्य मणिरनुसमारीइति, तस्माद्गुप्त एवाग्निर्दवा ददृशे”—इति तत्परम् ॥

अग्नेर्विनाशं दर्शयति — “अग्निर्वा उदान् वायु मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते ऽद्यान्तर्धीयते ऽयैर्न न निर्जानन्ति, स ब्रूयादग्नेर्मरणे दिषन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निघ्नोसिष्पूरिति ; क्षिप्रं हेवैनं न निर्जानन्ति”-इति । ‘उदान्’ अग्नेरुपशमः, तं प्राप्नुवन्नग्निर्वायु मनुप्रविशति ; वायुबाहुष्ये दीपविनाशदर्शनात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

वायोः परितो म्रियमाणां देवतानां पुनर्वायोरेव जन्म दर्शयति — “ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते”-इति । ‘वायोः’ जगत्कारणभूतसूत्रात्मरूपत्वात् जगदेकदेशानां विद्युदादीनां जन्मविनाशी वायुधीनी ॥

पूर्वं विद्युदादीना मन्वन्तानां क्रमेण विनाशो दर्शितः ; इदानीं मन्त्रादीनां विद्युदन्तानां क्रमेण उत्पत्तिं विवक्षुर्भूतत्पत्तिं दर्शयति — “वायोरग्निर्जायते ; प्राणाश्च बलान्मथ्यमानो ऽधिजायते ; तं दृष्ट्वा ब्रूयादग्निर्जायतां मा मे दिषन् जन्वत एव पराङ् प्रजिघ्यत्वित्यतो ह्यैव पराङ् प्रजिघ्यति”-इति । योऽय मग्निः, सोऽयं वायोर्जायते । कथं मेतदिति, तदुच्यते — ‘प्राणाद्’ बलात् प्राणवायुसम्बन्धिप्रशान्मथ्यमानोऽय मग्निः अधिकत्वेन जायते* । ‘तं’ जायमानं मग्निं दृष्ट्वा सोऽय मन्त्रादिजन्मध्याता अग्निरिन्द्रादिकं मन्त्रं जपेत् । अथ मग्निर्वायोः सकाशात् सुखेन जायतां, ‘मे दिषन्’ मदीयः शत्रुः ‘मा जनि’ मोल्यन्ताम् । अत एव मन्त्रः ‘पराङ् प्रजिघ्यतु’ विमुञ्चो भूत्वा प्रकर्षेण गच्छतु । ‘इति’ एतन्निन् मन्त्रे जपिते सति ‘अतः’ जपितुः सकाशात् शत्रुः विमुञ्चो भूत्वा दूरे गच्छति ॥

* ‘शनीयमांदिधि’ मन्त्रे”-इति तै० ब्रा० १, १, ९, १ दृश्यम् ।

आदित्यस्योत्पत्तिं दृशयति - आदित्यां आदित्यो जायते, तं दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायतां तान् । तं दित्तनं जयत एव पराशु प्रजिघ्रक्षित्वित्यतो जैव पराशु पराशुर्गो दिति । राक्षसांश्च प्रविष्ट आदित्यः पराशुर्गोर्गयते । तत एव पराशुः अग्निस्त्रेभ्यो-रुद्धितः, सूर्योऽधिकवेगं जायते । तं दृशयत इति मन्त्रः ।

चन्द्रसस उत्पत्तिं दृशयति - चन्द्रो दिव्याटे चन्द्रमा जायते, तं दृष्ट्वा ब्रूयाच्चन्द्रमा जायतां तान् । तं दिवत् इत्यत एव पराशु प्रजिघ्रक्षित्वित्यतो जैव पराशुः प्रजिघ्रक्षित्वा तं दिति । तं प्रमा तस्युः वा मादित्ये प्रविष्टपरमा कुतः पराशुर्गो दिति । तं दृशयत जायते । अत्यन्तं इति मन्त्रः ।

तदेतदिति दृशयति - तदेतदिति दृशयति । तं दृष्ट्वा ब्रूयाद् अदितिर्जायतां तान् । तं दित्तनं जयत एव पराशुः अग्निस्त्रेभ्यो-रुद्धितः । तं दृशयत जायते । अत्यन्तं इति मन्त्रः ।

* २६५ अथवा टीकायाः प्रमाणम् ।

† "असं सोमी ज्योतिषाः । तेषां प्रमाणम् । १० । १० । १ । तं दृशयत जायते । अत्यन्तं इति मन्त्रः । तं दृष्ट्वा ब्रूयाद् अदितिर्जायतां तान् । तं दित्तनं जयत एव पराशुः अग्निस्त्रेभ्यो-रुद्धितः । तं दृशयत जायते । अत्यन्तं इति मन्त्रः ।

‡ "पल्लवाद् वै दृष्ट्वा दितिर्जायतां तान् । तं दृष्ट्वा ब्रूयाद् अदितिर्जायतां तान् । तं दित्तनं जयत एव पराशुः अग्निस्त्रेभ्यो-रुद्धितः । तं दृशयत जायते । अत्यन्तं इति मन्त्रः । तं दृष्ट्वा ब्रूयाद् अदितिर्जायतां तान् । तं दित्तनं जयत एव पराशुः अग्निस्त्रेभ्यो-रुद्धितः । तं दृशयत जायते । अत्यन्तं इति मन्त्रः ।

अद्वितो वैव पराङ् प्रजिघाति”-इति । जलमये सन्द्रमण्डले प्रविष्टा वृष्टिः आकाशगरे चन्द्राज्जायते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

विद्युदुत्पत्तिं दर्शयति— “वृष्टेर्वै विद्युज्जायते * : तां वृष्ट्याद् विद्युज्जायतां मा मे दिषन् अन्यत एव पराङ् प्रजिघाति-
न्यतो वैव पराङ् प्रजिघाति”-इति । वृष्टौ प्रविष्टा विद्युत् पुन-
रपि कदाचित् प्रसक्ताया वृष्टेर्जायते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

उक्त मर्थं सुपसंहरति— “स एष ब्रह्मणः परिमरः”-इति । यस्य वायुसम्बन्धिपरिमरनामकः कर्मविशेष उक्तः (२०.३६०), ‘स एषः’ ध्यानरूपो जप्य इत्यर्थः ॥

त मेतं कर्मविशेषं सुदाहरणसुखेन प्रशंसति— “त मेतं ब्रह्मणः परिमरं मैत्रेयः कौषारवः सुत्वने कैरिशये भार्गायणाय राज्ञे प्रोवाच , तं ह पञ्च राजानः परि मन्त्रुस्ततः सुत्वा महज्ज-
नाम”-इति । उक्तं कर्मविशेषं कुषारपुत्री मैत्रेयनामकी महर्षिः सुत्वनाम्ने राज्ञे प्रोवाच । कौडशाय सुत्वने ? किरिष्यापत्यं कैरिशिः तस्मै ‘कैरिशये’, भर्गस्य गोत्रापत्यं भार्गायणः तस्मै ‘भार्गायणाय’ । ‘तं’ सुत्वनामकं राजानं ‘परितः’ सर्वदिशु वर्त्त-
मानाः पञ्चमङ्गलाका वेषिणो राजानो मृताः । ततः ‘सुत्वा’ राजा ‘महत्’ प्रौढं निष्कम्बलपदं जगाम ॥

* “विद्युषा वपां ज्योतिः”-इति शत० ब्रा० ७, ५, २, ४६ । “वापो वै वृष्टिः”-
इति च तत्रैव ८, २, २, ४ । “वादित् प्रवस्य रेतसी ज्योतिः पश्चान्नि”-इति सं० ८, २,
६, ३० । निवर्त्तेऽपि ४, २, ६ दृश्यम् । वादिदितिनन्वस- ब्रह्मपरं व्याख्यानं मपि
ब्रह्मरेषाभाषि का० ७५० १, १७, ७ दृश्यम् ।

† “वत् मे ब्रह्मणो मरो ऽभिर्वायुरापचन्द्रना विद्युदादिषः”-इत्यादिः (११, ४,
३ : १) शतपथब्रह्म ३८ समाप्तीथ इति शिबम् ॥

उक्तं जगन्निवेश मनुष्ठातुः व्रतविशेषं विधत्ते— “तस्य व्रतं,
—न हिषतः पूर्वं उपविशेद्, यदि तिष्ठन्तं मन्येत तिष्ठेतैव ; न
विषतः पूर्वं संविशेद्, यथाशीनं मन्येतासीतैव ; न हिषतः पूर्वं
प्रस्वप्याद्, यदि जायते मन्येत जाग्रियादेव”—इति । ‘तस्य’
एतद्व्याप्तं, एतद् व्रतं भवति । एतदीयो हिषन् यदा उपविशति,
ततः प्राक् स्वयं भोजयिष्येत् ; किन्तु चारमुखेन तदीयं व्रततां
विधाय, यदि हिषन्तं तिष्ठन्तं मन्येत, तदानीं स्वयं मपि
तिष्ठेतैव ; तथा यदा हिषन् शयनं करोति, ततः प्राक् स्वयं न
‘संविशेत्’ प्रवृत्तं न कुर्यात् ; यदि हिषन्तं भुजविष्टं मन्येत, तदा
स्वयं भुजविष्टश्चैव । तथा हिषन् यदा निद्रां करोति, ततः
प्राक् स्वयं न प्रस्वप्यात् ; किन्तु यदि हिषन्तं जाग्रतं मन्येत,
तदानीं स्वयं मपि ‘जाग्रियात्’ प्रवृत्तं भवति तिष्ठेतैव ॥

एवं व्रतं माचरतः फलं दर्शयति— “अपि ह यद्यस्याश्ल-
मूर्धा हिषन् भवति क्षिप्रं ह्येव स्तृणुते—स्तृणुते”—इति । ‘अस्य’
राज्ञा मनुष्ठातुः ‘हिषन्’ शब्दः यदि ‘अश्लमूर्धा’ पाशाणसदृश-
विषुक्तो भवति, अतिप्रबल इत्यर्थः ; तथाप्ययं कर्मविशेषः
शरीरं भवेत् ‘व्रतं’ शब्दं ‘स्तृणुते’ हिनस्ति । अभ्यासोऽध्याय-
वभाषणम् ॥ ५ (२८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपट्टिकायां षष्ठमाध्याये

(अत्रविंशत्याध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमोऽहर्षं निवारयन् ।
 पुमर्थोऽतुरो देयाद् विद्यातीर्थमङ्घ्रिखरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कम्पालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यदेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'—नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथात स्तुतशस्त्रयोश्चत्वारि^(१) । अथातः पुन-
 रभिकस्य सप्त^(२) । अथात ऐन्द्रस्त्रीणि^(३) । सः स
 इच्छेन्नव^(४) । अथातः पुरोधयाः पञ्च^(५) ॥ ५ ॥
 अथात स्तुतशस्त्रयोः, पर्युषु प्रधन्व, यतेन ह
 वा अष्टौ ॥ ५ † ॥

॥ इति अष्टमपञ्चिका समाप्ता ॥

॥ इति ऐतरेयं ब्राह्मणं सम्पूर्णम् ॥

१ १६५, १८२, २२२, २४०, २०० इ० (१-०-३-८-५-१-१८५०) ।

† १६५, २१६, २४० इ० (१-०-१-१-१८५०) । [भा० २२२२० दिष्टम् ।

BOUGHT BY
BOSCH & CO.
21, Green Park Road
Bowbazar, Calcutta - 25